

GIİBF DERGİSİ

Cilt: 20 Sayı: 1 Yıl: 2018

ISSN: 2148-1792

ISSN: 1302-2024

T.C. GAZİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

SAHİBİ

Prof. Dr. İbrahim USLAN
Gazi Üniversitesi Rektörü

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Gonca BAYRAKTAR DURGUN
İİBF Dekan

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ahmet AKSOY
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
Prof. Dr. Eyüp BEDİR
Prof. Dr. Selahattin TOĞAY
Prof. Dr. Selda AYDIN

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Mehmet Merve ÖZAYDIN
Doç. Dr. Güler SAĞLAM ARI

BÖLÜM ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Murat ATAN
Doç. Dr. Aykut GÖKSEL
Doç. Dr. Derya SIVUK
Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ
Doç. Dr. Fatma TAŞDEMİR
Doç. Dr. Mine Nur BOZDOĞAN
Doç. Dr. Nuray TOSUNOĞLU
Doç. Dr. Yücel UYANIK
Dr. Öğretim Üyesi Yusuf PUSTU
Öğr. Gör. A. Aziz YILDIZ

YAYIN ALT KURULU

Dr. Öğretim Üyesi Banu METİN
Dr. Öğretim Üyesi Selin ERTÜRK ATABEY
Arş. Gör. Dr. Burcu NAZLIOĞLU
Arş. Gör. Dr. Halise Nuran BELET
Arş. Gör. Dr. Oğuzhan YAVUZ
Arş. Gör. Dr. Pinar OKAN GÖKTEN
Arş. Gör. Mesut ASLAN
Arş. Gör. Savaş GAYAKER
Arş. Gör. Yalçın MURGUL

İDARE MERKEZİ YAZIŞMA - HABERLEŞME

Münire DEMİRTAŞ
Gazi Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
06500 Beşevler/Ankara
Tel: (0312)216 13 62
E-Posta: iibfdergi@gazi.edu.tr

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdulkadir ŞENKAL	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Alaeddin TİLEYLİOĞLU	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ali HALICI	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Aşkın KESER	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Atılhan NAKTİYOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Burhan AYKAÇ	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Prof. Dr. Dilaver TENGLİMOĞLU	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. E. Tuncay SENYEN-KAPLAN	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan UYGUR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erineç YELDAN	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Eyüp Günay İSBİR	İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat SEKMEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Füsün ARSAVA	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı Hakan YILMAZ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKON	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Altan ÇABUK	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan KAVAL	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim AOUDE	Hawaii University
Prof. Dr. İbrahim AYDINLI	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim DOĞAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cahit GÜRAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Murat CANİTEZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Kemal BİÇERLİ	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Nuran BAYRAM	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Öznur YÜKSEL	Çankaya Üniversitesi
Prof. Dr. Ralph H.SALMI	California State University, San Bernardino
Prof. Dr. Sedat MURAT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Selami SEZGİN	Osman Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sertaç Hami BAŞEREN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel TURAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR	Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol DURGUN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü KARATEPE	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Tekin AKDEMİR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER	Girne Amerikan Üniversitesi

TASARIM-DİZGİ: A. Aziz YILDIZ

YAYIN TÜRÜ: Yerel Süreli
Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi
Hakemli bir dergidir.
Dergimiz TÜBİTAK-ULAKBİM (SBVT), EBSCO ve ASOS Index tarafından taranmaktadır.
ISSN 1302-2024
ISSN 2148-1792(Elektronik)

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN 1302-2024
ISSN 2148-1792 (Elektronik)

iibfdergisi.gazi.edu.tr
Cilt: 20 Sayı: 1

İÇİNDEKİLER

Locational Preferences of Transnational Corporations in Turkey: From the Last Period of the Ottoman Empire to the 2000s	
Serap KAYASÜ, N. Aydan SAT.....	1-24
An Investigation of Factors Affecting City Life Satisfaction and an Index Proposal	
Veysel YILMAZ, Erkan ARI.....	25-48
Türkiye'nin Uluslararası Yatırım Pozisyonu ve Yatırım Gelir-Gider Dengesi: 2000-2016	
Erol BULUT, Fatih Hakan DİKMEN, Affan Hakan ÇERMİKLİ.....	49-77
Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algıları ve Kadın Yöneticilere Karşı Tutum: Finansal Hizmetler Sektöründe Bir Uygulama	
İrge ŞENER, Melisa ERDİLEK KARABAY, Seher ARIKAN TEZERGİL.....	78-98
Katılımcı Yönetim ve Avustralya Seçim Sistemi	
Ceray ALDEMİR, Özge HAMEŞ.....	99-116
Ekolojik Düşünce Bağlamında Uygurluk Eleştirisini Yeniden Tahayül Etmek	
Seçil Mine TÜRK.....	117-130
Sağlık Hizmetlerinde Etkin Kaynak Yönetimi: Vitreoretinal Cerrahi ve Total Parenteral Nutrisyon (TPN) Cihaz ve Malzemelerinin Merkezi Alım Örnekleri Üzerinden Bir	
Tekin AVANER, Elif AVANER.....	131-152
AB-Akdeniz Ülkeleri Arasındaki Tarımsal Ticaretin Serbestleştirilmesinin Türk Tarım Sektörü Dış Ticaretine Etkileri: Bir Armington Modeli	
Volkan BEKTAŞ, H. Ozan ERUYGUR.....	153-172
Kırılgan Beşli Ülkelerinin Menkul Kıymet Borsalarının Kaotik Yapısının İncelenmesi	
Ayşe İŞİ, Sedat YENİCE, Fatih ÇEMREK.....	173-188
Bankaların Alacaklarından Dolayı Edindikleri Gayrimenkul Sınırlamasının Kaldırılmasının Muhtemel Etkileri: Mevduat Bankaları Üzerine Bir İnceleme	
Mustafa Tevfik KARTAL.....	189-208
Anılarda 12 Mart Muhtırası: “Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem	
Önder BOZKURT.....	209-243

CONTENTS

Türkiye’deki Çokuluslu Şirketlerin Yerleşim Tercihleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminden 2000’li Yıllara	
Serap KAYASÜ, N. Aydan SAT.....	1-24
Şehir Yaşam Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması ve Bir İndeks Önerisi	
Veysel YILMAZ, Erkan ARI.....	25-48
Turkey’s International Investment Position and Investment Claims-Liabilities Balance: 2000-2016	
Erol BULUT, Fatih Hakan DİKMEN, Affan Hakan ÇERMİKLİ.....	49-77
Glass Ceiling Perceptions of Women Managers And Attitudes towards Women Managers: A Research in Financial Services Sector	
İrge ŞENER, Melisa ERDİLEK KARABAY, Seher ARIKAN TEZERGİL.....	78-98
Participative Administration And Australian Election System	
Ceray ALDEMİR, Özge HAMEŞ.....	99-116
Reimagining The Critique of Civilization In The Context of Ecological Thought	
Seçil Mine TÜRK.....	117-130
Efficient Resource Management of Health Services: An Evaluation on the Cases of Central Purchasing of the Vitreoretinal Surgery and Total Parenteral Nutrition Devices and Equipment	
Tekin AVANER, Elif AVANER.....	131-152
Impacts of Agricultural Trade Liberalization between EU and Mediterranean Countries on Turkish Agricultural Trade: An Armington Model	
Volkan BEKTAŞ, H. Ozan ERUYGUR.....	153-172
Investigation of the Chaotic Structure of Stock Exchanges of Fragile Five Countries	
Ayşe İŞİ, Sedat YENİCE, Fatih ÇEMREK.....	173-188
Possible Effects of Real Estate Limitation Removal by Which Banks Obtain Due To Bad Debt: An Examination upon Deposit Banks	
Mustafa Tevfik KARTAL.....	189-208
12 March Memorandum in Memories – “The Time That Everybody is in Power but us	
Önder BOZKURT.....	209-243

Locational Preferences of Transnational Corporations in Turkey: From the Last Period of the Ottoman Empire to the 2000s

Serap KAYASÜ*

N. Aydan SAT**

Geliş Tarihi (Received): 14.07.2017– Kabul Tarihi (Accepted): 14.12.2017

Abstract

Transnational corporations (TNCs) have played an increasingly significant role in the world economy particularly throughout the last four decades. TNCs' crucial significance makes them a subject of great concern to consumers, producers, nation states, and international organizations within the context of globalised economy. Locational preferences of transnational corporations, on the other hand, have always been deeply affected by changes in the economic and political structures, i.e. policies, institutional, and legal frameworks for foreign direct investments. From this point of view, the aim of this paper is to unravel the ways in which locational preferences of transnational corporations have changed throughout different historical periods in Turkey. For this aim, a historical analysis by way of giving reference to fluctuations occurred in the economic and political structure of the country is carried out from the host country perspective starting with the last period of Ottoman Empire to the 2000s. In this context, a historical account of the various factors that affect the location selection decision of transnational corporations, home countries of these companies, sectors these companies invested in, their investment capital, policies related to foreign direct investment in the host country, accessibility to markets, infrastructure in the host country, and other resources were enquired in the Turkish context.

Keywords: *Foreign Direct Investment, Transnational Corporations, Locational Preferences, Economic and Political Structures, Turkey*

* Prof. Dr., Department of City and Regional Planning, Middle East Technical University, Ankara, Turkey, kayasu@metu.edu.tr

** Correspondence Author: Assoc. Prof. Dr., Department of City and Regional Planning, Gazi University, Ankara, Turkey, bnecibe@gazi.edu.tr

Türkiye'deki Çokuluslu Şirketlerin Yerleşim Tercihleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden 2000'li Yıllara

Öz

Çokuluslu şirketler, özellikle son kırk yıldır dünya ekonomisinde giderek önemli bir rol oynamaktadırlar. Çokuluslu şirketlerin bu artan önemi, onları küresel ekonomi bağlamında tüketiciler, üreticiler, ulus devletler ve uluslararası kuruluşlar açısından büyük bir ilgi odağı haline getirmektedir. Öte yandan, çokuluslu şirketlerin yerleşim tercihleri, doğrudan yabancı yatırımlara yönelik politikalar, kurumsal ve yasal çerçeveler gibi ekonomik ve politik yapılardaki değişimlerden her zaman derinden etkilenmektedir. Bu bakış açısından hareketle, bu yazının amacı, çokuluslu şirketlerin yerleşim tercihlerinin Türkiye'de farklı tarihsel dönemler boyunca nasıl değiştiğini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, çokuluslu şirketlerin yerleşim süreçleri, ülkenin ekonomik yapısından ve siyasal yapısında meydana gelen dalgalanmalara da vurgu yaparak, evsahibi ülke olan Türkiye perspektifinden Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden 2000'li yıllara kadar uzanan bir süreci içeren tarihsel bir analiz yapılmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'de yerleşmiş bulunan çokuluslu şirketlerin yerleşim kararlarını; çokuluslu şirketlerin ev sahibi ülkeleri, yatırım yaptıkları sektörler, yatırım sermaye miktarları, yatırımı alan ülkedeki (misafir eden ülke) yabancı yatırımlara yönelik olan politka uygulamaları, mevcut pazarlar ve bu pazarlara erişim imkanları, teknik altyapı ve diğer kaynaklar vb. etkileyen faktörler temel alınarak tarihsel olarak incelenmektedir. **Anahtar Kelimeler:** *Doğrudan Yabancı Yatırım, Ulusaşırı Şirketler, Yerleşim Tercihleri, Ekonomik ve Politik yapılar, Türkiye.*

Introduction

Transnational corporations (TNCs) have played an increasingly significant role in the world economy particularly throughout the last three decades. TNCs' crucial significance makes them a subject of great concern to consumers, producers, nation states, international organizations within the context of globalised economy.

Global dynamics play an important role in the locational preferences of TNCs not only at the international scale, but also at the local scale. Location selection decisions of TNCs take place at the interplay of complex economic and political processes. A historical account of these processes can shed some light on the current preferences of TNCs in specific locations.

Analyses on TNCs are generally carried out from three different perspectives. First, studies based on a home country perspective, i.e. taking the home country policies as the basis for foreign direct investment (FDI) inflows; generally carry out their analyses through the investing firm. Second, in the context of a host country perspective, local potential and host country policies affecting FDIs are taken into consideration. Third, relational approaches take both perspectives into account, in the sense that both home and host country policies are regarded as being significant for the preferences and location selection decisions of TNCs.

From this point of view, this study aims to reveal the ways in which locational preferences of transnational corporations have changed throughout different historical periods in Turkey. The remainder of the paper is organized as follows. After the introduction, Section One presents a brief literature review, concentrating on prior studies on foreign direct investment and locational preferences. Section Two analyses TNCs in Turkey and host country policies from Ottoman Empire to the 2000s. This section was divided into four different periods, which not only underline different economic and political circumstances at the international scale, but also relate to the formation of host country policies at the local scale in accordance with these circumstances. Finally, results and discussions were given in Section Three, which is the conclusion.

The study seeks to demonstrate the ways in which the globalisation process affects international production. In this sense, the creation of knowledge-based economy, the integration of international economic and financial activities including relations that have been fostered by electronic networks (Kobrin, 1999, p.135), the liberalisation of cross-border markets have been regarded as being crucial dynamics of the new global economy. These dynamics have been leading TNCs to adjust their strategies and locational preferences in a globally competitive environment.

1. Foreign Direct Investment Inflows and Locational Preferences

The theory of TNCs and their Foreign Direct Investments (FDIs) are currently a topic of central importance within the context of global economic relationships. From the beginning of the 1960s onwards, different approaches have been adopted for explaining their activities. Three significant theoretical frameworks can be developed regarding TNCs and their FDIs. First is the contribution of Hymer during the 1960s, which is firm-based and therefore based on home country perspective. The second has been articulated as the “eclectic paradigm” that was developed by Dunning (1981), which emphasises the importance of locational characteristics and host country perspective. Finally, along with the emergence of the new world economy since the 1980s the relational approach, i.e. including both home and host country perspectives, should be pointed out in this context.

It would be difficult to specify an established theory of FDIs by the 1960s within the framework of the neoclassical theory. In general, explanations based on portfolio investment were adopted in studies regarding FDIs. The contribution of Hymer to FDI literature, which had stemmed from the theory of *monopoly* and *internalisation* from firm and home country perspective, was quite prominent under the conditions of the late 1960s. In fact, most researchers, namely Bergsten, Horst and Moran, have stated that much of the research done in the past fifteen years can be seen as a refinement or an extension of it (Bergsten, Horst and Moran, 1977:6).

The quest for developing general theories of international production became fashionable in the 1970s and early 1980s. During these years these *general*ⁱ theories of FDIs were not considered as being sufficient in explaining certain types of international production. In fact, those theoretical approaches responded by either dismissing the relevance of the evidence or adopting their terminology to accommodate it.

By the 1980s, the limitations of particular theoretical approaches had led academic inquiry in the field to two different directions. First, within each approach there was an effort to extend the scope of theories regarding FDIs. Second, an attempt was made to avoid confrontation among alternative theories setting out to encompass one another, by constructing a general framework of the analysis of international production. In fact, international production provides a common ground for different theoretical approaches. This general framework was developed by Dunning, and due to its deliberate emphasis on a variety of theoretical approaches, it was defined as the ‘eclectic paradigm’ (Dunning, 1981, 1988).

In the context of eclectic paradigm, ownership advantages and internalisation of market transactions are considered as being the rationale for TNCs as well as ‘locational factors’, namely factors specific to ‘host’ country (Dunning, 1988). The role of these factors has received little attention from other authors, i.e. except for Vernon (1966) and Buckley and Casson (1976), partly owing to the belief that locational differences between developed countries are of minor significance. The eclectic paradigm, unlike the other theories stated previously, is accepted as a general framework for the activities of enterprises engaging in cross-border trade activities. This particular explanation may not be considered as being a TNC theory *per se*; however, it might well be considered as being an important step towards it.

According to Dunning (2000, p.163), ‘...geography and industrial composition of foreign production undertaken by Transnational Enterprises (TNEs) is determined by the interaction of three sets of interdependent variables –which themselves, comprise the components of three sub-paradigms: ownership, location and internalisation’. The foreign market must offer a *location advantage* that makes it profitable to produce the product in the foreign country rather than simply produce it at home and export it to the foreign market (Dunning, 1994:81). Although tariffs, quotas, transport costs, and cheap factor prices are the most obvious sources of location advantages, factors such as access to customers can also be important.

According to Dunning (2000), new researches carried out in the last two decades have put their emphasis on new locational variables; namely, exchange rate and political risks, the regulations and policies of supra-national entitiesⁱⁱ, inter-country cultural differences. Other variables that are common to both domestic and international locational choices have also been attributed a particular valueⁱⁱⁱ. These add-on or re-valued variables should be accommodated within the analytical structure of ownership, location, and internalisation (OLI) paradigm. All in all, theories TNCs and their locational strategies mostly emphasise accessibility to markets and resources, i.e. infrastructure and labour resources as well as host government policies, level of activity, existing capital, and FDI stock in the host country. It should be also noted that research on the process of globalisation have generally concentrated on the redefinition of the TNCs and their locational strategies.

2. TNCs in Turkey and Host Country Policies

The aim of this study is to unravel the evolution of locational preferences of FDI in Turkey throughout different historical periods. The study concentrates on the relationship between host government policies and locational strategies of TNCs in the case of Turkey. An evaluation of FDI's locational preferences has been carried out in four different periods. These periods not only underline different economic and political circumstances at the international scale, but also relate to the formation of host country policies at the local scale in accordance with these circumstances. Introduction of FDI to the Ottoman Empire was realised during the first period, which has been defined as the 'last period of the Ottoman Empire'. The second period, i.e. 'early Republican period', refers to the period between 1920 and 1945, which starts from the beginning of the National Independence War to the World War II. This period involves the construction of a national economic system. The third period, which spans from 1946 to 1989, contains three different phases; i.e. 'the integration to the international economic system' after the World War II (1946-1975), 'transition to capital import and the debt crises' (1975–1979) and 'transition to liberalisation' and important changes in foreign economic relations (1980 – 1989). The fourth and last period focuses on the 'global world market and integration to the newly emerged networks' throughout the 1990s in which the number of the foreign investor peaked in Turkey.

2.1. First period: Last Period of the Ottoman Empire (19th century-1919)

The last period of Ottoman Empire is particularly significant in terms of capital movements, due to the fact that the country was an open peripheral economy in these years. Economic and social development processes were deeply affected by lagging reforms that should have taken cultural and scientific renaissance, new innovations that took place in Europe since the 16th century onwards into account. Eventually, trade privileges that were given to certain European countries in the 16th century turned into unilateral "capitulations" and conceded by the Ottoman Empire in the 19th century. At this point foreign resources of capital, namely foreign debts and FDI, became very significant factors for the local economy.

Although there were a certain number of foreign investments in this period, only two of them were officially registered according to the records of the Undersecretariat of Treasury in Turkey. Records state that both investments had located in Istanbul before 1919; however, data regarding to the home countries of FDI, their invested capital and sectoral definitions have not been available. On the other hand, according to Yerasimos (1975), FDI in Ottoman Empire

were mostly done in the service sector, such as finance, insurance and trade, and in infrastructure such as railway, electricity, and water supply. The reasons in preferring of these sectors by foreign investors were the high profit rate in the short-run, and certain characteristics of foreign capital (Kepenek, Yentürk; 2000, p. 11). In general, during the 19th century, most of the foreign investment were realised in these sectors particularly in developing countries. That means foreign capital did not prefer to invest in industrial production since this type of investment was more expensive and required new technology.

Foreign investors mostly preferred to construct railways that were used and operated for commercial activities, which included imports and exports. The first railway construction in Anatolia was completed by a British firm in 1860, i.e. Izmir-Aydin Railway. A French firm constructed Bandirma-Izmir Railway before the World War I. In addition, Edirne-Istanbul Railway construction was completed by a French firm. Another line, which had been planned to be connected to Baghdad, was Istanbul-Eskisehir-Adana Railway, the 'BAGHDAT BAHN'; however, this particular line could not be completed (Azcan, 1995, p.197). It is worth mentioning that foreign investors of these railway constructions acted also as their operators upon the completion of lines. This might be considered as being a privilege given to the investors during this period. In sum, until the 1920s, the 68% of the foreign investments were used for railways, and according to Eldem (1973, p.73) 63% of these railways are still in the boundaries of Turkish Republic.

2.2. Second Period: The Early Republican Period (1920 – 1945)

From 1923 to 1945, radical changes occurred in the world economy. The great depression in the early 1930s and the World War II were the most crucial among changes. Even though the world economy endured the effects of these changes, capital and product mobility decreased sharply.

During this period, Turkey was a very young Republic, which was in the process of creating her own social, political and economic structure on one hand and minimise the effects of developments taking place at the international scale on the other. In this context, the development of a national production system was one of the most significant priorities for Turkey. *Abolishment of capitulations and elimination of privileges given to foreign firms* policy, which was related to these priorities, was adopted by the government (Kazgan, 1999). Although capitulations were abolished with the Treaty of Lausanne, Turkey could not control the custom duties until 1929 (Kazgan, 1999, p. 57; Kepenek, Yentürk, 2000, p. 47). Following this, the government started to build the reconstruction of foreign trade regime, payments of

foreign debts, accumulation of national capital, and economic development. Those railways and seaways that had been operated by foreign firms were nationalised by the government. Moreover, *creation of national bourgeoisie* policy was also in effect throughout this period. As a matter of fact, during the Ottoman Empire, more than half of the production facilities were carried out by foreign firms (Kazgan, 1999, p.65).

The government adopted etatist policies, which can be conceptualised as being a combination of market economy and a central planning system (Togan, 1994, p.1) within the framework of *five-year development plans*. These plans assigned a leading role to the public sector for savings generation and carrying out key entrepreneurial functions in industrial development (Togan, 1994, p.2). Etatist policies survived the Second World War mainly due to the necessity of government controls in the face of war conditions. In January 1940, the law on national protection was accepted by the parliament. This law granted the government the power to take over the national economy completely (Togan, 1994, p.2). During the 1940s, the development of economy came to a standstill. Per capita income was either stationary or fell, but disposable incomes definitely fell due to higher taxes (Togan, 1994, p.2).

During the immediate post-war years, the Marshall Aid was granted to Turkey. Existing companies and well-to-do farmers eventually became new entrepreneurs as a result of the Marshall Aid that was particularly effective in agricultural mechanisation (Özer, 2014, p. 435).

An overall account of these events demonstrates that the main goal in this period was not only the encouragement of entrepreneurship, but also the implementation of nationalist policies. As a result of these policy implications, the initial fundamental steps in industrial production and FDIs in this sector were going to be taken during the crisis and war years, and this was actually the case according to the records of the Undersecretariat of Treasury in Turkey.

2.3. Third Period (1946-1989)

This period is divided into three different phases, since very important changes realised during these years in both international and national economic and political structures.

2.3.1. Phase I: Integration to international economic system (1946-1975).

Three different periods underline different policies with regard to the international economic relations in the context of Phase I. First, integration to the international system after the World War II; second, transition to a more liberalised and open market economy that accelerates foreign direct investments (the 1950s), and finally, the planned economic development process (1963-1974). According to the World Bank (1950, pp. 32-33), one of the

reasons for increasing foreign capital inflows to Turkey after World War II, was Turkey's membership to international economic organizations (1947-IMF, 1956-International Finance Cooperation (IFC), 1960-International Development Association (IDA), 1945-International Labour Organization (ILO), 1961-Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) and GATT). Until this period, the government had limited resources yet, foreign borrowing was also limited; in fact, the emphasis was put on repaying Ottoman debts. Immediately after the World War II, Turkey had a minor foreign debt burden (Bulutoğlu, 1974, p. 142).

Table 1: Foreign Aid and FDI, 1946-1962

	Economic Aids of the US			Other aid foundations	Realized FDI	Realization ratio*
	Debt	Grant	TOTAL			
1946-48	45,4	-	45,4	5,0	-	70,8
1949	33,8	-	33,8	-	-	
1950	40,0	31,9	71,9	80,4	-	
1951	-	49,8	49,8	-	3.400	70,8
1952	11,2	58,4	69,6	35,2	2.993	11,1
1953	-	58,6	58,6	20,0	1.148	6,3
1954	-	78,7	78,7	3,8	2.598	2,4
1955	25,5	83,8	109,3	-	8.002	16,3
1956	25,0	104,3	129,3	-	21.605	32,3
1957	25,1	62,3	87,4	13,5	10.531	24,6
1958	23,2	90,4	113,6	125,5	15.068	26,1
1959	97,2	107,0	204,2	-	19.825	28,5
1960	26,5	99,0	125,5	37,0	18.711	38,2
1961	131,0	89,8	220,0	161,7	43.056	48,9
1962	102,5	81,6	184,2	15,0	87.246	65,3
TOTAL	586,4	995,6	1.584,0	497,1	234.233	32,8

* Realized FDI as a proportion of FDI permits.
Source: Kepenek, Y. and Yentürk, N., 2000.

Table 1 shows the foreign capital resources between the years 1946-1962. The table indicates that foreign debts rose 750% in TL and 410% in US \$. This increase was higher than the increase in the national income.

One important characteristic of this period is the encouragement of foreign private capital (Kepenek and Yentürk, 2000, p.103). In this context, the regulations based on Act No: 1567 (The Law on Protecting the Value of Turkish Currency) was modified as a first step, which enabled foreign investors to invest in agriculture, industry, transportation, tourism, and other sectors. As a second step, a crucial Act, Act No: 6224 (The Law on Foreign Capital) was legislated in January 1954. This act also indicated that foreign capital could be invested in all sectors, including the production of machinery, equipments, license, patent, and brand names. The third step was the preparation of Act No: 6326 (The Law on Petroleum) in March 1954.

This act was prepared by US experts and aimed to utilise foreign technology in the exploration and production of petroleum. According to Tuncer (1968, p.80), 1.850 million TL worth of foreign capital entered the country due to this act. Kepenek and Yentürk (2000, p.101) argue that this sum was greater than the total FDI that entered the country owing to Act No: 6224 (Yabancı Sermaye Yasası). However, it has also been stated that these investments could not increase the national petroleum production substantially.

Throughout this period, the government used short-term loans with high interest rates for financing foreign trade gaps. Moreover, it provided long-term loans to the national private enterprises (Kepenek, Yentürk, 2000, p.101). Foreign investments that were realised based on Act no: 6224, constituted 1/8 of total foreign capital inflow between 1946 and 1975. In spite of the increase in the amount of foreign investments, i.e. except for the period between 1957 and 1960, the FDI entries were below expectations. One of the most important reasons of this could be the uncertainty in political and economic life of the country (Kepenek and Yentürk, 2000, p.102).

Table 2: Locational and sectoral distribution FDI (1946-1975)

Invested city	Total invested capital ¹		Most investing country	Most preferred sector
	(trillion TL)	% in total investment		
Ankara	50.4	2,5	Netherlands	Motor vehicle
Bursa	371.9	18,7	France	Motor vehicle
Istanbul	1218.8	61,4	Mixed ² (Sweden)	Other chemical products, Finance
Izmir	16.8	0,9	England	Motor vehicle, Beverages
Kocaeli	255.0	12,8	Netherlands	Rubber industry, Other chemic. prod
Manisa	1.8	ng	Switzerland	Industrial chemical products
Rize	10.7	0,5	Netherlands	Food industry
Zonguldak	44.4	2,2	U.S.A	Iron and steel industry
Total	2013	99,1	-	-

¹ Total invested capital in this table and its similar in the following sections refer to historical, current-price sums. Due to high rates of inflation in our country, these sums therefore overemphasize more recent years in the sample period.

² Mixed indicates that the top-ranking FDI in undertaken not by a single country, but a group of countries. ng: the value is so small that neglected here.

Source: based on information available at www.treasury.gov.tr (21.06.2004)

Table 2 shows the locational and sectoral distribution of FDI in this period. It is clear that, most of the foreign entrepreneurs, i.e. 61,4 % of total capital invested during this period, preferred to invest in Istanbul. In fact, Istanbul has been the most favoured location for foreign investors since 1954 partly due to accessibility concerns. Furthermore, Istanbul has been a commercial and cultural centre through different historical periods. This historical role may also have played an important role for the location selection processes of FDI since

headquarters of big TNCs preferred to locate in those cities that have a cultural and historical prestige in the world. When invested sectors and home countries of TNCs are reconsidered, the chemical industry ranked the first among those sectors that preferred to select location in Istanbul; following that, the banking and finance sectors were in the second rank during this period. In the case of Istanbul, the FDI in the first rank is realised not by a single country of origin, but by a group of countries.

Kocaeli and Bursa were also densely invested cities in this period with 255 trillion TL and 371.9 trillion TL, respectively. In addition to their local potential for drawing foreign investments, these cities are located in the hinterland of Istanbul. This fact constitutes a very important comparative advantage for these cities due to scale economies. The Netherlands was the most investing home country. The rubber industry and other chemical industries invested extensively in Kocaeli. On the other hand, French originated TNCs mostly invested in Bursa, their investments were in the motor vehicle industry (Figure 1).

Ankara, as being the capital city, attracted only 2,5 % of total foreign direct investments, and investments were mostly in the motor vehicle industry. In the case of these investments, The Netherlands was once again the most investing home country between 1946 and 1975.

Figure 1: Locational distribution of invested capital by TNCs (1946-1975)

Source: Sat, 2005.

Locational specialisation can be observed in the investments during this period clearly. In other words, certain sectors located only in one city, such as the iron and steel industry in

Zonguldak; the agriculture industry in Amasya; the mining industry in Eskisehir; further, the textiles, non-iron metallic, rubber, and manufacturing industries in Kocaeli; restaurants, hotels, non-electrical machinery, and electronic industry as well as the banking and finance services located in Istanbul. The existence of locational specialisation strengthens Dunning's (1988, 1994, 2000) proposition of that locational preferences of TNCs have been affected by the attractiveness of particular localities based on their resources, labour, and entrepreneurial capabilities to a considerable extent. In brief, FDI concentrated in the industrial sector during this period; however, their effects on domestic production were limited.

2.3.2. Phase II: Transition to capital import and debt crises (1975–1979).

The 1970s witnessed significant economic, technological and political transformations throughout this period. Turkish economy was developing until 1974; however, all the positive developments were reversed after that time. Foreign trade was affected by the economic and political instability, and decreased remarkably during this period.

The policy of encouraging FDIs to invest in Turkey remained more or less unchanged between the years of 1975-1979, but the FDI entries for this period were rather low. The possibility of finding and using foreign loans with low interest rates in the form of Convertible Turkish Lira Deposits (CTLD) led to postponing the adjustment programs that were needed to cope with high and unsustainable current account deficits. This did not contribute to economic performance either (Kazgan, 1999, p.129). The reason for the decline in the economic performance of the country was also related to currency speculation with a currency depreciation in sight. Entrepreneurs used these loans in the financial capital markets as opposed to intensifying industrial production. A foreign exchange crisis broke out at the end of 1978.

Under the circumstances of this uncertain economic environment, the government and the Undersecretary to the Prime Minister's office, Mr. Turgut Özal, prepared an 'economic policy package' (announced on 24th January, 1980) to overcome imbalances in goods and factor markets, and to mobilise the IMF loans. This particular policy package, in fact, should be considered as being a *Structural Adjustment Program*. The State Planning Organisation (SPO) stated that this program provides solutions to the problems of technology, inadequate saving rates and difficulties in balance of payments (SPO, 1981, p.67).

The period between 1975 and 1979 is characterised by a very poor performance in industrial FDI in contrast to FDI related with banking and finance. There were only two cities that attracted investment in this period; i.e. Istanbul and Siirt. Istanbul attracted most of the TNCs, i.e. 71,4% in terms of invested TNCs' numbers, 99,9% in terms of total invested capital.

More specifically 99,8% of invested capital to Istanbul was in banking and finance sectors by Libya and Kuwait originated TNCs. On the other hand, Saudi Arabian and German TNCs in the food industry invested in Siirt.

2.3.3. Phase III: Transition to liberalised economy (1980 – 1989).

Liberalising foreign economic relations was the underlying theme of the economic policies implemented throughout this period. A new Act, “Act on the Promotion of Foreign Capital, no. 6224” was prepared to enable further investments in December, 1980. The chemical industry was the most frequently invested sector during this period, mainly owing to previous investments in this sector as a result of the import substitution policy. In other words, already existing firms generated a strong foothold in the chemical industry.

An increase in the number of TNCs as well as that of industrial sectors in invested cities can be clearly observed during this period (Table2). Basically, Western part of Turkey was preferred for FDIs. Regional inequalities between Western and Eastern parts of the country predominated in the locational preferences of TNCs. It has to be specified at this point; however, that in addition to limited public investments, the lack of locational advantages particularly with regard to natural resources, labour, and infrastructure also prevailed and were important for foreign direct investment decisions in eastern regions.

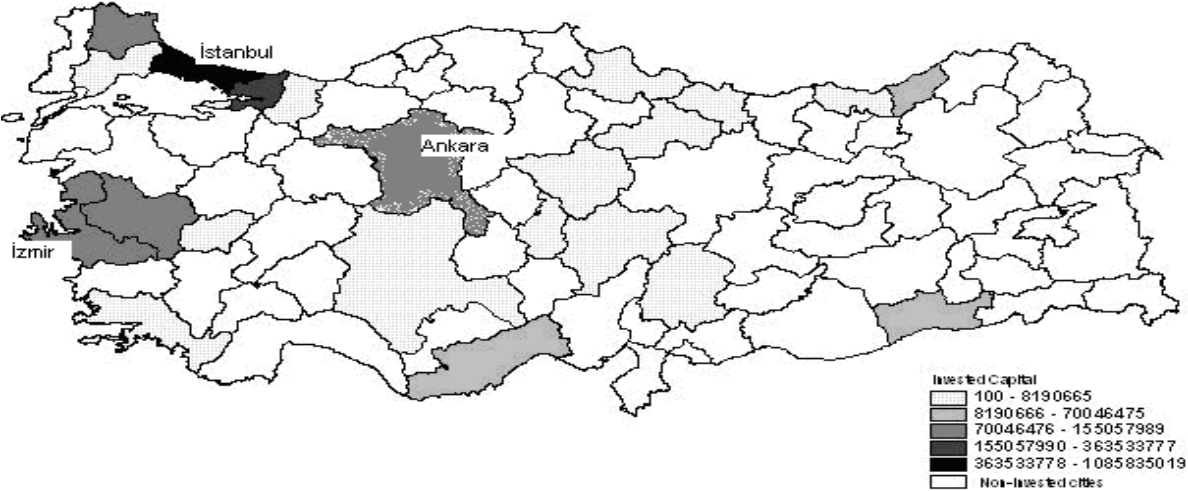
The economic policy package, dated 24th January 1980, put significant emphasis to foreign private capital investments as it was acknowledged that economic growth was further accelerated by drawing foreign investments. Towards this purpose, certain legal and institutional arrangements were carried out. Firstly, the government prepared a Framework Decree for FDIs in order to reduce the bureaucratic procedure for foreign investments. While this decree encouraged the establishment of small size enterprises, i.e. whose total fixed investment is between 2-50 million \$; it also brought about the requirement of exporting products that were being produced by foreign investors in Turkey. According to this decree, 30 % of food products, 50% of textiles, 60% of forestry products, 40% of transport equipment, which were produced by foreign investors, had to be exported to the foreign countries (Kepenek and Yentürk, 2000, p.205). With the Act No: 6224 and this decree, foreign enterprises were encouraged especially in the finance sector as well as the agriculture industry, the tourism industry, and service sectors. As a result of these legal arrangements, the number of foreign firms was increased from 91 in 1979 to 165 in 1983. In 1984, state formulated and put into effect the policy of “build/operate/transfer” (BOT) in order to attract foreign capital to build infrastructure. According to these arrangements, foreign investors’ consortiums with public sector entities could be established. Secondly, in August 1989, government further liberalised

the capital account. With this policy, the government gave way to the use of foreign currencies both in domestic institutions and in individual enterprises. As a result of this policy and high financial returns in Turkey, there was an excessive inflow of foreign capital in the early 1990s (Corbo and Hernandez, 1996, p.64).

Although FDI inflows remained modest between 1980 and 1988, they later rose to a new height of 350-850 \$ million range. This development can also be related to improved trade relations with Turkey and the EU within the context of efforts to establish a *Single Market*.

Locational proximity could still be considered as being an important factor in the locational preferences of African and Asian TNCs. For example, Syrian and Jordanian companies mostly preferred those cities that are in the southern and eastern parts of Turkey, such as Kahramanmaraş, Hatay, Icel, Adana, Gaziantep, and Diyarbakir in addition to Istanbul. On the other hand, European and American TNCs continued to prefer mostly those cities that have large populations and better economic indicators.

Figure 2: Locational distribution of invested capital by TNCs (1980-1989)

Source: Sat, 2005.

Contrary to the previous periods, there was a great increase not only in the invested cities and invested capital, but also in the invested sectors during this period. Except for a few eastern Anatolian cities, almost all provinces of the country were preferred as investment locations by foreign entrepreneurs. Istanbul, Kocaeli, Manisa, Kırklareli, Izmir, Eskisehir, Bursa, Icel and Ankara were the most frequently preferred cities. Table 3 indicates that Istanbul attracted 50% of total invested capital (1085.8 trillion TL. of 2114 trillion TL.). Most frequently invested sectors were finance and banking along with trade. Germany was the home country for the

majority of FDIs. Kocaeli, which is in the hinterland of Istanbul, was in the second rank in terms of attracting foreign capital (16,5% of total investment). The chemical industry was the most frequently invested sector and the Netherlands was the home country for the majority of FDIs.

Table 3: Most preferred locations, sectors and investing countries in 1980-1989

Invested city	Total invested capital		Most investing country	Most preferred sector
	(trillionTL)	% in total investment		
Ankara	64.9	2,9	Mixed (Netherlands)	Food industry, Avionics
Bursa	71.9	3,3	Switzerland	Food industry Plane industry,
Eskisehir	76.7	3,5	USA	Manufacturing industry of motor vehicle
Istanbul	1085.8	49,2	Mixed (Germany)	Finance and other services, Trade
Izmir	87.0	3,9	Saudi Arabia	Iron and steel industry, Tobacco industry
Kirklareli	97.6	4,4	USA	Glass industry
Kocaeli	363.5	16,5	Mixed (Netherlands)	Other chemical products
Manisa	155.1	7,0	USA	Food industry
Icel	70.1	3,2	Panama	Apparels
Total	2114	93,9	-	-

Source: compiled from www.treasury.gov.tr (21.06.2004)

Previously the cities of Manisa and Kirklareli had not been preferred as investment locations. However, significant investments were realised in these cities during this period. These investments; however, were done in a single sector and, therefore, by one home country in each case. Namely, approximately 88% of total investment came from an American TNC (Coca-Cola) in the food industry in Manisa. On the other hand, 100% of total capital investment came from an American based TNC (Trakya Cam Sanayii) once again in the glass industry. This situation can be interpreted; however, as being a possible ‘TNC-local’ interaction, i.e. either local source attracted these particular TNCs or certain reciprocal relationships between the TNCs, and their local partners were effective in investment decisions. Ankara, the capital city of Turkey, only attracted 3% of the total invested capital in this period. The most frequently invested sectors were the food industry and avionics. Once again, most frequently investing home country was the Netherlands. Corollary to the ongoing developments in the world, in addition to investments in the industrial sectors, service sector investments increased

dramatically. Moreover, some of the sectors such as the glass industry, printing and particularly personal services invested for the first time in this period.

2.4. Fourth period: The Global World Market and Integration to the Newly Emerged Networks (The 1990s)

The 1990s was the period of major structural transformations at the international level. This period witnessed the collapse of the former communist countries and the opening up to market-led economic policies. These events had repercussions in the political, economic, and social structures of Turkey as well.

In a more competitive global international market, all economic activities were realised more freely –such as the flow of goods, factors, and ideas in borderless space (Castells, 1996, p.283). Parallel to developments in the communication and information technologies, organization of economic activities among firms, institutions and nation-states changed, too. The world has become a *flow of space* as cross-border flows of capital, products, people and money determine the new economic space (Harvey, 1989, p.213).

Hirst and Thompson (1996, p.67) assumed that “the power of nation-state as administrative and policy-making agencies has declined, while the state’s role as an economic manager is decreasing”. On the other hand, Weiss (1996) argues that the role of nation-state has been “changing” in these years and she was concerned about the adaptability of states, their differential capacity, and the enhanced importance of state power in the new international environment.

Turkey has signed the Act of GATT Uruguay Round in 1993. In addition, Turkey had to decrease the tariff rates on commodities by 10% each year during the period 1989 – 1992. Furthermore, Turkey promised to adopt the Common Customs Tariff of the Community over time (Togan, 1994, p.27) and adhered to this tariff regime in 1996 by the eventual Customs Union Agreement between Turkey and the EU. With the effect of these developments, the ratio of foreign trade in GNP increased from 15% to 45% from 1980 to 1990 (Kazgan, 1999, p.180).

Parallel to trade liberalisation “Export Processing Zones” (EPZs) policy was again taken into consideration in 1985, i.e. after the experiences of 1927 and 1950, in order to create an attractive investment area for foreign enterprises. The first EPZ was founded in Mersin, following that twelve more EPZs (in Antalya, Ege, Istanbul-Ataturk Airport, Trabzon, Istanbul -Leather, East Anatolia, Mardin, Istanbul Stock Exchange (IMKB)- Stock Exchange, Izmir - Menemen Leather, Rize, Samsun and Catalca) were established in ten years. In 1998, there were seven new EPZ to be established (Gözlem, 1998, p.6). The number of the foreign firms

in these regions in 1998 was 1541, whereas the number of domestic firms was 314. Limitations and taxes were kept at minimum levels so as to encourage foreign capital to choose location in these zones.

In these years foreign enterprises mostly preferred to invest in the manufacturing industry (56,9 %). On the other hand, sector in the second rank of preference was the services during these years (40,5 %). 1980 was the year in which the highest percentage of investment in manufacturing sector was realised (Table 4).

When the distribution of FDIs among home countries between the years 1980-1998 was taken into consideration, the highest sums of investment come from France with 5.212,82 million \$. The sums of US, and the Netherlands were very close to each other and they were in the second rank with 2.718,16 million \$ and 2.705,13 million \$. Germany, Switzerland, the UK, Italy and Japan were other countries with high amount of investments.

Table 4. Distribution of foreign investment in terms of sectors

Years	Manufacturing		Agriculture		Mining		Services		TOTAL	Realised FDI
	\$	%	\$	%	\$	%	\$	%		
1980	88,76	91,51	0,00	0,00	0,00	0,00	8,24	8,49	97,00	35
1981	246,54	73,05	0,86	0,25	0,98	0,29	89,13	26,41	337,51	141
1982	98,54	59,01	1,06	0,63	1,97	1,18	65,43	39,18	167,00	103
1983	88,93	86,56	0,03	0,03	0,02	0,02	13,76	13,39	102,74	87
1984	185,92	68,51	5,93	2,19	0,25	0,09	79,26	29,21	271,36	162
1985	142,89	60,94	6,37	2,72	4,26	1,82	80,97	34,53	234,49	158
1986	193,47	53,15	16,86	4,63	0,86	0,24	152,81	41,98	364,00	170
1987	293,91	44,86	13,00	1,98	1,25	0,19	347,08	52,97	655,24	239
1988	490,68	59,80	27,35	3,33	5,62	0,68	296,87	36,18	820,52	488
1989	950,13	62,84	9,36	0,62	11,86	0,78	540,59	35,75	1.511,94	855
1990	1.214,06	65,23	65,56	3,52	47,09	2,53	534,45	28,72	1.861,16	1.005
1991	1.095,48	55,69	22,41	1-14	39,82	2,02	809,55	41,15	1.967,26	1.041
1992	1.274,28	70,02	33,59	1,85	18,96	1,04	493,13	27,10	1.819,96	1.242
1993	1.568,59	76,02	21,05	1,02	11,37	0,55	462,38	22,41	2.063,39	1.016
1994	1.107,29	74,94	28,27	1,91	6,20	0,42	335,85	22,73	1.477,61	830
1995	1.996,48	67,95	31,74	1,08	60,62	2,06	849,48	28,91	2.938,32	1.127
1996	640,59	16,70	64,10	1,67	8,54	0,22	3.123,74	81,41	3.836,97	964
1997	871,81	51,95	12,22	0,73	26,70	1,59	767,48	45,73	1.678,21	1.032
1998	1.021,00	62,04	5,75	0,35	13,73	0,83	605,29	36,78	1.645,77	539
TOTAL	13.569,35	56,89	365,51	1,53	260,10	1,09	9.655,49	40,48	23.850,45	11.234

Source: YASED, 1998, p.7

Table 5: Mostly invested cities, invested sectors and home countries after 1990

Invested city	Total invested capital		Most investing country	Most preferred sector
	(trillionTL)	% in total investment		
Adana	34.9	0,2	Netherlands	Other industrial products
Ankara	2268.7	11,8	Belgium	Energy
Antalya	140.3	0,7	Germany	Hotels
Bursa	544.9	2,8	Spain	Iron and steel,Auto parts industr.
Corum	14.5	0,1	England	Other industrial products
Denizli	11.5	0,1	Liechtenstein	Cement
Eskisehir	22.2	0,1	Germany	Auto parts industries
Icel	85.3	0,4	Israel	Textiles
Istanbul	14009.3	72,7	England	Banking and other finan. services
Izmir	441.5	2,3	Mixed	Investment finance
Kayseri	10.2	0,1	Switzerland	Textiles
Kocaeli	885.2	4,6	Japan	Auto parts industries
Manisa	107.0	0,6	Germany	Measurement & control equip., Optical equip.
Mugla	14.5	0,1	Germany	Other social services
Sakarya	459.8	2,4	Japan	Auto parts industries
Tekirdag	129.7	0,7	Mixed	Energy
Total	19247.0	99,7	-	-
General Total	19259.7	100,0	-	-

Source: compiled from www.treasury.gov.tr (21.06.2004)

After 1990, almost all provinces of the country were investment locations, excluding Eastern Anatolian cities and several Black Sea region cities. Total invested capital between 1990-2003 is 19260 trillion TL and 99,7% of these investments went to 16 cities. In fact, two particular locations were preferred by TNCs. The first one was the metropolitan cities and their hinterlands, such as Istanbul, Ankara and Izmir. The second one was the costal zones, namely, Mediterranean and Black Sea regions (Table 5).

Istanbul and its hinterland attracted most of the TNCs with 82,6% of total invested capital after 1990. Indeed, 72,7% of these investment went to Istanbul as a continuation of earlier locational preferences. Kocaeli, Bursa and Sakarya, which take place in the hinterland of Istanbul, attracted most of the FDIs. While Istanbul was mostly selected for the service sectors, i.e. banking and other financial services, its hinterland was generally preferred for manufacturing activities, such as the auto parts auxiliary industries. Bursa, for example, in addition to the auto parts industries, has also been a location for iron and steel industry. This sectoral difference between Istanbul and its hinterland can be explained by a new spatial division of labour, which attracts the manufacturing industries to the hinterland of Istanbul,

where head offices of TNCs as well as financial and service sectors have concentrated. At this point, the significance of sectoral specialisation should also be emphasised.

Figure 3: Locational distribution of invested capital by TNCs after 1990

Source: Sat, 2005.

Ankara and its hinterland attracted 12,1% of total TNCs investments after 1990. In spite of being the capital city, the capacity of Ankara to attract FDIs was very limited when compared to Istanbul (72,7%). Other important invested locations were in the Mediterranean and Black Sea costs. Tourism potential of the Mediterranean region and agricultural potential of the Black Sea region were the main factors affecting TNCs’ locational preferences.

Germany was one of those home countries that invested most frequently after 1990. German originated TNCs generally preferred to invest in the middle-eastern and eastern Anatolia, whereas a number of other TNCs have concentrated in the Southeastern and Eastern Marmara, Aegean and Central Anatolia regions. Finally, it should be specified that locational preferences of TNCs were also affected by two issues throughout this period. These issues are namely ethnic ties and spatial proximity between the home country and the city. More specifically, Georgia has ethnical ties especially with the population of Artvin, and Georgian originated companies frequently invested in this city. On the other hand, Iraq most frequently invested in Sirnak, the Russian Federation invested in Rize and Trabzon, whereas Azerbaijan invested in Malatya, Erzurum and Kars, and Israel invested in Icel, a Mediterranean city, that is in the southern Anatolian region of Turkey.

3. Conclusion

Throughout this paper, the evolution of FDI in Turkey has been analysed within the framework of host country perspective. The results of the study are very similar to previous studies and clarify the fact that host country policies are quite significant in TNC investment decisions and their locational preferences. Until the beginning of 1980s, when liberal economic policies were initiated in Turkey, the foreign investment inflows had been very limited in terms of capital and location. Along with liberalisation policies, the number of FDIs, i.e. mostly of European origin, has increased drastically in the country. Further, Istanbul has been the most frequently invested city, when compared to the other cities of Turkey.

An important point with regard to locational preferences of TNCs in Turkey is the fact that TNCs tend to concentrate in those areas with three distinctive characteristics. First, metropolitan areas that contain high-unsupplied markets and adequate infrastructure are preferred by TNCs, e.g. Istanbul, Izmir and Ankara. Second, coastal areas with high tourism potential provide attractive characteristics, e.g. Antalya, Mugla, Aydin along with Istanbul and Izmir. The headquarters of TNCs prefer to select location in those cities that have cultural and historical prestige in the world. In addition to trade and service investments, these metropolitan areas also get a crucial share of tourism investments. Some of them are, particularly Istanbul, world heritage cities due to their archaeological and natural values. Finally, agricultural or industrial areas that contain plenty of raw materials and cheap labour are also preferred by TNCs, e.g. Icel, Rize, Malatya for foreign direct investments. Metropolitan areas, namely, Istanbul, Izmir and Ankara provide the most attractive locations for foreign investors. In fact, these cities maintain significant economic and cultural resources. They also provide access to domestic markets, due to their effective transportation and communication systems. Moreover, their geographical proximity to home countries of TNCs constitutes a very important factor for location selection decisions.

All in all, this historical analysis shows that TNCs always prefer to select location in those areas that provide access to markets and contain significant infrastructure, labour, and raw material resources in each period. In this sense, they tend to prefer metropolitan areas, coastal cities along with industrial and agricultural areas for their FDIs. On the other hand, the impact of government policies is also very crucial according to the results of the study. Following the period of foreign trade liberalisation, in the 1980s, the number of foreign investments has increased enormously and generally, these new comers have chosen to invest in industrial production in order to benefit from the markets. Furthermore, the prior investors have started to develop subsidiaries and to operate especially in the service sector. The shift

from manufacturing to the service sector along with accompanying increase in the number of subsidiaries indicates growing trust in the economic and political stability of Turkey.

ENDNOTES

ⁱ According to researchers these theories were static and Wheeler and Mody (1992:58) are called these classical theories as “ergodic”, on the other hand theories developed with the evolutionary responses are called as “non-ergodic”. An ergodic system returns to its initial state when initial conditions are replicated, whatever the interim history. A non-ergodic system, by contrast, can exhibit strikingly different and irreversible evolutionary responses to small changes in initial conditions (Caves (1982), Dunning (1988), Markusen (1981), and etc.).

ⁱⁱ See particularly the impact of WTO agreements and dispute settlements on the locational decisions of MNCs, as documented by Brewer and Young (1999).

ⁱⁱⁱ Notably, wage levels, demand patterns, policy related variables, supply capabilities and infrastructure.

References

- Azcanlı, A. (1995). *Türk otomotiv sanayiinin tarihsel gelişimi*. İstanbul: Otomotiv Sanayii Derneği.
- Bergsten, F., Horst, T. and Moran, T., (1977). *American multinationals and American interests*, Washington D.C.: Brooking Institution.
- Brewer, T. L., & Young, S. (2003). The effects on firms' strategic choices of the WTO trade–investment regime. *Multinational Firms: The Global-Local Dilemma*, 18.
- Buckley, P. J., & Casson, M. (2016). *The future of the multinational enterprise*. Springer.
- Bulutoğlu, K. (1974). *100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Castells, M., (1996). *The information age: Economy, society and culture, Volume 1, The rise of network society*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Caves, R. E., (1982). *Multinational enterprise and economic analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbo, V., & Hernandez, L. (1996). Macroeconomic adjustment to capital inflows: lessons from recent Latin American and East Asian experience. *World Bank Research Observer*, 11(1), 61-85.
- Dunning, J.H. (1981). *International Production and the Multinational Enterprise*, London: Allen and Unwin Pub.
- Dunning, J.H. (1988). *Explaining International Production*, London: Allen and Unwin Pub.
- Dunning, J.H., (1994). *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Wokingham: Addison-Wesley Pub. Com.
- Dunning, J. H. (2000). The eclectic paradigm as an envelope for economic and business theories of MNE activity. *International Business Review*, 9(2), 163-190.
- Eldem, V. (1973). *Mütareke ve milli mücadele yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi*, Hacettepe Üniversitesi Türk İktisat Tarihi Semineri, Ankara.
- Gözlem Newspaper (1998). *Serbest bölgeler, A handbook*, 2nd November 1998.
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity*, Oxford: Blackwell Pub.
- Hirst, P. and Thompson, G., (1996). *Globalisation in question*, Cambridge.
- Hymer, S. H., (1960). *The international operations of national firms: a study of direct foreign investment*, Cambridge: MIT Press (Published 1976).

Kazgan, G. (1999). *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye ekonomisi: 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Kepek, Y. and Yentürk, N. (2000). *Türkiye ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kobrin, Stephen J. "Development after industrialization: poor countries in an electronically integrated global economy." *The Globalization of multinational enterprise activity and economic development*. Palgrave Macmillan UK, 2000. 133-154.

Markusen, J.R. (1981). Trade and the gains from trade with imperfect competition, *Journal of International Economics*, 11:531–551.

Özer, M. H. (2014). The effects of the Marshall plan aids to the development of the agricultural sector in Turkey, the 1948-1953 period. *International Journal of Economics and Financial Issues*,4(2): 427-439

Sat, N. A. (2005), Local Embeddedness of Transnational Corporations: Turkish Case. *Unpublished Phd. Thesis*, METU, Ankara.

S.P.O. (1981). *1981 Yılı Programı*, DPT, Ankara.

Togan, S. (1994). *Foreign trade regime and trade liberalization in Turkey during the 1980s*, Aldershot: Ashgate Pub.

Tuncer, B. (1968). *Türkiye'de yabancı sermaye sorunu*, Ankara: SBF.

Vernon, R. (1966). International investment and international trade in the product cycle. *The Quarterly Journal of Economics*, 190-207.

Weiss, L. (1997). Globalization and the myth of the powerless state. *New Left Review*, (225), 3.

Wheeler, D. and Mody, A. (1992). International investment location decisions: the case of U.S. firms, *Journal of International Economics*, 33: 57-76.

World Bank (1950). *World development report*, Washington D.C.

YASED (1998). *Yabancı sermaye raporu*, Unpublished Paper, Ankara.

Yerasimos, S. (1975). Az gelişmişlik sürecinde Türkiye, *Gözlem*, 2: 494.

An Investigation of Factors Affecting City Life Satisfaction and an Index Proposal*

Veysel YILMAZ**

Erkan ARI***

Geliş Tarihi (Received): 14.11.2017– Kabul Tarihi (Accepted):12.02.2018

Abstract

The role of universities in city branding is critical, and it is undeniable that universities make economic, cultural and social contributions to the cities in which they are located, especially in underdeveloped and developing countries. The purpose of this study is to investigate the city life satisfaction levels of university students enrolled in two provinces in Turkey. Within the scope of the study, the City Life Satisfaction Questionnaire for University Students was applied to 320 students enrolled in various departments of Osmangazi University in Eskişehir and 413 students at Dumlupınar University Kütahya between September 30 and December 30, 2016. The study made use of a Structural Equation Modeling (SEM) method for the analysis of the data, and the City Life Satisfaction Index (CLSI) was also calculated within the context of the study.

It was found that all factors considered in the study affect city life satisfaction, a CLSI values of 65 percent was found for Eskişehir, compared to 36 percent for Kütahya. While determining the factors influential on city life satisfaction, the factors used in the Better Life Index (BLI) by OECD were considered.

Keywords: *Life Satisfaction, Brand City, University Student, City Life Satisfaction Index, Structural Equation modeling (SEM)*

* Part of this work was presented "2nd International conference on economics business management and social sciences", Page160, May 10 – 14, 2017 Belgrade.

** Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Fakültesi İstatistik Bölümü, vyilmaz@ogu.edu.tr

***Dr. Öğr. Üyesi., Dumlupınar, Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü erkan.ari@dpu.edu.tr (Corresponding Author)

Şehir Yaşam Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Araştırılması ve Bir İndeks Önerisi

Öz

Üniversiteler şehirlerin markalaşmasında kritik öneme sahiptir. Üniversitelerin buldukları şehirlere, özellikle de az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik, kültürel ve sosyal katkılar yapabileceği kesinlikle inkar edilemez bir gerçektir. Bu araştırmanın amacı, Türkiye'nin iki ilinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin şehir yaşam memnuniyet düzeylerini araştırmaktır. Çalışma kapsamında 30 Eylül-30 Aralık 2016 tarihleri arasında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi çeşitli bölümlerinde öğrenim gören 320 öğrenciye ve Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nde 413 öğrenciye Üniversite Öğrencileri için Şehir Yaşamı Memnuniyet Anketi uygulanmıştır. Bu çalışmada, verilerin analizinde Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılmıştır.

Yapılan analiz sonucunda, çalışmada ele alınan tüm faktörlerin şehir yaşam memnuniyetini etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca Şehir Yaşamı Memnuniyet Endeksi (CLSI) de hesaplanmıştır. CLSI değeri Eskişehir için% 65, Kütahya için% 36 olarak belirlenmiştir. Şehir yaşamı memnuniyetinde etkili olan faktörleri belirlerken, OECD tarafından Better Life Index (BLI) 'da kullanılan faktörler göz önüne alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Memnuniyeti, Marka Şehir, Üniversite Öğrencisi, Şehir Yaşam Memnuniyeti İndeksi, Yapısal Eşitlik Modeli

Introduction

There are many studies in the literature suggesting that city branding cannot be considered independently of the people of the city (citizens, university students, tourists), and others defending this idea in a rather theoretical framework (Braun et al., 2010; Ashworth and Voogd, 1990; Braun 2008; Braun and Zenker, 2010). Accordingly, this study investigates the factors that are influential in the satisfaction of university students with the city in which they live, with the aim being to come up with strategies for local governments and municipalities related to urban planning with the aim of increasing the appeal of Eskişehir and Kütahya among university students, and their significance and competitive power in the utilization of the economic advantages of these cities. To this end, the study determines the dimensions affecting quality of life in the city and the satisfaction levels of university students, making use of a scale developed specifically for university students. In addition, the City Life Satisfaction Index was calculated for students enrolled in both universities, and a measurement tool was proposed to compare the life satisfaction levels of the two cities.

The aim of the study is to describe the factors affecting the satisfaction levels of university students in Eskişehir and Kütahya using a SEM. Eskişehir is a Central Anatolian city with a population of 750,000 that is home to two universities. Eskişehir has been bestowed with the titles “Culture Capital of the Turkish World” and “UNESCO Intangible Cultural Heritage Capital” in 2013, and is a culturally and artistically developed city with art institutions and other such facilities. Kütahya is a neighboring city in Central-Western Anatolia that lies around 80 km southwest of Eskişehir. It has a population of 248,054 and one university, and has tourism potential based on its recently developing industry, its rich underground and overground resources, its handicrafts, and its thermal resorts. Famous for its ceramic tiles, Kütahya is home to the first and only ceramic tile museum in Europe and the world.

In the following sections of this study, there are literature review, research model and hypotheses, the data collection tool, findings and finally section includes a conclusion on the results of the study in comparison to those in similar studies in the literature, and recommendations for future studies.

1. Literature Review

The image of a city is based primarily to the satisfaction levels of its citizens, and so it becomes very important to investigate the levels of satisfaction of, and loyalty to, life in the city among university students, who can be considered long-term guests of cities. In underdeveloped and developing cities, where urbanization is not yet complete, the expenditures of university students and the demand for accommodation, services, infrastructure and socio-cultural activities lead to the emergence of a different organizational system within a city, as well as vitality in the economy (Zenker et al., 2013; Noni et al., 2014).

The attitudes of residents and university students towards the city in which they live are significant in defining the branding of a city and its capacity of attraction (Noni et al., 2014). Kavartzis

and Ashworth (2006) claim that the harmony between the brand and the personality of the individual is a reflection of their personalities and brands. Nevertheless, many personality traits may also be characterized for brands and marketed according to their suitability to the needs of the individual. According to Kotler and Gertner (2002), in order for a city to be marketed, the administration of the city must first satisfy the needs of the target audience, and in satisfying these needs, new investors and firms may be effected through increases in tourism income, improvements in quality of life and rises in satisfaction levels. Braun (2008) defines the branding of a city as the usage of marketing tools in an integrated way to improve the advantages provided by the city to its citizens and the general public, and to come up with new advantages. Likewise, the city brand is also seen as a visual, verbal and behavioral expression of the city in the mind of the individual (Braun et al., 2010).

There are a few factors that affect urban brand attitudes (Merrilees, Miller and Herington, 2009) that can be categorized under the headings of economic, social, medical, safety, education, environment, tourism and culture among the users of cities, who include university students (Darchen and Tremblay, 2010; Zenker, 2009), settled citizens (Braun, Kavaratzis and Zenker, 2010), tourists (De Carlo, Canali, Pritchard and Morgan, 2009), companies, entrepreneurs and investors (Yusuf and Nabeshima, 2005). The effort spent by cities on branding is significant in terms of increasing the satisfaction of its citizens and the university students who live in the city, as well as the quality of the perceived brand (Rainisto, 2003; Kavaratzis, 2005).

Darchen and Tremblay (2010) determined the most influential factors in keeping/attracting students to the city as: university quality, work quality, quality of life (social prosperity, urban safety, quality of the urban environment, quality of university), quality of public transportation, lifestyle (access to cultural and social activities) and level of tolerance (ethnic and cultural diversity). Zenker et al. (2010) stated that the quality of a city is dependent on its placement in the minds of the people, and claims that how it is perceived may be related to the different perspectives and interests of the various actors. Rainisto (2003) explained urban development under three main titles: community service development; urban design and planning; and economic development. Insch (2010), on the other hand, defined four main factors that influence the satisfaction of the city among its citizens, being: work/life balance; safety; the natural environment; and the communication assets of the city. Santos, Martins and Brito (2007) measured satisfaction with a city in terms of quality of life, including such factors as health, education, social activities, inner city safety, urbanization, city civic engagement, accommodation, environment, vibrancy, culture, sports and entertainment, population, railways, and access to trade and services for poverty. García, Gómez and Molina (2012) defined socio-economic infrastructure, environment and safety, and national and cultural resources as influential in urban branding and in the establishment of a city image. Zenker (2009) asserted that talented individuals do not concern themselves with employment opportunities or economic incentives while choosing where to live, but instead consider the social, democratic, educational and cultural characteristics of the city.

Arslan and Akkaş (2014) tested a model that was used measure the satisfaction of college life and to evaluate the overall impact of the quality of college life (social, academic, and service satisfaction), life satisfaction, and identification. The study further assessed the impact of a university’s academic program, social life, facilities and services on the quality of life of students, and compared the findings with those of similar studies from Turkey and other countries. The measurement tools adopted in the study included the quality of college life satisfaction (QCL), and the results identified social satisfaction as having the strongest positive impact on QCL

The role of universities in city branding is critical, as it is undeniable that they make many economic, cultural and social contributions to the cities in which they are located, especially in underdeveloped and developing countries. University students are some of the most fundamental factors in this, and so investigating their levels of satisfaction from and loyalty for the city in which they are studying is imperative.

The study continues with a description of the data collection tool, followed by details of the empirical study and its results. The study concludes with a discussion of the results, which are compared with those of similar studies in the literature, and puts forward recommendations for future studies.

2. Research Model and Hypotheses

In the study, the model in Figure 1 was proposed to demonstrate the relationship among the factors that are influential in city life satisfaction among university students.

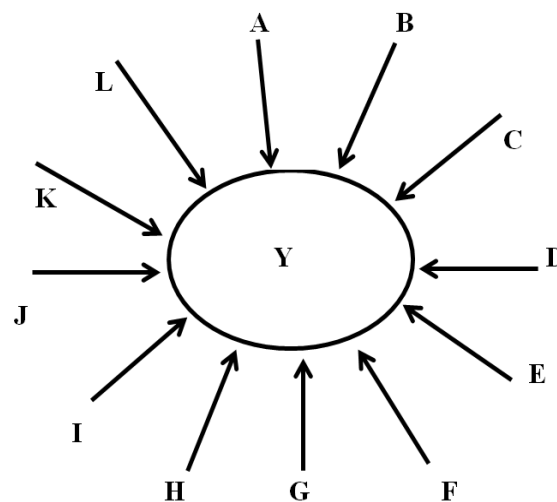

Fig. 1. Research model on city life satisfaction for university student

A: Safety; B: Housing; C: Jobs; D: Education; E: Civil Engagement; F: Culture/Art; G: Public Transport; H: Pedestrian Movement; I: Local government; J: Loyalty to the City; K: Neighbor Relations; L: Environment; Y: Urban Life Satisfaction

Previous literature shows that there are numerous variables that are influential on city life satisfaction, and it is possible to find many studies analyzing the effects of, in particular, variables such as safety, housing, jobs and education on quality of life (Darchen and Trebmlay, 2010; Rentfrow et al.,

2009; Santos, Martins and Brito, 2007; Merrilees et al., 2009). Some of the hypotheses formed in the study, considering the variables used in previous studies, are as follows:

H₁: A relationship exists between the satisfaction of the students in their lives in the city and the safety/security services provided by the city.

H₂: Accommodation is influential in the life satisfaction of students in the city.

H₃: Work opportunities in the city are associated the city life satisfaction of students.

H₄ : The education opportunities provided by the city are associated with the city life satisfaction of students.

In their studies, Zenker (2009) and Rentfrow et al. (2009) found that climate of civic engagement affects the prosperity levels of people, and is an important criterion among people when selecting a city in which to reside. It was thus considered that the variable of civic engagement would be influential on quality of life, and so the following hypothesis was formed:

H₅ : The democratic environment in a city is influential to the life satisfaction of students living in the city.

Noni et al. (2014); Darchen and Tremblay (2010) and Merrilees et al. (2009) showed in their studies that culture/art opportunities, diversity and the comfort of public transport are effective on city life satisfaction. Accordingly, the following hypotheses were used to investigate the effects of these variables in this study. There were few studies found in literature investigating the ease of pedestrian movement, and so this variable was used to form another hypothesis for the study.

H₆: The life satisfaction of students in the city is related to their access to culture/art in the city.

H₇: The satisfaction of students with city life is related to the public transport provided by the city.

H₈: The ease of pedestrian movement in the city is related the city life satisfaction of the students.

Noni et al., (2014); Zenker et al., (2013); Rainisto (2003); García, Gómez and Molina (2012) have shown that local governments, municipalities and the environment (parks, walking areas, sports facilities, etc.) are influential life satisfaction, while Marans W. (2003), Diener and Suh (1997) and Angner (2010) have reported that neighbor relations in the city affect life satisfaction. Few studies were found in literature investigating loyalty (suggesting the city and the university to entourage), however this variable was added to the model, as it was considered to be influential. The following hypotheses were formed based on the findings in literature:

H₉: A relationship exists between the city life satisfaction of students and the services provided by local government.

H₁₀: Loyalty to the city is associated with the city life satisfaction of students.

H₁₁: Neighbor relations within the city are related the city life satisfaction of students.

H₁₂: The city's environmental features are associated with city life satisfaction among students.

3. Methodology

3.1. Data collection

The City Life Satisfaction Questionnaire for University Students was applied to 320 students enrolled in various departments of Osmangazi University in Eskişehir and 413 students studying at Dumlupınar University in Kütahya between September 30 and December 1, 2016. The study sample was assembled using a stratified sampling method, based on proportional distribution. The first part of the data collection tool contained questions aimed at garnering information on the demographic characteristics of the students (sex, marital status, age, accommodation, length of time in the city), while the second part included 65 statements aimed at measuring the satisfaction of students in the city in which they are studying based on a 10-point Likert-type scale (1: not satisfied at all–10: very satisfied).

When determining the factors that influence city life satisfaction for the study, six of the variables included in the OECD's Better Life Index (BLI) were included also in the present study, including both objective and subjective issues, being Housing, Jobs, Education, Environment (quality of the environment), Civic Engagement and Safety. In addition to these variables, six other variables not in the BLI were added to the scale, being Culture/Art, Public Transport, Local Government and Neighbor Relations, after a review of relevant literature (Bonouita et al., 2013; Zenker et al., 2010; Rentfrow et al., 2009; Lee, 2008; Santos, Martins and Brito, 2007; Marans W., 2003). The literature review of studies of life satisfaction revealed few studies investigating the variables of Pedestrian Movement and Loyalty to the City, but these factors were included in the study nonetheless, since it was considered that they could be influential.

3.2. Reliability and validity

The statistical analysis began with a calculation of Cronbach's alpha values, aimed at measuring the internal validity coefficient of the data collection tool, in which values of 0.96 and 0.97 were calculated for the students of Eskişehir and Kütahya, respectively. Estimations on the composite reliability of potential factors and variance measurements are needed to analyze whether or not the observed variables defined under the potential variables explain the related structures. Hair et al. (1998) reported that the estimation for the explained variance measurement must be over 0.50 if the reliability of a scale is to be proven. Tables 6 and 8 show the composite reliability and explained rates of variance for dimensions in the measurement tool. Considering these values, the values of the Average Variance Extracted (AVE) for the variables of safety, jobs, democratic climate and public transport were found to be lower than 0.5; however, Fornell and Larcker (1981) reported that in cases where the Composite Reliability (CR) value for every structure is higher than 0.6, AVE values lower than 0.5 are acceptable, and the construct reliability is sufficient (Huang et al., 2013). Therefore, based on the convergent validity of the study, it was observed that the CR and Cronbach's alpha (CA) values were 0.61 or over; four of

the AVE coefficients were between 0.44 and 0.50, and the others were higher than 0.50 (Tables 6, 8). Accordingly, convergent validity was achieved.

To achieve the discriminant validity of the model, a comparison is made of the square roots of the AVE value of each structure, and the correlations between that structure and other structures. If the square root of the AVE value is larger in the comparison, discriminant validity is achieved (Fornell and Larcker, 1981). As shown in Appendix A, the square root of AVE was higher than the correlation for all structures, meaning that discriminant validity was achieved.

In addition, a multiple group confirmatory factor analysis was conducted in the study to allow the simultaneous testing of the equality of the structural parameters for more than one group. The analysis identified no meaningful difference in the factor weights either within or between the groups, and the criteria for the goodness of fit of the model reflects an acceptable fit. It can thus be concluded that this scale presents a city life satisfaction measurement model for all student samples, and that can also be applied in other cities.

3.3. Test of multivariate normality

A test of multivariate normality was conducted to determine whether or not the variables in the study had a multivariate normal discrimination. Tables 3 and 4 present the results of this test.

Table 3. Test of multivariate normality for Eskişehir

Skewness			Kurtosis			Skewness and Kurtosis	
Value	Z-Score	P-Value	Value	Z-Score	P-Value	Chi-Square	P-Value
378.8	52	p< 0.01	1958.4	22.9	p<0.01	3236.5	p<0.01

It can be seen in Tables 3 and 4 that the data is not in compliance with multivariate normality in terms of both skewness and kurtosis ($p < 0.01$). Therefore, the study used the Robust maximum likelihood (Robust ML) method, which does not require an assumption of normal distribution in the calculation of parameter estimations. For the analysis of the asymptotic covariance matrix and the general adaptability of the model, it is suitable to use the Satorra-Bentler scaled χ^2 .

Table 4. Test of multivariate normality for Kütahya

Skewness			Kurtosis			Skewness and Kurtosis	
Value	Z-Score	P-Value	Value	Z-Score	P-Value	Chi-Square	P-Value
324.1	55.3	p< 0.01	1813.5	24.6	p< 0.01	3672.4	p<0.01

4. Findings

4.1. Demographic profile of Eskisehir Osmangazi University (ESOGU) students

The demographic profiles of the Eskişehir Osmangazi University students were presented in Table 1.

Table 1. Demographic profile of Eskisehir Osmangazi University (ESOGU) students

Demographic profile	Frequency	Percent %
Gender		
Female	174	54.40
Male	146	45.00
Marital status		
Single	305	95.30
Married	15	4.70
Age		
18-22	264	82.50
22-26	45	14.10
26-30	5	1.60
More than 30	6	1.80
Subject studied		
Public administration	111	35.00
Political science and international relations	80	25.00
Economics	37	11.30
Business administration	69	19.40
Finance	23	9.80
Students' year		
1	37	11.60
2	120	37.50
3	90	28.10
4	73	22.80
Place of residence		
Detached house	14	4.40
Apartment	169	52.80
Housing and dormitories	137	42.80
Years in Eskişehir		
1-2 years	152	47.50
3-4 years	117	36.60
5-6 years	7	1.90
10 years or more	44	14.00

4.2. Demographic profile of Dumlupınar University (DPU) students

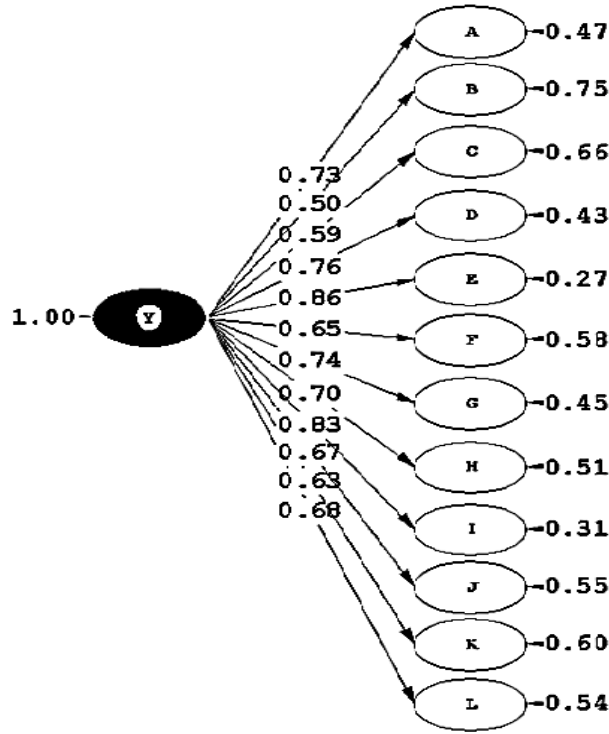
The demographic profiles of Dumlupınar University students are presented in Table 2.

Table 2. Demographic profile of Dumlupınar University (DPU) students

Demographic profile	Frequency	Percent (%)
Gender		
Female	258	62.50
Male	155	37.50
Marital status		
Single	403	97.60
Married	10	2.40
Age		
18-22	338	81.90
22-26	68	16.50
26-30	7	1.60
Subject studied		
Econometrics	43	10.40
Economics	73	17.70
Business administration	43	10.40
Finance	128	31.05
Public administration	47	11.40
Political science and international relations	79	19.10
Students' study year		
1	119	28.80
2	173	41.90
3	69	16.70
4	52	12.60
Place of residence		
Detached house	21	5.10
Apartment	125	30.3
Housing and dormitories	267	64.60
Years in Kütahya		
1-2 years	274	66.30
3-4 years	102	24.70
5-6 years	18	4.40
10 years or more	19	4.60

4.3. SEM analyses and goodness of fit test for Eskişehir

Figure 2 shows the path diagram obtained for the second-order confirmatory factor model proposed in the study, and Table 3 shows the results.

Chi-Square=829.40, df=582, P<0.001, RMSEA=0.037

A: Safety; B: Housing; C: Jobs; D: Education; E: Civic Engagement; F: Culture/Art; G: Public Transport; H: Pedestrian Movement; I: Local government; J: Loyalty to the city; K: Neighbor relations; L: Environment; Y: City life satisfaction

Fig.2. Second order confirmatory factor analysis for Eskişehir life satisfaction

The goodness of fit test for the Structural Model is given in Table 5.

Table 5. Goodness of fit test for the Structural Model

Fit test	Good fit	Acceptable fit	Structural Model
NFI	$0.95 \leq NFI \leq 1$	$0.90 \leq NFI \leq 0.95$	0.96
NNFI	$0.97 \leq NNFI \leq 1$	$0.95 \leq NNFI \leq 0.97$	0.99
CFI	$0.95 \leq CFI \leq 1$	$0.90 \leq CFI \leq 0.95$	0.99
GFI	$0.95 \leq GFI \leq 1$	$0.90 \leq GFI \leq 0.95$	0.84
IFI	$0.95 \leq IFI \leq 1$	$0.90 \leq IFI \leq 0.95$	0.99
RFI	$0.95 \leq IFI \leq 1$	$0.90 \leq IFI \leq 0.95$	0.96
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$	0.037
SRMR	$0 \leq SRMR \leq 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.08$	0.06
χ^2/df	$0 \leq \chi^2/df \leq 2$	$2 \leq \chi^2/df \leq 3$	1.42

In the final model for Eskişehir, $\chi^2=829.40$ (df= 582, p<0.01) was computed. The χ^2/df ratio was 1.42, which indicated a good model fit, falling between 0 and 2 (Hair et al., 2006; Shook et al., 2004). The fit measures of the model are calculated as RMSEA=0.037 (Root-mean-square error approximation), SRMR=0.060 (Standardized Root Mean Square Residual), NFI=0.96 (Normed Fit Index), NNFI=0.99 (Non-Normed Fit Index), IFI=0.99 (Incremental Fit Index), RFI=0.96 (Relative Fit Index) CFI=0.99 (Comparative Fit Index), GFI=0.84 (Goodness-of-fit), CAIC (Consistent Akaike

Information Criterion)-model=1397.94<saturated model CAI=4507.70 and ECVI (Expected Cross-Validation Index) -model=3.13<saturated model EVCI=4.18. An RMSEA and SRMR value that is equal to or lower than 0.05 reflects a perfect fit, values under 0.10 indicate an acceptable fit and those above 0.10 indicate a bad fit. Other fitness criteria are in the 0–1 range, with closeness to 1 denoting a better fit of the model. CAIC and ECVI are compared with the corresponding values of the saturated models, and if they are small, the model is deemed to be appropriate (Byrne, 1998; Jöreskog and Sörbom, 2002). When all of the fitness criteria are considered, it is evident that our proposed model is valid.

Table 6. Constructs load of second order confirmatory factor model for Eskişehir

Factors / Items	Standardized load	t-value	R ²
<i>Factor A: Safety (Cronbach's $\alpha=0.67$; CR =0.69; AVE=0.43)</i>			
A14: Safety the city makes you feel	0.55		0.27
A38: Freedom climate in the city	0.65	6.77*	0.44
A39: Safety/security situation in the city	0.69	6.85*	0.48
A41: Being able to walk alone outside after a certain hour at night	0.52	5.94*	0.25
<i>Factor B: Housing (Cronbach's $\alpha=0.88$; CR=0.81; AVE=0.69)</i>			
B43: Prices of rent	0.84		0.71
B44: Accommodation rented out to students.	0.83	11.26*	0.86
<i>Factor C: Jobs (Cronbach's $\alpha=0.83$; CR =0.84; AVE=0.45)</i>			
C18: Working conditions in the city	0.76		0.58
C27: Employment opportunities in the city	0.89	14.61*	0.80
C42: Employment opportunities for students	0.74	13.05*	0.55
<i>Factor D: Education (Cronbach's $\alpha=0.81$; CR =0.80; AVE=0.60)</i>			
D47: Adequacy of the libraries in the city	0.68		0.47
D48: Adequacy of the libraries of the universities in the city	0.78	12.07*	0.60
D49: Education provided by universities in the city	0.85	12.54*	0.72
<i>Factor E: Civic Engagement (Cronbach's $\alpha=0.78$; CR=0.77.; AVE=0.48)</i>			
E23: Political participation of the city	0.51		0.25
E25: Protection of human rights	0.66	7.01*	0.43
E58: Political life in the city	0.72	7.52*	0.52
E59: Importance paid to human rights	0.76	7.23*	0.58
<i>Factor F: Culture/art (Cronbach's $\alpha=0.86$; CR=0.91; AVE=0.78)</i>			
F52: Artistic activities in the city	0.91		0.83
F53: Diversity of artistic activities in the city	0.93	21.29*	0.86
F54: Artistic climate of the city	0.80	16.32*	0.64
<i>Factor G: Transportation vehicles (Cronbach's $\alpha=0.77$; CR=0.80; AVE=0.51)</i>			
G28: Transportation opportunities in the city	0.66		0.43
G55: Diversity of transportation vehicles in the city	0.79	11.92*	0.63
G56: Prices for transportation vehicles in the city	0.64	9.54*	0.41
G57: Comfort of pedestrians in travelling with transportation vehicles	0.58	9.97*	0.42
<i>Factor H: Pedestrian Movement (Cronbach's $\alpha=0.83$; CR=0.80; AVE=0.66)</i>			
H62: Reaching your destinations on foot	0.82		0.68
H63: Being able to walk on foot in the city center.	0.67	12.89*	0.75
<i>Factor I: Local governments (Cronbach's $\alpha=0.68$; CR=0.68; AVE=0.53)</i>			
I65: Free courses provided by local governments	0.71		0.50
I66: Cleanliness of the city provided by the local government	0.74	10.84*	0.55
<i>Factor J: Loyalty (Cronbach's $\alpha=0.68$; CR=0.86; AVE=0.67)</i>			
J71: I advise people close to me to live in this city	0.84		0.70
J74: I want my friends living in other cities to visit this city	0.82	13.08*	0.67
J78: I advise people close to me to prefer the university in this city at the time of application	0.80	15.59*	0.64
<i>Factor K: Neighborliness (Cronbach's $\alpha=0.88$; CR=0.87; AVE=0.78)</i>			
K69: Residents' willingness to help students	0.90		0.81
K70: Resident-student communication	0.87	14.01*	0.76
<i>Factor L: Environment (Cronbach's $\alpha=0.80$; CR=0.88; AVE=0.57)</i>			
L29: Green spaces in the city	0.70		0.49
L30: Walking paths in the city	0.83	13.45*	0.69
L31: Sports areas in the city	0.83	12.42*	0.69
L34: Parks in the city	0.62	9.90*	0.39

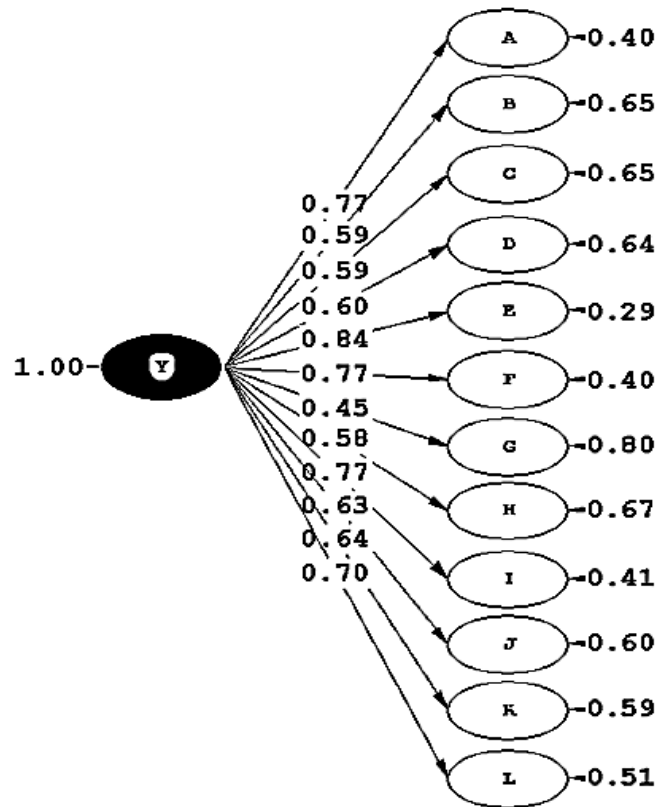
*p < .01

Looking at Figure 2 and Table 5, it may be seen that all factors affected the urban life satisfaction significantly ($p < 0.01$). The independent latent variable which affected the city life satisfaction the most was E (civic engagement) and the magnitude of this effect was 0.86 ($p < 0.01$). A one unit increase in the democratic climate provided by the city will increase the city life satisfaction of the students by 0.86 units. The civic engagement variable was followed in order by I (local governments), D (education opportunities) and G (transportation vehicles), while the magnitude of the effects of these variables were respectively 0.83 ($p < 0.01$); 0.76 ($p < 0.01$) and 0.74 ($p < 0.01$). These results suggest that increase

in the democratic climate, services related to local governments, education opportunities and transportation vehicles in the city the students are living in, while increase their city life satisfaction. A similar situation is also valid for other variables.

4.4. SEM analyses and goodness of fit test for Kütahya

Figure 3 shows the path diagram obtained for the second order confirmatory factor model proposed in the study, and Table 6 shows the results.

Chi-Square=950.40, df=582, P<0.001, RMSEA=0.043

A: Safety; B: Accommodation; C: Work; D: Education; E: Civic Engagement; F: Culture/Art; G: Transportation vehicles; H: Pedestrian Movement; I: Local governments; J: Loyalty to the city; K: Neighbor relations; L: Environment; Y: City life satisfaction

Fig.3. Second order confirmatory factor analysis for Kütahya life satisfaction

Goodness of fit test for Structural Model is given in Table 7.

Table 7. Goodness of fit test for Structural Model

Fit test	Good fit	Acceptable fit	Structural Model
NFI	$0.95 \leq NFI \leq 1$	$0.90 \leq NFI \leq 0.95$	0.95
NNFI	$0.97 \leq NNFI \leq 1$	$0.95 \leq NNFI \leq 0.97$	0.98
CFI	$0.95 \leq CFI \leq 1$	$0.90 \leq CFI \leq 0.95$	0.98
GFI	$0.95 \leq GFI \leq 1$	$0.90 \leq GFI \leq 0.95$	0.83
IFI	$0.95 \leq IFI \leq 1$	$0.90 \leq IFI \leq 0.95$	0.98
RFI	$0.95 \leq RFI \leq 1$	$0.90 \leq RFI \leq 0.95$	0.95
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.08$	0.043
SRMR	$0 \leq SRMR \leq 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.08$	0.06
χ^2/df	$0 \leq \chi^2/df \leq 2$	$2 \leq \chi^2/df \leq 3$	1.63

In the final model for Kütahya, $\chi^2=950.85$ (df= 582, $p<0.01$) was computed. The χ^2/df ratios were 1.63, which indicated good model fits because the ratio falls between 0 and 2. Fit measures of model are calculated as RMSEA=0.043, SRMR = 0.062, NFI= 0.95, NNFI= 0.98, IFI = 0.98, RFI = 0.95, CFI=0.98 and GFI= 0.83, CAIC model=1526.67<saturated model CAIC =4565.48 and ECVI - model= 3.22<saturated model EVCI= 3.83. When all fitness criteria are considered, it is valid that our proposed model is valid.

Table 8. Constructs load of second order confirmatory factor model for Kütahya

Factors / Items	Standardized load	t-value	R ²
<i>Factor A: Safety (Cronbach's $\alpha=0.76$; CR=0.78; AVE=0.50)</i>			
A14: Safety the city makes you feel	0.58		0.28
A38: Freedom climate in the city	0.77	8.58*	0.60
A39: Safety/security situation in the city	0.81	8.90*	0.66
A41: Being able to walk alone outside after a certain hour at night	0.59	7.57*	0.34
<i>Factor B: Accommodation (Cronbach's $\alpha=0.83$; CR=0.84; AVE=0.72)</i>			
B43: Prices of rent	0.84		0.70
B44: Accommodation rented out to students.	0.86	11.93*	0.74
<i>Factor C: Work (Cronbach's $\alpha=0.81$; CR =0.82; AVE=0.60)</i>			
C18: Working conditions in the city	0,72		0.52
C27: Employment opportunities in the city	0,84	13.28*	0.72
C42: Employment opportunities for students	0.76	12.52*	0.57
<i>Factor D: Education (Cronbach's $\alpha=0.80$; CR =0.81; AVE=0.59)</i>			
D47: Adequacy of the libraries in the city	0.62		0.39
D48: Adequacy of the libraries of the universities in the city	0.81	11.51*	0.66
D49: Education provided by universities in the city	0.85	11.38*	0.72
<i>Factor E: Civic Engagement (Cronbach's $\alpha=0.84$; CR =0.77; AVE=0.49)</i>			
E23: Political participation of the city	0.52		0.24
E25: Protection of human rights	0.68	8.96*	0.46
E58: Political life in the city	0.75	9.18*	0.56
E59: Importance paid to human rights	0.72	9.19*	0.68
<i>Factor F: Culture/art (Cronbach's $\alpha=0.85$; CR =0.91; AVE=0.77)</i>			
F52: Artistic activities in the city	0.90		0.82
F53: Diversity of artistic activities in the city	0.90	14.72*	0.81
F54: Artistic climate of the city	0.82	16.59*	0.68
<i>Factor G: Public Transport (Cronbach's $\alpha=0.75$; CR =0.76; AVE=0.46)</i>			
G28: Public transport opportunities in the city	0.55		0.30
G55: Diversity of public transport in the city	0.75	8.68*	0.57
G56: Prices of public transport in the city	0.68	7.72*	0.46
G57: Comfort of pedestrians travelling on public transport	0.68	7.53*	0.46
<i>Factor H: Pedestrian Movement (Cronbach's $\alpha=0.82$; CR =0.83; AVE=0.72)</i>			
H62: Reaching your destinations on foot	0.73		0.54
H63: Being able to walk on foot in the city center.	0.95	8.56*	0.90
<i>Factor I: Local administration (Cronbach's $\alpha=0.67$; CR =0.69; AVE=0.53)</i>			
I65: Free courses provided by local governments	0.63		0.40
I66: Cleanliness of the city provided by the local government	0.81	10.52*	0.66
<i>Factor J: Loyalty (Cronbach's $\alpha=0.79$; CR =0.79; AVE=0.56)</i>			
J71: I recommend people close to me to move to this city	0.74		0.55
J74: I want my friends living in other cities to visit this city	0.78	9.75*	0.60
J78: I advise people close to me to choose the university in this city at the time of application	0.73	9.48*	0.54
<i>Factor K: Neighborliness (Cronbach's $\alpha=0.89$; CR =0.90; AVE=0.81)</i>			
K69: Residents' willingness to help students	0.91		0.83
K70: Resident-student communication	0.89	12.72*	0.79
<i>Factor L: Environment (Cronbach's $\alpha=0.81$; CR =0.82; AVE=0.53)</i>			
L29: Green spaces in the city	0.60		0.36
L30: Walking paths in the city	0.85	12.12*	0.72
L31: Sports areas in the city	0.81	10.69*	0.65
L34: Parks in the city	0.67	9.82*	0.45

*p < .01

Figure 3 and Table 6 show that all variables affected city life satisfaction levels significantly ($p < 0.01$), with the variable that affected urban life satisfaction the most was variable E (civic engagement), with a magnitude of 0.84 ($p < 0.01$). This means that a one unit increase in the democratic climate of the city will increase the city life satisfaction of students by 0.84 units. This was followed by the variables A (safety), I (local government) and F (culture/art), in which the magnitude of effect was 0.77 for all three ($p < 0.01$). Likewise, it may be stated that as the services provided by the city in regards to

safety, local administration and culture/art increase, the city life satisfaction of the students also increases, and this situation is similar for the other variables.

It was concluded that all these results and all of the variables included in the model are significant in the city life satisfaction of students in both Eskişehir and Kütahya. Additionally, it may be seen as an important finding that the variables not included in the BLI developed by the OECD, having access to culture/art, public transport, pedestrian movement, local government, loyalty to the city and neighborhood relationships, also had significant effects.

4.5 Calculation of the City Life Satisfaction Index

As customer satisfaction is important in business life, similar attitudes are displayed by students who have requests on learning matters. The social structure, traditions and customs in a city have an impact on the students' way of life, and so it is likely that university preferences may be influenced by these variables, with democratic attitudes, communities, culture, etc. topping the satisfaction list. The relative effects of the social structure of the cities in which the universities are located on the students' satisfaction with their way of life were analyzed with the help of a recommended index, and the results of this index may be helpful when developing public policy and looking for opportunities in economic and commercial development.

The City Life Satisfaction Index (CLSI) was also calculated using proposed equation 1.

$$CLSI = \frac{\sum_{i=1}^I \bar{x}_i \gamma_i}{\sum_{i=1}^I \gamma_i} \times 100 \quad (1)$$

in which,

$i = 1, \dots, I$: Factors

\bar{X}_i : Mean of the factor

γ_i : Parameter estimation of second order confirmatory factor weight

The index in this study was categorized as: 0–19 very bad; 20–39 bad; 40–59 mediocre; 60–79 good; 80–100 very good. When the relative importance of the factors that affect city life satisfaction are calculated as an index, interpreting the index becomes easier and comparing the factors in terms of magnitude becomes possible. In addition, by means of the calculated index, it becomes possible to compare the factors objectively with the results of prospective studies.

The relative significance levels of all dimensions constituting city life satisfaction were estimated through a confirmatory factor analysis, and the index weight of each factor was calculated by rating the standardized factor weights against the total factor weight. The city life satisfaction index was calculated by adding together the multiplications of the index weights of factors and the arithmetic mean

values related to the factors. The CLSI value was found to be 64.7 for the students in Eskişehir, and 35.74 for the students in Kütahya. The city life satisfaction accounts for the two cities were given in Tables 9 and 10. The index calculated for Eskişehir shows that the students are satisfied with life in the city in general terms, although upon a closer examination that takes into consideration all the factors, it was revealed that the provided services are unsatisfactory, primarily in pedestrian movement, and improvements must be made in this regard.

Table 8. Eskişehir city life satisfaction index account

Eskişehir	\bar{X}_i	γ_i	CLSI index
Safety	6.58	0.68	0.54
Housing	7.22	0.65	0.56
Jobs	5.40	0.74	0.48
Education	6.34	0.59	0.45
Civic engagement	7.19	0.73	0.63
Culture/art	6.64	0.76	0.60
Public transport	6.70	0.86	0.69
Pedestrian movement	4.66	0.50	0.28
Local administration	5.52	0.63	0.42
Loyalty	6.93	0.70	0.58
Neighborliness	6.33	0.83	0.63
Environment	7.63	0.67	0.61
			64.7%

Table 9. Kütahya city life satisfaction index account

Kütahya	\bar{X}_i	γ_i	CLSI index
Safety	3.53	0.70	0.31
Housing	3.15	0.77	0.31
Jobs	2.74	0.58	0.20
Education	3.54	0.59	0.26
Civic engagement	4.21	0.77	0.41
Culture/art	5.19	0.60	0.39
Public transport	3.71	0.84	0.39
Pedestrian movement	2.29	0.59	0.17
Local administration	2.70	0.64	0.22
Loyalty	5.12	0.45	0.29
Neighborliness	4.10	0.77	0.40
Environment	2.79	0.63	0.22
			35.74%

The index calculated for Kütahya points to a level of dissatisfaction among the students in regards to the quality of life in the city, and that all of the service dimensions in Table 9 need improvement.

It is recommended that public authorities, local administrations and the other decision makers make the necessary improvements by taking the values of the service dimensions into consideration for which they are responsible with the help of these index values, and to observe any changes that occur in the index over time.

5. Discussion and Implications

Known as the “student city” of Turkey, Eskişehir has also been bestowed with the titles “Culture Capital of the Turkish World” and “UNESCO Intangible Cultural Heritage Capital”. Kütahya has tourism potential, based on the presence of the university within its borders, its developing industry, its rich above- and below-ground resources, its handicrafts and its thermal resorts. A review of literature revealed few studies investigating city life satisfaction levels among university students in Turkey, or the factors and indices influencing city life satisfaction. Accordingly, this study, conducted in two cities and in two universities in Turkey, can be considered as making a comprehensive contribution to literature in its field, and it may also be used as a resource for public administrators and local government when looking for strategies to increase city life satisfaction levels among students.

In the structural model proposed for the ESOGU and DPU students in the study, it was found that all variables (safety, housing, jobs, education, civic engagement and culture/art opportunities, as well as public transport, pedestrian movement, local government, loyalty, neighbor relationships, environment) affected city life satisfaction. The city life satisfaction of the students in Eskişehir was most affected by civic engagement, local government, education and public transport, while the factors affecting the city life satisfaction of those living in Kütahya were respectively civic engagement, safety, local government and culture/art. Civic engagement was the most influential factor in both cities, which reflects the importance placed in the protection of human rights and its influence in city life satisfaction. There are other studies supporting this outcome. Rentfrow et al. (2009) found that people living in countries with high levels of civic engagement were wealthier, more educated and more tolerant than those living in conditions of weaker prosperity and civic engagement. Similarly, Zenker (2009) suggested that educated people, instead of looking at work opportunities or economic incentives when deciding upon a city of residence, prioritized rather the social environment, democratic climate, education and cultural characteristics of their ideal city.

Theoretical contributions. The study also found that variables like safety, housing, jobs and education, along with access to culture/art, public transport and pedestrian movement to be influential in city life satisfaction. The result reveals that important factors in the satisfaction levels of students in a city include the safety/security environment provided by the cities, rent prices, opportunities provided by universities

in cities, diverse artistic activities in cities, the diversity and price of city transportation, the comfortability of pedestrian movement. Likewise, Darchen and Tremblay (2010) determined work opportunities, social prosperity, city safety, opportunities provided by universities, quality of public transport, and cultural and social activities as the most effective factors in city life satisfaction. Santos, Martins and Brito (2007), on the other hand, found that urban life quality is affected by variables such as education opportunities, social activities, inner city safety and culture/art opportunities.

Noni et al. (2014) in their study investigating the perceived image of the city of Milan found culture/art and education to be the most significant factors in the attractiveness of the city, while in contrast to the result of this study, they found job opportunities and safety to be unimportant. Similar to the results of the present study, Merrilees et al. (2009), in their comprehensive study of city brand attitudes, revealed that factors such as safety, cultural and artistic activities and social peace are important in the branding of cities.

The results of the present study reveal that local government services (cleanliness of the city, course services, etc.), loyalty of the students to the city (recommending the city and the university to others), neighbor relationships in the city (resident-student communication, residents helping students) and the environment (green spaces, sports areas, walking areas and parks) were also highly influential in city life satisfaction. There are studies that concur with the findings of this study, while others disagree. In Lee's study (2008) on the measurement of quality of life (QOL), it was found that the security and public services provided by local governments are highly important for life satisfaction, although this differed from the findings of this study, in that relationships with neighbors and environmental factors were found not to be influential. Diener and Suh (1997) and Angner (2010) determined that social relationships among individuals (relatives, friends, neighbors) are important in the life satisfaction of individuals.

Marans W. (2003) found that environment, transportation, neighbor relations, parks and residences affected the quality of urban life significantly, while Insch (2010) found the four most fundamental factors influencing the city life satisfaction of citizens to be work/life balance, safety, natural environment and the communication assets of the city. García, Gómez and Molina (2012) identified the socio-economic infrastructure, environment and safety, as well as national and cultural resources, as influential factors in city branding and in the establishment of a city image. According to these and similar studies, in underdeveloped and developing cities where urbanization is not complete, the expenditures of university students and the demand for accommodation, services, infrastructure and socio-cultural areas leads to the emergence of a different system of organization in the city and vitality in the economy (Zenker et al., 2013; Rainisto, 2013; Noni et al., 2014).

Practical applications. The study found the city life satisfaction index value to be 64.7 for Eskişehir and 35.74 for Kütahya. Based on these calculations, the life satisfaction of the students living in Eskişehir

was found to be at a good level, while the satisfaction level was poor for those living in Kütahya. While the most influential factors on the city life satisfaction levels of the students living in Eskişehir were civic engagement (0.69), safety (0.63), local government (0.63), loyalty to the city (0.61) and education (0.60), the least effective variables were housing (0.28) and neighbor relations (0.42), respectively. In contrast, while the most influential factors on the city life satisfaction levels of the students living in Kütahya were civic engagement (0.39) and local government (0.39), the least effective ones were housing (0.17), public transport (0.20), neighborhood relations (0.21), loyalty (0.22), work opportunities (0.26) and culture/art (0.30).

In Eskişehir, known in Turkey as the “city of students,” many students, after getting their university degrees, look to find a job in the city and stay there. The democratic climate and the environment of freedom, as well as the sense of safety and security, and the local government services (courses, cleanliness of the city, parks, sports areas and walking paths) are highly thought of in the city, the and culture/art activities are diverse, leading students to admire the city. Furthermore, one of the most important factors making Eskişehir a livable city is its livable environment. Eskişehir has an abundance of green spaces, walking paths, sports areas and parks, culture/art activities are frequent in Eskişehir, and as it has a fine nature, even students living in Kütahya rent cars at the weekends to visit Eskişehir.

Housing opportunities and neighbor relationships had the lowest effect on the city life satisfaction levels of the students in both Eskişehir and Kütahya. The local governments in both cities may increase the quality of housing opportunities to increase the life satisfaction levels of students. It should be noted; however, that communication between the residents and the students and neighborhood relations are not at a desired level, and so local governments and university administrations should consider making efforts to improve student-resident relationships. The variables of public transport, work opportunities, culture/art opportunities and loyalty to the city also had a very low effect on the life satisfaction of the students living in Kütahya, and these dimensions need to be improved if the city life satisfaction levels of the students are to be improved. The diversity, comfort and cost of public transport should be evaluated by local governments and municipalities, and steps taken to improve the services in this regard. The frequency of public transport services between the university and the city center may be increased for the students, and cultural and artistic activities may be made more frequent through cooperation between the university administration and local government. Similarly, municipalities and university administrations could increase the number of jobs in which students can be employed, and employment conditions could be improved.

Limitations and directions for future research

This study has a few limitations that should be addressed in future studies. Generalization of the results of the study is limited by the fact that only the students of two universities in Turkey were included in the sample. Further studies should include students from other cities, as well as the residents of those cities. Empirical studies are mostly quantitative, and the aim of studies such as this is to measure city life satisfaction levels using a standard survey, but this is not sufficient. In order to investigate the issue better, a qualitative research should also be conducted; that is, the surveyed audience should be consulted about their opinions, and questions should be shaped accordingly, as the measurement of city life satisfaction using a standard survey may exclude some important variables.

Accordingly, it can be considered an appropriate approach to calculate the index based on the weighted average of each structure using regression weights in relation to the core concept, and a generalization of the results of such an index will be able to be repeated all across Turkey.

Appendix A

A	0.70												
B	0.46	0.84											
C	0.46	0.35	0.77										
D	0.46	0.36	0.36	0.76									
E	0.65	0.50	0.50	0.51	0.70								
F	0.60	0.46	0.46	0.47	0.65	0.87							
G	0.45	0.34	0.34	0.35	0.49	0.45	0.67						
H	0.35	0.27	0.27	0.27	0.38	0.35	0.26	0.84					
I	0.59	0.46	0.46	0.46	0.65	0.59	0.44	0.35	0.72				
J	0.49	0.37	0.37	0.38	0.53	0.49	0.36	0.28	0.48	0.74			
K	0.50	0.38	0.38	0.39	0.54	0.50	0.37	0.29	0.50	0.41	0.90		
L	0.54	0.42	0.42	0.42	0.59	0.54	0.40	0.32	0.54	0.44	0.45	0.72	
AVE	0.50	0.72	0.60	0.59	0.49	0.77	0.46	0.72	0.53	0.56	0.81	0.53	

References

- Angner, E. (2010). Subjective well-being. *The Journal of Socio-Economics*, 39, 361-368.
- Arslan, S., and Akkaş, O.A. (2014). Quality of College Life (QCL) of students in Turkey: Student's life satisfaction and identification. *Social Indicators Research*, 115 (2), 869-884.
- Ashworth, G.J., and Voogd, H. (1990). *Selling the city: marketing approaches in public sector urban planning*. London: Belhaven Press.
- Bonaiuta, M., Fornara, F., and Bonnes, M. (2003). Indexes of perceived residential environment quality and neighbour attachment in urban environments: a confirmation study on the city of Rome. *Landscape and Urban Planning*, 65, 41-52.
- Braun, E. (2008). *City marketing: Towards an integrated approach* (No. EPS-2008-142-ORG). ERIM Ph.D. Series Research in

- Management. Erasmus Research Institute of Management. Retrieved from <http://hdl.handle.net/1765/13694>.
- Braun, E., and Zenker, S. (2010). Towards an integrated approach for place brand management. Paper presented at *the 50th European Regional Science Association Congress*, Joenköping, Sweden.
- Braun E., Kavaratzis M., and Zenker S. (2010). My City - My Brand: The role of residents in place branding”, paper presented at *the 50th European Regional Science Association Congress*, Joenköping, Sweden.
- Byrne, M. B. (1998). *Structural Equation Modeling with LISREL, PRELIS and SIMPLIS: Basic Concepts, Applications and Programming*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 396.
- Darchen, S., and Tremblay, D.G. (2010). What attracts and retains knowledge workers/students: The quality of place or career opportunities? The cases of Montreal and Ottawa. *Cities*, 27(4), 225-233.
- De Carlo, M., Canali, S., Pritchard, A., and Morgan, N. (2009). Moving Milan towards Expo 2015: Designing culture into a city brand. *Journal of Place Management and Development*, 21(1), 8-22.
- Diener, ED., and Suh, E. (1997). “Measuring quality of life: Economic, social and subjective indicators”, *Social Indicators Research*, 40, 189-216.
- Fornell, C. and Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of marketing research*, 18(1), 39-50.
- García, J.A., Gómez, M., and Molina, A. (2012). A destination-branding model: An empirical analysis based stakeholders. *Tourism Management*, 33(3), 646-661.
- Hair, J. F., Black, W., Babin, B., Anderson, R.E., and Tatham, R.L. (2005). *Multivariate Data Analysis*. 5th ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Huang, C., Wang, Y., Wu, T. and Wang, P. (2013). An Empirical analysis of the antecedents and performance consequences of using the Moodle platform. *International Journal of Information and Education Technology*, 3(2), 217-221.
- Insch, A. (2010). Managing resident’s satisfaction with city life: Application of importance-satisfaction analysis. *Journal of Town & City Management*, 1(2), 164-174.
- Jöreskog, K. G., and Sörbom, D. (2002). *The Student Edition of LISREL 8.53 for Windows*, Lincolnwood. Chicago, IL: Scientific Software International.
- Kavaratzis, M. (2005). Place branding: A review of trends and conceptual models. *The Marketing Review*, 5(4), 329-342.
- Kavaratzis, M., and Ashworth, G.J. (2006). City branding: An effective assertion of identity or a transitory marketing trick? *Place Branding*, 2(3), 183-194.
- Kotler, P., and Gertner, D. (2002). Country as a brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective. *The Journal of Brand Management*, 9(4), 249-261.
- Marans, W. (2003). Understanding environmental quality through quality of life studies: the 2001 DAS and its use of subjective and objective indicators. *Landscape and Urban Planning*, 65,73-83.
- Merrilees, B., Miller, D., and Herington, C. (2009). Antecedents of resident’s city brand attitudes. *Journal of Business Research*, 62(3), 362-367.
- Noni I.D., Orsi, L., and Zanderighi, L. (2014). Attributes of Milan influencing city brand attractiveness. *Journal of Destination Marketing & Management*, 3, 228-226.
- Rainisto, S.K. (2003). *Success factors of place marketing: A study of place marketing practices in Northern Europe and the United States*. Helsinki University of Technology.
- Rentfrow, P.J., Mellander, C., and Florida, R. (2009). Happy states of America: A state- level analysis of psychological, economic and social well-being. *Journal of Research in Personality*, 43, 1073-1082.

- Santos, L., Martins, I., & Brito, P. (2007). Measuring subjective quality of life: A survey to Porto's residents. *Applied Research in Quality of Life*, 2(1), 51-64.
- Shook, C. L., Ketchen, D.J., Hult, G.T.M., and Kacmar, K.M. (2004). An assessment of the use of structural equation modeling in strategic management research. *Strategic Management Journal*, 25 (4), 397-404.
- Yusuf, S., and Nabeshima, K. (2005). Creative industries in East Asia. *Cities*, 22(2), 109-122.
- Zenker, S. (2009). Who's your target? The creative class as a target group for place branding. *Journal of Place Management and Development*, 2(1), 23-32.
- Zenker, S., Knubben, E., & Beckmann, S.C. (2010). Your city, my city, their city, our city- different perceptions of place brands by Diverse Target Groups. Paper presented at *the 6th international conference thought leaders in brand management*, Lugano, Switzerland.
- Zenker, S., Eggers, F., and Farsky, M. (2013). Putting a price tag on cities: Insights into the competitive environment of places. *Cities*, 30, 133-139.
- Zenker, S., Peterson, S., and Anholt, A. (2013). The Citizen Satisfaction Index (CSI): Evidence for a four basic factor model in German sample. *Cities*, 31, 156-164.

Türkiye'nin Uluslararası Yatırım Pozisyonu ve Yatırım Gelir-Gider Dengesi: 2000-2016

Erol BULUT*

Fatih Hakan DİKMEN **

Affan Hakan ÇERMİKLİ ***

Geliş Tarihi (Received): 30.11.2017– Kabul Tarihi (Accepted): 10.01.2018

Öz

Ödemeler bilançosu, bir ekonomide yerleşik kişilerin diğer ekonomilerde yerleşik kişiler ile belli bir dönem içinde yapmış oldukları ekonomik işlemlerin sistematik kayıtlarını özetleyen istatistiki bir rapordur. Ödemeler bilançosu, cari işlemler hesabı, sermaye hesabı, finans hesabı, resmi rezervler hesabı ve net hata ve noksan hesaplarından oluşur. Uluslararası Yatırım Pozisyonu ise bir ekonomideki yerleşik kişilerin yurt dışı yerleşik kişilerden olan finansal alacakları ile rezerv varlık olarak tutulan altın şeklindeki finansal varlıklarının ve yerleşiklerin yurt dışı yerleşik kişilere olan finansal yükümlülüklerinin belli bir tarihteki stok değerini gösteren istatistiki bir tablodur. Uluslararası Yatırım Pozisyonu, bir stok değişkendir. Bu tablonun içerdiği kalemler ile ilgili gelir ve giderler ise akım değişkendir ve ödemeler bilançosunun cari işlemler bilançosu kaleminde yer alan birincil gelir hesabında kayıt altına alınır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler 2000'li yıllardan beri cari açığını finanse etmek amacıyla dış kaynağa ihtiyaç duyduğu için birincil gelir hesabında kayda değer açık vermeye başlamışlardır. Bu çalışmada 2000-2016 dönemi için Türkiye ekonomisinin Uluslararası Yatırım Pozisyonu ve onunla ilgili birincil gelir hesabının gelişimi analiz edilecektir. Çalışma geleceğe yönelik politika önerileri ile sonuçlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ödemeler Bilançosu, Cari Açık, Uluslararası Yatırım Pozisyonu, Sermaye Hareketleri, Birincil Gelir Hesabı*

JEL Sınıflaması: *F30, F32, F21, F41*

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, bulut@gazi.edu.tr

** Öğr. Gör.Dr., Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, dikmen@gazi.edu.tr.

***Prof.Dr. Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, cermikli@gazi.edu.tr.

Turkey's International Investment Position and Investment Claims-Liabilities Balance: 2000-2016

Abstract

The balance of payments is a statistical statement that summarizes economic transactions between residents and nonresidents during a period. It consists of the current account, the capital account, the financial account, the official reserves and net errors and omissions. The International Investment Position (IIP) is a statistical statement that shows at a point in time the value and composition of financial assets of residents in an economy, which are claims on non-residents and gold bullions held as reserve assets, as well as the value and composition of their financial liabilities to non-residents. IIP is a stock variable. Claims and liabilities related to IIP are flow variables and recorded in the primary income account which is one of the sub accounts of the current account. As such developing countries as Turkey have needed external sources to finance their current deficit since 2000s, they have begun to give remarkable deficit in the primary income account. In this study, the development of the IIP and the primary income account related to IIP of Turkish economy is analyzed for the period 2000-2016. The study presents some policy recommendations for the future.

Keywords: *Balance of Payments, Current Deficit, International Investment Position, Capital Movements, Primary Income Account*

JEL Sınıflaması: *F30, F32, F21, F41*

Giriş

Ödemeler bilançosu, bir ekonomide yerleşik kişilerin (Genel hükümet, Merkez Bankası, bankalar ve diğer sektörler) diğer ekonomilerde yerleşik kişiler (yurtdışında yerleşikler) ile belli bir dönem içinde yapmış oldukları ekonomik işlemlerin sistematik kayıtlarını elde etmek üzere hazırlanan istatistiki bir rapordur. Ödemeler bilançosu içerdiği hesaplar itibari ile bir ekonominin genel görünümünü vermesi açısından çok önemlidir. Diğer yandan bilançonun detaylı incelenmesi, bir ekonomideki mevcut ve gelecek riskleri göstermesinin yanında gelecek dönemlere yönelik oluşturulacak politika önerileri için de iyi bir yol göstericidir. Ödemeler bilançosu; cari işlemler hesabı, sermaye hesabı, finans hesabı, resmi rezervler hesabı ve net hata ve noksan hesaplarından oluşur. Bu hesaplar arasında cari işlemler hesabı, reel ekonomiyle doğrudan ilişkili olması, finans hesabı ise bir ekonominin dış kaynak ihtiyacını nasıl karşıladığını göstermesi nedeniyle ödemeler bilançosunda çok önemli bir yere sahiptirler.

Uluslararası Yatırım Pozisyonu (UYP), bir ekonomideki yerleşik kişilerin yurt dışı yerleşik kişilerden olan finansal alacakları ile rezerv varlık olarak tutulan altın şeklindeki finansal varlıklarının ve yerleşiklerin yurt dışı yerleşik kişilere olan finansal yükümlülüklerinin belli bir tarihteki stok değerini gösteren istatistiki bir tablodur. Uluslararası Yatırım Pozisyonunda toplam finansal varlıklar ile toplam finansal yükümlülüklerin farkı, net uluslararası yatırım pozisyonu olarak adlandırılmaktadır. Başka bir deyişle, net uluslararası yatırım pozisyonu, bir ülkenin yurt dışından alacaklarıyla, yurt dışına borçlarının netini göstermektedir. Net pozisyon pozitif veya negatif olabilir. UYP, stok bir değişken iken bu tabloda yer alan değişkenlerin yıllar itibariyle gelir ve giderleri (akım değişken) cari işlemler bilançosunun altında yer alan birincil gelir dengesinde izlenir. Birincil gelir hesabı, emek, finansal ya da doğal kaynak sağlanması karşılığında elde edilen gelirler ile ödenen tutarları göstermektedir. Çalışanların ücretleri ile doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlara ilişkin yatırım gelir ve giderlerini içermektedir. Genel olarak bir ekonomiye yönelmiş doğrudan yatırımlar, tahvil ve hisse senedine yatırım için gelen sermaye ve dış borçlar finans hesabına kaydedilirken, bunların gelir ve giderleri cari işlemler bilançosunda yer alan birincil gelir hesabına kaydedilir.

Türkiye gibi gelişmesi için kronik bir şekilde dış kaynağa ihtiyaç duyan ve gün geçtikçe dışa daha da açık olan ekonomilerde cari işlemler açığının finansmanı ve kalitesi üzerine yoğun bir tartışma vardır. Sürekli cari açık veren ve 2000'li yıllardan sonra bu açıkların rekor düzeylere ulaştığı Türkiye ekonomisi, bu açığı finanse etmek için daha fazla kaynağa ihtiyaç duymuştur. Ancak, gelen bu sermayenin kar transferi, temettü ödemeleri ve faiz ödemeleri 2000'li yılların başından günümüze kadar birincil gelir hesabı açığını iki katına çıkarmıştır.

Dolayısıyla cari açığı finanse etmek için daha fazla kaynak, daha fazla kaynak ise daha fazla faiz ve kar transferine yol açmış ve bu da cari açığın daha da artmasına neden olmuştur. Artan cari açığı finanse etmek için daha fazla sermayeye ihtiyaç duyulması, günümüzde sorun olmasa bile ileride bir kısır döngüye dönüşebilme riskine sahiptir. Bu sebeple Türkiye ekonomisinde UYP ve birincil gelir hesabının gelişimini analiz etmek kanımızca önemlidir. Örneğin 2016 yılında cari işlemler hesabı yaklaşık 32 Milyar dolar açık vermişken birincil gelir hesabından kaynaklı açık yaklaşık 9 Milyar dolar olmuştur. Yani 2016 yılındaki 32 Milyar dolarlık cari açığın yaklaşık % 28’i birincil gelir açığından kaynaklanmıştır. Bu küçük örnek bile Türkiye ekonomisi açısından UYP ve ödemeler bilançosunun finans ve birincil gelir dengesinin analizinin geleceğe yönelik politika oluşturulmasında yol gösterici olması açısından çok önemli olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Uluslararası Yatırım Pozisyonunun temel özellikleri açıklanacaktır. İkinci bölümde ise ödemeler bilançosunun tanımı, özellikleri ve alt hesaplarının açıklanmasının yanında IMF’nin 6. El Kitabı’nın ödemeler bilançosunun ve UYP’nin kayıt tekniğinde ne tür yenilikler getirdiği incelenecektir. Üçüncü bölümde birincil gelir hesabına kaydedilen kalemlerin detaylı analizine ve ikincil gelir hesabının temel özelliklerine yer verilecektir. Çalışmanın dördüncü bölümünde, Türkiye ekonomisinde Uluslararası Yatırım Pozisyonu ve birincil gelir hesabının tarihsel gelişiminin yanında Türkiye gibi aynı sorunları yaşayan bazı gelişmekte olan ülkelerle birlikte gelişmiş ülkelerin verilerine de yer verilecektir. Çalışma sonuç ve öneriler kısmıyla son bulacaktır.

1. Uluslararası Yatırım Pozisyonunun Temel Özellikleri

Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu istatistikleri, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından üye ülkelere yol gösterici olarak hazırlanan “Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu Altıncı El Kitabı (Altıncı El Kitabı-BPM6)”nda yer alan uluslararası standartlar temelinde derlenmektedir. Uluslararası Yatırım Pozisyonu (UYP), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) tarafından 1996 yılından itibaren derlenmeye başlanmıştır. G-20 ülkelerinden biri olan Türkiye, UYP istatistiklerini varlıklarda; portföy yatırımları, doğrudan yatırımlar, diğer yatırımlar, rezerv varlıklar, yükümlülüklerde ise doğrudan yatırımlar, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar ana kalemlerinden oluşacak şekilde “yıllık ve gösterge niteliğinde aylık” olarak derlemekte ve yayımlamaktaydı. UYP, Mayıs 2012 tarihinden beri ise, 2006 yılı ilk çeyreğinden başlayan bir zaman serisini içerecek şekilde “üç aylık ve gösterge niteliğinde aylık” olarak TCMB tarafından yayımlanmaya başlamıştır. UYP ve ödemeler dengesi akım-stok ilişkisi açısından değerlendirildiğinde, belirli bir dönem arasındaki (örneğin 2016 ve 2017 yılı sonları için) akım hareketler ödemeler dengesi

istatistiklerine kaydedilmekte, değer ve kur farkı değişimleri ile birlikte akım hareketler UYP'ye yansıtılmakta ve ödemeler dengesinde yer alan finansal hesapların stok tutarları oluşturulmaktadır. Bu çerçevede, Bütünleşik UYP Tablosu ile iki dönem arasındaki UYP stok değişiminin kaynakları belirtilmektedir. Bu doğrultuda, iki stok arasındaki farkın ne kadarının ödemeler dengesi akım işlemlerinden, ne kadarının da kur değişimi, fiyat değişimi ve diğer nedenlerden kaynaklandığı gösterilmektedir (TCMB, 2016:9-18).

UYP'de toplam finansal varlıklar ile toplam finansal yükümlülüklerin farkı net uluslararası yatırım pozisyonu olarak adlandırılmaktadır. Başka bir deyişle, net uluslararası yatırım pozisyonu, Türkiye'nin yurtdışından alacaklarıyla, Türkiye'nin yurtdışına borçlarının netini göstermektedir. Net UYP pozisyonu pozitif veya negatif olabilir (TCMB, 2016:9-18). Uluslararası yatırım pozisyonu tıpkı bir bilanço gibi iki taraflı bir tablo biçiminde düzenlenir. Tablonun bir tarafında varlıklar diğer tarafında yükümlülükler yer alır. Bu tabloyu denklemlerle ifade edebiliriz (Eğilmez, 2016)[†];

$$\text{Uluslararası Net Yatırım Pozisyonu} = \text{Varlıklar} - \text{Yükümlülükler}$$

$$\text{Varlıklar} = \text{Doğrudan Yatırımlar} + \text{Portföy Yatırımları} + \text{Diğer Yatırımlar} + \text{Rezerv Varlıklar}$$

$$\text{Yükümlülükler} = \text{Doğrudan Yatırımlar} + \text{Portföy Yatırımları} + \text{Diğer Yatırımlar}$$

UYP'de stoklar her dönem sonunda geçerli piyasa değerleri üzerinden değerlendirilmekte ve yine dönem sonunda geçerli kurlarla ABD dolar karşılıkları bulunmaktadır. Buna göre, dönem sonu piyasa fiyatlarıyla ve cari kurlarla değerlenmiş varlık ve yükümlülük kalemleri için iki dönem arasındaki fark, ödemeler dengesi finans hesaplarındaki akım rakamlar ile iki dönem arasındaki piyasa değeri değişimi ve kur farklarından oluşmaktadır. Örneğin; “Portföy Yatırımları-Yükümlülükler” kalemi altında yer alan ve 2012 yıl sonu itibarıyla 70.616 milyon ABD doları olan yurtdışında yerleşik kişilerin mülkiyetindeki hisse senedi stoku, 2013 yılı içinde yapılan ve ödemeler dengesi istatistiklerine yansıtılan net alımlar nedeniyle 842 milyon ABD doları artmış, ancak hisse senetlerindeki fiyat düşüşleri ve döviz kuru değişimi nedeniyle 19.124 milyon ABD dolar değer kaybederek, 2013 yıl sonu cari piyasa ve kur değerleriyle 52.334 milyon ABD dolarına düşmüştür. Aynı kalem altında “Borç Senetleri-Genel Hükümet- Yurtiçi”nde yer alan yurtdışında yerleşik kişilerin mülkiyetindeki Devlet İç Borçlanma Senetleri, 2012 yıl sonu itibarıyla 62.685 milyon ABD doları iken, 14.691 milyon ABD dolarlık değer ve kur farkından dolayı azalış nedeniyle, 4.133 milyon ABD dolarlık net alımlara rağmen, 2013 yıl sonunda 52.127 milyon ABD dolarına düşmüştür. Bu işlemlerin ödemeler dengesi istatistikleri ve UYP'ye yansımaları aşağıdaki Tablo-

[†] Burada geçen kavramlar, tanım, içerik ve veri kaynakları açısından ödemeler bilançosundaki kavramlarla aynıdır. İlerleyen bölümlerde bu kavramlar detaylı şekilde açıklanacaktır.

1'deki gibidir. Örnekte de görüleceği üzere, yıl içindeki alım ve satımlar ödemeler dengesi istatistiklerine kaydedilmekte, değer ve kur farkı değişimleri ise UYP'ye yansımaktadır. Böylece iki dönem arasındaki stok farkı içindeki değer ve kur farkı değişimleri, ödemeler dengesi istatistikleri ile UYP arasındaki farkı oluşturmaktadır (TCMB, 2016:17-18).

Tablo 1.Ödemeler Bilançosu ve UYP Akım-Stok İlişkisi (Milyon Dolar)

	2012 Yılı Sonu Stoku	2013 Yılı Ödemeler Bilançosu İşlemleri	2013 Yılı Değer ve Kur Farkı Değişimleri	2013 Yılı Sonu Stoku
Hisse Senetleri	70,616	842	-19,124	52,334
Borç Senetleri-Yurtiçi	62,685	4,133	-14,691	52,127

Kaynak: TCMB

2. Ödemeler Bilançosunun Tanımı ve Özellikleri

Dış ödemeler bilançosu, ülkelerin belirli bir dönem içerisindeki dış ekonomik ve mali ilişkilerinin durumunu ifade eder. Bir ülkenin dış ödemeler bilançosundaki denge veya dengesizlik, uluslararası ödeme gücünü ve ekonomik ve mali itibarının da göstergesidir. Milli gelir ve çalışma düzeyi, büyüme oranı, döviz kuru, enflasyon oranı, gelir dağılımı ve dış borçlar gibi makroekonomik göstergeler, ödemeler bilançosundaki kalemler ile yakından ilişkilidir. Mali ve parasal politikaları belirleyen veya uygulayan kuruluşlar, dış ödemeler dengesindeki değişimleri yakından takip ederler. Doğrudan veya dolaylı yabancı yatırım yapanlar, dış ödemeler dengesindeki gelişmelerle ilgilirlenirler (Salvatore, 2004:429-434). Ödemeler bilançosu, TCMB tarafından tutulur[‡]. TCMB ödemeler dengesi ve uluslararası yatırım pozisyonu istatistikleri kayıtlarını tutarken IMF tarafından üye ülkelere yol gösterici olarak hazırlanan “Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu Altıncı El Kitabını (Altıncı El Kitabı-BPM6)[§] göz önünde bulundurur. Ödemeler bilançosu kalemleri, stok değil akım değişkenlerdir. TCMB, ödemeler bilançosu kayıtlarını tutarken, TCMB ve Türkiye'de yerleşik bankalar, TÜİK, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yapmış olduğu anketler ve gümrüklerden elde ettiği bilgileri kullanır. Bu bilgilerle para kayıtları tutarsız ise Merkez Bankası, bunu istatistiki farklar ya da net hata ve noksan hesabına kaydeder (TCMB, 2015:4). Ödemeler bilançosunda ifade edilen ekonomik işlemler; mal, hizmet ve gelirle ilgili kalemleri, finansal varlık ve yükümlülüklerle ilgili işlemleri, bir ekonomide yerleşik kişilerden diğer bir ekonomide yerleşik kişilere karşılıksız olarak reel ya da finansal kaynakların sağlandığı

[‡] Ödemeler bilançosu verileri, 1975 yılına kadar Maliye Bakanlığı tarafından tutulurken; 1975 yılından itibaren TCMB tarafından tutulmaya başlanmıştır (TCMB, 2015:13).

[§] Balance of Payments and International Investment Position Manual (Sixth Edition).

transferleri kapsamaktadır (Salvatore, 2004:429-434). Türkiye'nin ödemeler bilançosu kayıtları, ABD doları cinsinden tutulur (TCMB, 2015:4-5).

Ödemeler dengesi tanımında iki temel kavram bulunmaktadır. Bunlar "ekonomi" ve "yerleşiklik"tir. "Ekonomi" kelimesi, bir devlet tarafından idare edilen coğrafi bölgeyi, yerleşiklik deyimini ise bir ekonomide bir yıldan fazla süre ile devamlı olarak ikamet eden gerçek ve tüzel kişileri ifade etmektedir. Yerleşikten kasıt milliyet demek değildir (TCMB, 2015:4-7).

Ödemeler bilançosu istatistiklerinde ana ilke, çift kayıt muhasebe sistematiğidir. Ödemeler dengesinin her bir işlemi, o işlemin giriş ve çıkış kayıtlarını gösterecek şekilde iki ayrı kaleme eşit değerde ve karşılıklı olarak kaydedilmektedir. Çift kayıt muhasebe sistemine göre her ekonomik işlemin bir "alacak" bir de "borç" olmak üzere iki kaydı gerekmektedir. Çift kayıt prensibi çerçevesinde ekonomik işlemlerin alacak ve borç kayıtları mülkiyet değişiminin gerçekleştiği anda yapılır. Buna "mülkiyet prensibi" denir (IMF, 2009:29-52).

Ödemeler bilançosunun alt hesaplarına detaylı bakacak olursak; ilk hesabımız reel ekonomiyi de yakından ilgilendiren, cari işlemler bilançosudur (CİB). CİB 4 tane alt hesaptan oluşmaktadır. Bunlardan ilki dış ticaret dengesidir. Bu alt hesapta ülkenin ihraç ve ithal ettiği malların kaydı yapılır. İkinci hesap ise bankacılık, nakliye, sigorta ve seyahat (turizm)** gibi kalemleri kapsayan hizmetler†† hesabıdır. Cari işlemler bilançosunun üçüncü alt hesabı ise birincil gelir hesabıdır. Ücret gelir ve giderleri, doğrudan yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlardan elde edilen gelir ve ödenen tutarları içermektedir. Bu kalem doğrudan yatırımlar ile ilgili olarak hisse gelirleri, kar payları, sermayeye katılan kazançlar ile şirketler arası diğer yatırımlardan doğan gelir ve giderleri içermektedir. Portföy yatırımlarında da hisse senetlerinden elde edilen gelirler, tahvil ve benzeri borç enstrümanları ile ilgili gelir ve giderleri kapsamaktadır. Diğer yatırımlarda ise diğer borçlanma ile ilgili gelir ve giderler kaydedilmektedir. İkincil gelir hesabı ise cari işlemler bilançosunun dördüncü kalemidir. Ülkeye mal, hizmet ya da para girişi gerçekleştiğinde, bu girişler karşılığında kaynak transferi yapılmıyorsa söz konusu kalem ikincil gelir hesabı olarak gösterilir. Yapılan karşılıksız transfer, bağışta bulunan ülke açısından borç işlemi niteliğindedir. Yapılan bağışın mal şeklinde olması durumunda mal hesabına alacak kaydı düşülür. Cari işlemler bilançosunun ilk kalemi olan dış ticaret dengesi ihracat ile ithalatın farkı alınarak net bir şekilde mal dengesi olarak

** Dünya Turizm Örgütü'nün turizm istatistikleri metodolojisinde yaptığı değişikliklerin bir sonucu olarak ödemeler dengesi istatistiklerinde turizm kaleminin ismi 2013 yılı itibariyle seyahat olarak değiştirilmiştir (TCMB, 2015:16).

†† 6. El Kitabı'nın getirdiği yeni standartlara göre "işlem gören mallar" yeniden sınıflandırılmıştır. Eskiden dış ticaret dengesinde izlenen işlem gören mallar, yapılan değişiklikte hizmetler hesabında izlenmeye başlanmıştır. Bir malın işlem görmeden önceki değeri ile yurt dışında işlem gördükten sonraki değeri arasındaki fark hizmetler kalemine kaydedilmeye başlanmıştır (TCMB, 2015:7-9).

gösterilir. Daha sonra bilançoda mal dengesine hizmetler hesabı eklenerek mal ve hizmet dengesi olarak bir bakiye verilir. En sonunda ise birincil gelir hesabının eklenmesiyle mal, hizmet ve birincil gelir dengesinin toplam net bakiyesi bilançoya yansıtılır (TCMB, 2015:7-9).

Ödemeler bilançosunun ikinci ana hesabı, sermaye hesabıdır. Bu hesap, sermaye transferleri (borç affı ve diğer sermaye transferleri)^{‡‡} ve üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların edinimi ve elden çıkarılması (kara parçası gibi maddi varlıklar ile bayilikler, ticari marka ve kira ile lisans gibi transfer edilebilir sözleşmeler gibi maddi olmayan varlıklar) gibi işlemleri kapsamaktadır. Burada spor kulüplerinin bonservis bedelleri de izlenmektedir. (TCMB, 2015:9).

Ödemeler dengesinin üçüncü önemli ana hesabı, finans hesabıdır. Finans hesabı mahiyetine göre; doğrudan yatırımlar^{§§}, portföy yatırımları, finansal türevler, diğer yatırımlar ve rezerv varlıklarından oluşmaktadır. Finans hesabında borç ve alacak yerine sırasıyla net varlık edinimi ve net yükümlülük oluşumu terimleri kullanılmaktadır. Doğrudan yatırım kaleminde 6. El Kitabı ile birlikte "tersine yatırım" kavramına yer verilmiştir. Tersine yatırım, yurtdışındaki şube, iştirak ve bağlı ortaklığın Türkiye'deki ana ortağına yaptığı yatırımlar olarak tanımlanır ve yükümlülük olarak kaydedilir. Finans hesabının ikinci önemli alt kalemi olan portföy yatırımları, hisse senetleri ile kamu ya da özel kuruluşlarca ihraç edilen bono ve tahvil şeklindeki borç senetlerini ve diğer para piyasası araçlarını içermektedir. Finans hesabında izlenen bir diğer alt hesap, rezerv varlıklardır^{***}. Rezerv varlıklar; IMF nezdindeki varlıklar^{†††} ve resmi rezervlerden (döviz varlıkları ve menkul kıymetlerden oluşur) oluşmaktadır (TCMB, 2015: 19-23). Finans hesabındaki bu alt hesapların net toplamları sonucunda bir ülkede finans hesabı negatif ya da pozitif bakiye verebilmektedir. Çok düşük ihtimalle sıfır değerini de alabilmektedir. Sıfır olması ülkeye finans hesabı ile giren çıkan paranın eşit olduğu anlamına gelmektedir. Finans hesabının eksi değer alması, ülkeye çıktığından daha fazla para girdiğini, tersi durumda ise ülkeden girenden daha fazla para çıktığını gösterir^{†††}.

^{‡‡} 6. El Kitabı'nda, göçmen transferleri mülkiyet değişimi içermemesi nedeniyle artık ödemeler dengesi istatistiklerine kaydedilmemektedir (TCMB, 2015:9).

^{§§} Doğrudan yatırımlar açısından, yatırımcının işletmenin sermayesinde % 10 ya da daha fazla paya sahip olması veya yönetiminde söz sahibi olması esastır (IMF, 2009:5-29).

^{***} Rezerv varlıklar, TCMB'nin ödemeler bilançosunu yayınladığı istatistiklerde ayrıntılı sunuma göre finans hesabında izlenirken; analitik sunumda ayrı bir hesap olarak kaydedilmektedir.

^{†††} Türkiye'nin IMF nezdindeki kotası en son 2011 yılında güncellenmiştir. Bu değişiklik Türkiye'nin kotası % 0,98'e oy oranı ise % 0,95'e yükseltilmiştir (<https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>).

^{†††} IMF'in 5. El Kitabı'na göre finans hesabında net bakiye artı (+) ise ülkeye net para girişi olduğu, eksi (-) ise net döviz çıkışı olduğu anlamına geliyordu. IMF'in 6. El Kitabı'na göre ise artık finans hesabında net bakiye artı (+) ise ülkeden net para çıkışı olduğu, eksi (-) ise net döviz girişi olduğu anlamına gelmektedir. Diğer yandan 5. El Kitabı'na göre eskiden rezerv varlıkların eksi (-) işaret alması, ülkenin rezervlerinin arttığı, artı (+) işaret alması ise rezervlerinin azaldığı anlamına geliyordu. Oysa 6. El Kitabı ile birlikte artık rezerv varlıkların eksi (-) işaret

Ödemeler bilançosunun dördüncü ve son ana hesabı net hata ve noksan (istatistiki farklar) hesabıdır. Gümrük idarelerine verilen mal bildirimlerinin yanlış kaydedilmiş olması, kaçakçılık, seyahat (turizm) gelirlerinin anket ile belirlenmesi ve ithalat ve ihracat işlemi ile bedeli olan paranın farklı dönemlerde ödenmesi gibi nedenlerle bu hesaba ihtiyaç duyulmaktadır. Ödemeler bilançosunun her işleminin iki ayrı işaretle (alacak ve borç kaydı) kaydedildiği bir muhasebe sistemi olması nedeniyle, ödemeler dengesi konusu her işlem, mahiyeti itibarıyla ilgili kaleme kaydedilirken, karşı kaydının da bir başka kalemde yer alması esastır. Başka bir deyişle, her işlemin eşit değerde alacak ve borç kayıtlarıyla kaydedilmesi, böylece cari işlemler hesabı ve sermaye hesabının toplamının her zaman finans hesabı kalemine eşit olması gerekmektedir. Ancak, verilerin değişik kaynaklardan elde edilmesi, değerlendirme, ölçme ve kayıt zamanı farklılıkları yaratmakta; sonuç itibarıyla oluşan farklar net hata ve noksan hesabına "kalıntı" şeklinde yansımaktadır. Bu kalem, finans hesabından cari işlemler hesabı ve sermaye hesabının çıkarılmasıyla elde edilmektedir (Pugel, 2004:377-397). Net hata ve noksan terimi, sadece derleyiciler kaynaklı bir hata şeklinde yorumlanmamalıdır. Söz konusu kalıntıda, eksik veri kaynakları ve raporlama kalitesinin düşük olması gibi diğer etkenler de sıklıkla gözlenmektedir^{§§§}.

2.1. Altıncı El Kitabı ile Türkiye'nin Ödemeler Bilançosu Kayıtlarında Yapılan Değişiklikler

Ödemeler bilançosu istatistiklerinin derlenmesinde kullanılan uluslararası standartlar, IMF'e üye çeşitli ülkeler ile uluslararası ve bölgesel organizasyonlardan uzmanların katılımıyla oluşturulan IMF Ödemeler Dengesi Komitesi'nin danışmanlığında ve IMF'ye üye tüm ülkelerin çeşitli düzeylerde yaptığı katkılarla IMF İstatistik Bölümü tarafından güncellenerek yayınlanır. IMF El Kitaplarının yayınlanmasının nedeni, ödemeler bilançosuna ilişkin standartlar getirmek, tanımlamaları ortaya koymak ve ülkelere ilişkin veri birliği sağlamaktır (TCMB, 2014:3).

IMF ilk el kitabını 1948'de, ikinciyi 1950'de üçüncüyü 1961 ve dördüncü el kitabını 1977 yılında yayınlamıştır. Beşinci El kitabı 1993 yılında yayınlanırken, altıncı ve son El Kitabı

alması rezervlerin azalması, tersi durumda artı (+) işaret alması ise rezervlerin artması anlamına gelmektedir (IMF, 2009:80-98).

^{§§§} Dış ticarete ilişkin mal hareketlerinin gümrük kayıtlarından elde edilmesine karşın, ödemelerin banka kayıtlarından alınması, işlemlerin karşılıklı kayıtlarının aynı değerle kaydedilmesini zorlaştırmaktadır. Gümrük kayıtlarında fatura değerine göre 100 dolarlık ihracat bedelinin, ihracatçının yurtiçinde yerleşik bankadaki hesabına 70 dolar olarak yatırılması, kalan 30 doların ise yurtdışındaki bir banka nezdindeki hesabında kalması halinde, bankalar sisteminden alınan veriler içinde görülmeyen 30 dolarlık tutar net hata ve noksan kalemine yansımaktadır. Ancak, yurtiçinde yerleşik bankacılık dışı kesimin yurtdışı mevduatlarındaki değişim, 2008 yılı verilerinden başlamak üzere, BIS Uluslararası Yerel Bankacılık İstatistiklerinden derlenmekte ve "diğer yatırımlar/efektif ve mevduatlar/net varlık edinimi/diğer sektörler" kalemi altında kaydedilmektedir (TCMB, 2015:23).

ise 2009 yılında yayınlanmıştır. IMF'in yayınladığı el kitapları, ülkelere yol gösterici niteliktedir (IMF, 2009:3-6). TCMB 6. El Kitabına yönelik ödemeler dengesi istatistiklerini 2014 yılının son çeyreğinde yayınlamaya başlamıştır (TCMB, 2014:3).

6. El Kitabı'ndaki ilk değişiklik, kalemlerin işaretleme sisteminde meydana gelmiştir. Buna göre varlık artışları ve yükümlülük azalışlarının negatif işaretle, varlık azalışları ve yükümlülük artışlarının pozitif işaretle takip edildiği sistem terk edilmiştir. Cari işlemler ve sermaye hesaplarında hem gelir hem de gider kalemleri pozitif (+) işaretle kaydedilmektedir. Her hesabın bakiyesi gelirden giderin çıkarılmasıyla elde edilmektedir. Gelirler giderlerden büyük ise kayıt pozitif (+), tersi durumda ise negatif (-) kaydedilir. Finans hesabının yeni işaretleme sistemi, Uluslararası Yatırım Pozisyonu ile tutarlı hale getirilmiştir. Yeni kayıt sisteminde pozitif işaret varlık ya da yükümlülüklerdeki artışı gösterirken; negatif işaret ise varlık ya da yükümlülüklerdeki azalışı göstermektedir. Varlık ve yükümlülük işlemlerinin netinin hesaplandığı hesap bakiyeleri pozitif veya negatif olabilecektir. 6. El Kitabı'nda finans hesabının bakiyesi, 5. El Kitabı'ndakinin tersidir. 5. El Kitabı'nda finans hesabındaki net girişler pozitif (+) işaretle gösterilirken; 6. El Kitabı'nda negatif (-) işaretle gösterilmektedir (TCMB, 2014:4).

Altıncı El Kitabı ile cari işlemler ve sermaye hesabında yapılan bazı değişiklikler aşağıdaki gibi sıralanabilir (TCMB, 2014:4-5);

- ✓ Eskiden dış ticaret dengesi içinde gösterilen “limanlarda sağlanan mallar”, yeni sistemle yine dış ticaret dengesi altında yer alan “genel mal ticareti” kalemine “uyarlama” kalemi aracılığıyla ilave edilmiş ve ayrı bir kalem olmaktan çıkarılmıştır.
- ✓ Eskiden “işlem gören mallar” ve “tamir gören mallar” dış ticaret dengesine kaydedilirken, yeni sistemde hizmetler kalemine kaydedilmektedir. Net transit ticaret geliri, eskiden hizmetler kalemindeyken; şimdi dış ticaret dengesine kaydırılmıştır.
- ✓ Hizmetler kaleminde yer alan turizm kalemi seyahat adıyla kaydedilmeye başlanmıştır.
- ✓ Eskiden yatırım gelir dengesi olarak kaydedilen hesap birincil gelir; cari transferler ya da karşılıksız transferler olarak kaydedilen hesap ikincil gelir dengesi olarak kaydedilmeye başlanmıştır.
- ✓ Daha önce cari transferler kaleminin altında yer alan işçi gelirleri kalemi yerini işçi gelirlerini de kapsayan ve yurtiçi yerleşik özel kişilerle yurtdışı yerleşik özel kişiler arasında gerçekleşen tüm transferlerin yer aldığı kişisel transferler kalemine bırakmıştır.
- ✓ Eskiden sermaye hesabına kaydedilen göçmen transferleri kalemi, ödemeler dengesi kayıtlarından tamamen çıkarılmıştır.

- ✓ Patent, telif hakları ve diğer fikri mülkiyet hakları eskiden sermaye hesabında izlenirken; şimdi hizmetler kalemine kaydedilmektedir.

Altıncı El Kitabı ile finans hesabında yapılan bazı değişiklikler aşağıdaki gibi sıralanabilir (TCMB, 2014:6-7);

- ✓ Eskiden varlıklar ve yükümlülükler olarak adlandırılan kayıtlar, yeni sistemle net varlık edinimi ve net yükümlülük oluşumu şeklinde adlandırılmaktadır.
- ✓ Doğrudan yatırımlar kalemi eskiden yurtiçinde ve yurtdışında şeklinde kaydedilirken; yeni yöntemle varlıklar ve yükümlülükler ayrımlarına gidilmiştir. Türkiye’de yerleşik ana ortağın yurtdışındaki şube, iştirak ve bağlı ortağa yaptığı doğrudan yatırımlar varlıklar kalemi altında, yurtdışındaki şube, iştirak ve bağlı ortaklığın Türkiye’deki ana ortağına yaptığı yatırımlar (tersine yatırım) da yükümlülükler kalemi altında izlenmektedir. Aynı zamanda, Türkiye’de yerleşik iştirak ve bağlı ortaklığın yurtdışında yerleşik ana ortağına yaptığı yatırımlar da yine varlıklar kalemi altında gösterilmektedir.
- ✓ Altıncı El Kitabı ile hisse senedi kalemi altına bankalar ve diğer sektörler olmak üzere yurtdışı yerleşik yatırımcıların yatırım yaptıkları sektörler eklenmiştir. IMF tarafından üye ülkelere tahsis edilen SDR, finans hesabında izlenmeye başlamıştır.

Yukarıda 6. El Kitabı’nın getirmiş olduğu bazı temel değişimleri görmüş olduk. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Türkiye’nin son üç yıldaki ödemeler bilançosunu tablo halinde özetleyerek göstermek ve yorumlamak için aşağıdaki Tablo-2 hazırlanmıştır. Tabloyu yorumlamadan önce daha önce de ifade ettiğimiz gibi cari işlemler bilançosu (CİB) ve sermaye hesabı (SB) toplamının finans hesabına (FH) eşit olmak zorunda olduğunu bilmemiz gerekir. Bu hesaplar birbirine eşit değilse aradaki fark, net hata ve noksan hesabıyla (NHN) eşitlenmektedir. Tabloda önce 2014 yılıyla başlayalım. 2014 yılında ihracat 168.926 Milyon dolar, ithalat ise 232.523 Milyon dolar olmuştur. Yani dış ticaret açığımız (X-M), - 63.597 Milyon dolar olmuştur. Hizmetler kaleminde gelirimiz 51.657 Milyon dolar, giderimiz ise 24.889 Milyon dolar olmuştur. Eskiden gelirler yani ülkeye giren döviz artı (+), giderler yani ülkeden çıkan para ise eksi (-) kaydedilirken; 6. El Kitabı ile birlikte iki hesap da artı (+) kaydedilmeye başlanmıştır. Bu hesapta en büyük pay, seyahat (turizm) kalemine aittir. Hizmetler kaleminin net bakiyesi 26.768 Milyon dolar fazla vermiştir (51.657-24.889 = 26.768). Mal dengesinde ortaya çıkan - 63.597 Milyon dolarlık açığın 26.768 Milyon doları hizmetler kalemindeki artı bakiye ile karşılanmıştır. Mal ve hizmet hesabı net bakiyemiz - 36.829 Milyon dolara düşmüştür.

Tablo 2. Ödemeler Dengesi Altıncı El Kitabı (Milyon Dolar)*

HESAPLAR	YILLAR		
	2014	2015	2016**
A. CARİ İŞLEMLER HESABI	- 43.597	- 32.118	- 32.564
1. İhracat	168.926	151.970	150.162
2. İthalat	232.523	200.084	191.018
Mal Dengesi	- 63.597	- 48.114	- 40.856
3. Hizmet Gelirleri	51.657	46.480	37.267
4. Hizmet Giderleri	24.889	22.272	21.771
Mal ve Hizmet Dengesi	- 36.829	- 23.906	- 25.360
5. Birincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	4.874	4.471	5.311
6. Birincil Yatırım Kaynaklı Giderler	13.049	14.113	14.308
Mal, Hizmet ve Birincil Gelir Dengesi	- 45.004	- 33.548	- 34.357
7. İkincil Yatırım Kaynaklı Gelirler	1.407	1.430	1.793
B. SERMAYE HESABI	- 70	- 21	23
C. FİNANS HESABI	- 41.627	- 21.941	- 21.757
1. Doğrudan Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	7.047	5.095	3.144
2. Doğrudan Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	12.828	17.550	12.307
3. Portföy Yatırımları: Net Varlık Edinimi	746	6.129	1.511
4. Portföy Yatırımları: Net Yükümlülük Oluşumu	20.860	- 9.590	7.803
5. Diğer Yatırımlar: Net Varlık Edinimi	1.675	14.963	6.143
6. Diğer Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu	16.939	28.337	13.258
7. Rezerv Varlıklar	- 468	- 11.831	813
Cari, Sermaye ve Finans Hesapları Toplamı	-2.040	- 10.198	- 10.784
D. NET HATA VE NOKSAN	2.040	10.198	10.784

* Tablo, ödemeler bilançosunun “Ayrıntılı Sunum” tekniği özetlenerek hazırlanmıştır.

** Geçici

Kaynak: TCMB

Birincil gelir dengesinden elde edilen gelir 4.874 Milyon dolar iken giderler ise 13.049 Milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (bu kalem eskiden ülkeden para çıkışına neden olduğu için eksi (-) işaretle takip edilirken; şimdi artı (+) işaretle takip edilmektedir). Burada da hem gelirler hem giderler artı işaretle kaydedilmiştir. Ancak, bu hesabın netine baktığımız zaman - 8. 175 Milyon dolar açık olduğunu görürüz ($4.874 - 13.049 = - 8.175$). Toplamda mal, hizmet ve birincil gelir dengesinin bakiyesi - 45.004 Milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (mal ve hizmet dengesi - 36.829 Milyon dolar açık verirken birincil gelir dengesinde oluşan açıkla beraber açık, 45.004 Milyon dolara yükselmiştir). CİB'in en son kalemi ikincil gelir hesabıdır. Buradaki net bakiye 1.407 Milyon dolardır. Türkiye'nin bu hesapta hep fazla veriyor olmasının sebebi, bu hesap altında izlenen kişisel transferler (işçi gelirleri) bölümünde yurtdışında yaşayan Türklerin havale yoluyla Türkiye'deki yakınlarına göndermiş olduğu paralardır. Sonuç olarak bu hesaptan gelen artı 1.407 Milyon dolarla birlikte cari açığımız (mal dengesi + hizmetler dengesi + birincil gelir dengesi + ikincil gelir dengesi) yaklaşık - 43.597 Milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

CİB'in ikinci ana hesabı sermaye hesabıdır. Bu hesapta yaklaşık - 70 Milyon dolar açık mevcuttur. Bu hesap, hatırlanacağı üzere sermaye transferleri (borç affı ve diğer sermaye transferleri) ve üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların edinimi ve elden çıkarılması (kara parçası gibi maddi varlıklar ile bayilikler, ticari marka ve kira ile lisans gibi transfer edilebilir

sözleşmeler gibi maddi olmayan varlıklar) gibi işlemleri kapsamaktadır. Dolayısıyla CİB + SB hesaplarından ülkenin döviz açığı yaklaşık - 43.667 Milyon dolar olmuştur. Bu miktarı şöyle okumak işimizi daha da kolaylaştıracaktır. Ülkenin o yıl içindeki reel işlemlerden dolayı döviz açığı - 43.667 Milyon dolardır ve bu paranın 1 yıl içerisinde ülkeye sermaye çekerek finans hesabıyla karşılamamız gerekir.

Finans hesabına bakacak olursak; 2014 yılında Türkiye'deki yerleşiklerin yurtdışına doğrudan yabancı sermaye yatırımı olarak 7.047 Milyon dolar çıkardığını ve net varlık edinimi sağladıklarını görürüz. Doğrudan sermaye yatırımları, sıfırdan firma kurmak ya da mevcut bir şirketin tamamını satın almak veya %10'dan fazla olmak kaydıyla bir kısmına ortak olmak ve gayrimenkul satın alımı şeklinde olabilmektedir. Eskiden bu tür bir işlem eksi (-) olarak kaydedilirken, 6. El Kitap'la birlikte bu işlem artı (+) olarak kaydedilmektedir. Ancak, bu tür bir işlemin ülkeden döviz çıkışına sebep olduğunu gözden kaçırmamız gerekir. Diğer yandan doğrudan yatırımların net yükümlülük kısmına baktığımız zaman ülkenin net yükümlülük oluşumunun 12.828 Milyon dolar olarak gerçekleştiğini görüyoruz. Bu rakam artı (+) olarak kaydedilmektedir, çünkü ülkeye para girişini göstermektedir. TCMB ödemeler bilançosu istatistiklerine detaylı baktığımız zaman Türkiye'ye son yıllarda her yıl yaklaşık 4 Milyar dolar civarında gayrimenkul alımı şeklinde para girdiğini görürüz. Gayrimenkul satın alımları da doğrudan yabancı sermaye yatırımı başlığı altında kaydedilmektedir. Finans hesabının ilk kalemi olan doğrudan yatırımların net bakiyesine baktığımız zaman rakamın yaklaşık 5.781 Milyon dolar olduğunu görürüz. Ülkeye doğrudan yatırım şeklinde 12.828 Milyon dolar para girmişti, 7.047 Milyon dolar ise para çıkmıştı. İkisinin neti yaklaşık 5.781 Milyon dolardır. Bu rakamın neti finans hesabında artı (+) değil, eksi (-) kaydedilmektedir. Finans hesabının genel net bakiyesinde artı (+) ülkeden para çıkışı olduğunu, eksi (-) ise para girişi olduğunu gösterir. Bu 6. El Kitabıyla birlikte uygulamaya geçen en önemli değişikliklerden biridir. Özetle, doğrudan yatırım kalemiyle beraber ülkeye giren ve çıkan paralara baktığımız zaman net para girişi yaklaşık 5.781 Milyon dolardır ve -5.781 Milyon dolar olarak kaydedilmesi gerekir.

Finans hesabının ikinci önemli alt kalemi portföy yatırımlarıdır. Bu hesap, hisse senetleri ile kamu ya da özel kuruluşlarca ihraç edilen bono ve tahvil şeklindeki borç senetlerini ve diğer para piyasası araçlarını içermektedir. Bu hesapta net varlık edinimi (Türkiye'deki yerleşiklerin yurtdışına portföy yatırımı şeklinde çıkardıkları para), 746 Milyon dolar iken (bu rakam eskiden ülkeden para çıkışını gösterdiği için eksi (-) olarak kaydedilirken, yeni düzenlemeyle artı (+) olarak kaydedilmektedir); net yükümlülük oluşumu (yurtdışındaki yerleşiklerin Türkiye'ye portföy yatırımı şeklinde getirdikleri para), yaklaşık 20.860 Milyon

dolar olarak gerçekleşmiştir (Bu rakam artı (+) olarak kaydedilmektedir. Çünkü ülkeye para girişini gösterir.). Bu hesabın netine baktığımız zaman; gelen para 20.860 Milyon dolar (bu paranın çoğu devlet tahvili ve hisse senedi şeklinde gerçekleşmektedir), çıkan para ise 746 Milyon dolar olduğu için net sermaye girişi 20.114 Milyon dolardır. Yine bu rakam finans hesabının genel net bakiyesine -20.114 Milyon dolar olarak kaydedilmektedir. 6. El kitabı ile getirilen bu yenilikle beraber buradaki eksi (-) ibaresini ülkeye net döviz girişi olarak okumak gerekir.

Finans hesabının üçüncü alt kalemi diğer yatırımlardır. Diğer yatırımlardan kasıt; efektif ve mevduatlar, krediler ve ticari kredilerdir. Diğer yatırımlar kaleminde net varlık edinimine baktığımız zaman (Türkiye'de yerleşik olanların yurtdışına efektif ve mevduat, kredi ve ticari kredi şeklinde çıkardığı paralar) rakamın 2014 yılında 1.675 Milyon dolar olduğunu görürüz. Bu rakam eskiden eksi (-) kaydedilirken (çünkü ülkeden para çıkışını gösterir), yeni düzenlemeyle artı (+) kaydedilmektedir. Diğer yandan net yükümlülük oluşumu, yaklaşık 16.939 Milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam artı (+) olarak kaydedilir, çünkü ülkeye para girişini gösterir. Bu rakamın önemli bir kısmı, Türkiye'deki yerleşik banka ve reel sektör firmalarının dışarıdan kullanmış olduğu kredilerden oluşmaktadır. Diğer yatırım kaleminde varlık edinimi 1.675 Milyon dolar, yükümlülük oluşumu yaklaşık 16.939 Milyon dolar olduğuna göre bu hesabın neti, yaklaşık 15.264 Milyon dolardır. Yani bu hesaplada birlikte Türkiye'ye yaklaşık net 15.264 Milyon dolar para girişi olmuştur. Bu hesabın da finans hesabı genel toplamında eksi (- 15.264 Milyon dolar) gösterileceğini unutmamamız gerekir. Finans hesabının son kalemi, rezerv varlıklardır. Rezerv varlıklar, IMF nezdindeki varlıklar, resmi rezervler (döviz varlıkları ve menkul kıymetler) ve diğer rezervlerden oluşur****. Bu hesap 2014 yılında - 468 Milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu hesabın eksi (-) olması eskiden ülkenin rezervlerinin artması anlamına gelirken; artı (+) olması ülkenin rezervlerinin azalması anlamına geliyordu. Şimdi ise 6. El Kitabı ile birlikte bu hesabın eksi (-) olması rezervlerin azalması, artı (+) olması ise rezervlerin artması anlamına gelmektedir. Finans hesabını genel olarak toparlayacak olursak; doğrudan yatırımların net bakiyesi - 5.781 Milyon dolar (eksi olması ülkeye para girişi anlamına gelir), portföy hesabının net bakiyesi - 20.114 Milyon dolar (eksi olması ülkeye para girişi anlamına gelir), diğer yatırımların net bakiyesi - 15.264 Milyon dolar (eksi olması ülkeye para girişi anlamına gelir) ve son olarak rezerv varlıklar - 468 Milyon

**** TCMB, 5. El Kitabı'nda resmi rezervler başlığı altında parasal altın hesabı var iken 6. El Kitabı ile birlikte parasal altın Uluslararası Yatırım Pozisyonu'nda izlendiği için ödemeler bilançosu kayıtlarından kaldırılmıştır. Diğer yandan resmi rezervler başlığı altında izlenen menkul kıymetler kalemi, TCMB'nin rezervlerini ABD ve İngiltere gibi ülkelerin devlet kâğıtlarında değerlendirmesini izlemek için konulmuştur.

dolardır (eksi olması ülkenin döviz açığını karşılamak için bu rakam kadar rezervlerini kullandığı anlamına gelir). 4 kalemin toplamıyla finans hesabında görülen rakam, yaklaşık - 41.627 Milyon dolardır. Bu ülkeye finans hesabından dolayı net olarak 41.627 Milyon para girdiğini gösterir. Yani ülke CİB + SB hesaplarındaki açığı, rezerv değişimleri de dahil olmak üzere, finans hesabından karşılamaya çalışmıştır. 2014 yılını toparlayacak olursak; ülkenin CİB+SB hesaplarından kaynaklı açığı, yaklaşık - 43.667 Milyon dolardır. Bu açık ülkeye giren 43.667 Milyon dolar ile karşılanmıştır. Ancak, -43.667 Milyon doların 41.627 Milyon doları finans hesabı dolayısıyla ülkeye giren net dış kaynakla (rezerv değişimleri de dahil) karşılanmasına rağmen 2.040 Milyon dolarlık ülkeye giren paranın kaynağı belli değildir. Bu yüzden CİB+SB = FH eşitliğinin sağlanması için denkleştirici bir hesaba ihtiyaç vardır ki; buna ödemeler bilançosu hesaplarında net hata ve noksan hesabı denir. 2014 yılında ülkeye 2.040 Milyon dolar kaynağı belirsiz para girişi olmuştur. Bu hesap eksi (-) olsaydı ülkeden kaynağı belirsiz para çıkışı olacaktı.

Tablodan 2015 yılı ödemeler bilançosu rakamlarına bakacak olursak; 2014 yılından farklı olan bir kaç madde üzerinde durmamız gerekir. 2015 yılında en dikkat çeken bir kaç özellik şöyle sıralanabilir. 2015 yılında doğrudan yatırımlar kaynaklı net yükümlülük oluşumu artmıştır. Yani ülkeye doğrudan yatırım şeklinde para girişi olmuştur. Bunda özelleştirme uygulamalarının etkisi yüksektir. Diğer yandan 2014 yılında portföy yatırımlarında net varlık edinimi 746 Milyon dolarken 2015 yılında bu rakam, 6.129 Milyon dolara çıkmıştır. Buradan çıkacak sonuç, yerleşiklerin portföy yatırımı olarak 2015 yılında yurtdışını daha çok tercih ettiğidir. Diğer yandan 2014 yılında portföy yatırımlarında net yükümlülük oluşumu 20.860 Milyon dolarken; 2015 yılında bu rakam eksiye dönerek - 9.590 Milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bunun anlamı, 2015 yılında yurtdışı yerleşikler bırakın Türkiye'ye para yatırmayı mevcut portföy yatırımlarını bozarak Türkiye dışına 9.590 Milyon dolar para çıkarmışlardır. Bunun yanında, diğer yatırımlar kaleminde 2014 yılında net varlık edinimi, 1.675 Milyon dolar gibi küçük bir rakam iken 2015 yılında bu rakam, 14.963 Milyon dolara fırlamıştır. Buradan Türkiye'deki yerleşiklerin mevduatlarını yurtdışına daha çok yatırmaya başladıkları sonucu çıkarılabilir. 2014 yılında diğer yatırımlarda net yükümlülük oluşumu, 16.939 Milyon dolardan 2015 yılında 28.337 Milyon dolara çıkmıştır. 2015 yılında FED'in faiz artırımını ve ülkedeki siyasi gelişmelerin etkisiyle ülkeye az sermaye gelmesi ve sermaye çıkışının etkisi ile diğer yatırımlardaki net yükümlülük oluşumunun artması arasında bir bağlantı kurmamız gerekirse; ülkedeki bankalar ve reel sektörün yurtdışından 2015 yılında, 2014 yılına göre daha fazla kredi çektiği ve borçlandığı yorumu yapılabilir. Son olarak 2014 yılında 468 milyon dolar rezerv kaybı var iken; 2015 yılında rezerv kaybı -11. 831 Milyon

dolara çıkmıştır. Yani ülke yetersiz dış kaynak sebebiyle kendi rezervlerini kullanarak dış açığını finanse etmiştir. 2015 yılına ait diğer ilginç bir gelişme, yetersiz sermaye girişlerine rağmen ülkeye 10.198 Milyon dolar gibi çok yüksek sayılacak bir kaynağı belirsiz para girişinin yaşanmasıdır. Bu kaynağı belirsiz para girişi, Türkiye ekonomisinde dış denge açısından bir tampon görevi görmüştür.

Son olarak 2016 yılındaki bazı önemli rakamları yorumlayacak olursak; ilki sermaye hesabının eksiden artıya dönmesidir. 2016 yılında ülkeye + 23 milyon dolar sermaye hesabından cüzi de olsa para girişi olmuştur. 2016 yılında portföy yatırımları vasıtasıyla 2015 yılında çıkış yapan yabancılar tekrar giriş yapmışlardır. 2016 yılında portföy yatırımlarında net yükümlülük oluşumu, 7.803 Milyon dolar olmuştur. 2016 yılında rezerv varlıklarda 813 Milyon dolar artış olmuştur. Yani 2015 yılında sermaye hareketlerinde sorun yaşayan Türkiye 2016 yılında normalleşme eğilimi göstermiştir.

2.2. Altıncı El Kitabı ile Türkiye'nin Uluslararası Yatırım Pozisyonunda Yapılan Değişiklikler

IMF 6. El Kitabıyla UYP kayıt tekniğinde yapılan değişiklikler aşağıdaki şekilde özetlenebilir (TCMB, 2016:21-23);

- ✓ "Varlıklar/Yurtdışında Doğrudan Yatırımlar" ve "Yükümlülükler/Yurtiçinde Doğrudan Yatırımlar" kalemleri "Varlık-Yükümlülük" prensibi çerçevesinde "Varlıklar/Doğrudan Yatırımlar" ve "Yükümlülükler/ Doğrudan Yatırımlar" olarak değişmiştir.
- ✓ Beşinci El Kitabı'na göre hazırlanan sunumda Varlıklar/ Portföy yatırımları/ Borç senetleri/Para piyasası araçları, yeni sunumda ayrı bir kalem olarak yer almayıp Borç senetleri kalemine eklenmiştir.
- ✓ Beşinci El Kitabı'na göre hazırlanan sunumda Genel Hükümet ve Merkez Bankası tarafından uluslararası kuruluşlara katkı payı ve sermaye katılımı olarak gönderilen bedeller "Varlıklar/Diğer Yatırımlar/Diğer Varlıklar/Genel Hükümet" ve "Varlıklar/Diğer Yatırımlar/Diğer Varlıklar/Merkez Bankası" kalemleri altında ayrı ayrı gösterilirken, Altıncı El Kitabı'na göre aynı bedeller yeni açılan "Varlıklar/Diğer Yatırımlar/Diğer Hisse Senedi ve Katılım Payları" kalemi altında gösterilmeye başlanmıştır.
- ✓ "Hisse Senedi" kalemi altına "Bankalar" ve "Diğer Sektörler" olmak üzere yurtdışı yerleşik yatırımcıların yatırım yaptıkları sektörler eklenmiştir.
- ✓ IMF tarafından sağlanan kota artışları Altıncı El Kitabı'nda ayrı bir kalem olarak kaydedilmektedir.

3. Birincil Gelir Hesabı ve İkincil Gelir Hesabının Ödemeler Bilançosundaki Yeri

TCMB birincil gelir hesabını derlerken, bankalar ve TCMB'nin aylık dövizli işlem raporları, yeniden yatırıma dönüştürülen karlar, yıllık "yurtiçi doğrudan yatırım anketi" gibi veri kaynaklarını kullanırken.^{††††} İkincil gelir hesabı için de bankalar ve TCMB'nin aylık dövizli işlem raporları ve anketleri veri kaynağı olarak kullanılmaktadır (TCMB, 2015:13-14).

Birincil gelir hesabı (primary income account), ödemeler bilançosunun cari işlemler ana hesabının altında izlenen bir kalemdir. Birincil gelir hesabı, emek, finansal ya da doğal bir kaynak sağlanması karşılığında elde edilen gelirler ile ödenen tutarları göstermektedir. Birincil gelir dengesi toplamda gelir ve gider hesabıyla izlenmektedir. Hem gelir hem de gider kalemi artı (+) işaretle kaydedilmektedir. Birincil gelir hesabında “gelir” ülkeye para girişini gösterir ve artı (+) işaretle izlenmesinde bir sakınca yoktur. Ancak, birincil gelir hesabının “gider” kalemi ülkeden para çıkışını göstermektedir ve eskiden eksi (-) işaretle kaydı yapılırken 6. El Kitabı ile artı (+) işaretle izlenmektedir. Birincil gelir kaleminde gelirden gider rakamı çıkarılarak net değerlere ulaşılır. Gelir giderden büyükse bilançoda artı (+), gider gelirden büyükse eksi (-) işaretle gösterilir. Bu kalemin net değeri artı (+) ise ülkeye bu kalemden dolayı para girişi olduğunu, eksi (-) olması ise bu kalemden dolayı ülkeden para çıkışı olduğunu gösterir. Birincil gelir hesabı iki ana hesap grubundan oluşur. Bunlardan ilki ücret ödemeleri, ikincisi ise yatırım geliridir. Hem ücret ödemeleri hem de yatırım geliri bilançoda biraz önce anlattığımız gelir ve gider kalemi mantığıyla izlenmektedir. Hatta yatırım kalemi altında yer alan doğrudan yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar kalemi de gelir ve gider kalemi olarak izlenmektedir. Bu kalemlerin tek tek netleri toplanıp birincil gelir dengesi netine ulaşılmaktadır. Bu hesabın eksi (-) olması net olarak ülkeden para çıktığı, artı (+) olması ise ülkeye net olarak para girdiği anlamına gelir (IMF, 2009:183-206).

Şimdi birincil gelir hesabının detaylarına geçecek olursak; bu kalemin ilk alt hesabı ücret ödemeleridir. Bu hesapta gelir kalemi altında, Türkiye’den yurtdışına giden çalışanlar/işçiler^{††††} ile Türkiye’deki yabancı ülke diplomatik ve konsüler misyonlarında görev yapan Türk çalışanlara ödenen ücretler kaydedilmektedir. Bu hesabın gider kısmında ise

^{††††} Türkiye’den yurtdışına yatırım yapan şirketlere yapılan anketler ile Türkiye’ye yatırım yapan şirketlere yönelik yapılan anketlerden derlenen veriler kullanılmaktadır. Bu anketleri, 2008-2014 arası Hazine Müsteşarlığı yaparken; 2015 yılından itibaren Ekonomi Bakanlığı yapmaktadır. 2015 yılından itibaren anketlerin yanında doğrudan raporlama yöntemi de kullanılmaktadır. Yabancıardan Türkiye’ye yatırım yapan büyük firmaların hepsine anket yapılırken; orta ve küçük ölçekli firmaların bazılarında anket yapılmaktadır. Yeniden yatırıma dönüştürülen karlar, doğrudan yatırımlardan elde edilen karların dağıtılmaksızın sermayeye ilave edilmesini ifade eder (TCMB, 2016:5-7).

^{††††} Burada işçilerden kasıt, geçici süre ile yurtdışına çalışmaya giden Türk işçilerdir. Örneğin geçici süre ile Rusya, Irak ya da Kuveyt’e giden işçiler gibi. Burada 20-30 yıldır Almanya, Hollanda ve İngiltere gibi ülkelerde yaşayan ve yerleşik olanların gönderdikleri paralar anlaşılmalıdır. Çünkü bunların gönderdiği paralar, ikincil gelir hesabı altındaki kişisel transferler kısmında izlenmektedir.

Türkiye’de çalışmakta olan yabancılar ile Türkiye’nin yurtdışındaki elçilik, başkonsolosluk ve konsolosluklarında görev yapan yabancı uyruklu personele ödenen ücretler kaydedilmektedir. Ücret verileri, İŞKUR kayıtlarındaki yurtdışına gönderilen işçi sayısı, Çalışma Bakanlığı tarafından çalışma izni verilen yabancı sayısı ve Dışişleri Bakanlığı elçilik vb. çalışan personel sayılarından elde edilmektedir (TCMB, 2015: 17).

Birincil gelir hesabının ikinci temel kalemi yatırım gelir ve gideri kalemidir. Yatırım gelir ve gider kalemi ise kendi içinde üçe ayrılmaktadır (TCMB, 2015:18). Bu kalemlerin özellikleri aşağıdaki sıralanmıştır.

- ✓ İlki doğrudan yatırım gelir ve gider kalemidir. Bu kalemde yurtdışında yapılan doğrudan yatırımlar nedeniyle yurtiçine yapılan kar transferleri (dağıtılan karlar) ve yeniden yatırıma dönüştürülen karlar ile yurtiçindeki doğrudan yatırım şirketince (ana ortak, iştirak ya da grup şirketi) yurtdışındaki şirkete sağlanan kredilere ilişkin faiz gelirleri, “gelir” olarak kaydedilmektedir. Yurtiçinde yapılan doğrudan yatırımlar nedeniyle yurtdışına yapılan kar transferleri (dağıtılan karlar) ve yeniden yatırıma dönüştürülen karlar ile yurtdışındaki doğrudan yatırım şirketinden (ana ortak, iştirak ya da grup şirketi) sağlanan kredilere ilişkin faiz ödemeleri ise “gider” olarak kaydedilmektedir. Dağıtılan karlar, gelir olarak kaydedilen yeniden yatırıma dönüştürülen karlar ile faiz gelir ve giderleri banka raporlarından; gider olarak kaydedilen yeniden yatırıma dönüştürülen karlar ise yıllık olarak yapılan “yurtiçi doğrudan yatırım anketinden” elde edilmektedir.
- ✓ İkincisi, portföy yatırımlarının gelir ve giderleridir. Portföy yatırımlarının geliri, Türk vatandaşlarının doğrudan yatırım amacı dışında yurtdışında gerçekleştirilen hisse senetleri ile tahvil ve bono şeklindeki borç senetleri yatırımlarının gelirlerinden oluşmaktadır. Gelirler kısmında TCMB, bankalar ve diğer sektörlerin sahip oldukları menkul kıymetlerden elde ettikleri faiz gelirleri de yer almaktadır. Giderler kısmında ise yurtdışındaki yerleşiklerin doğrudan yatırım amacı dışında Türkiye’de gerçekleştirilen hisse senetleri ile tahvil ve bono şeklindeki borç senetleri yatırımlarının gelirlerinden oluşmaktadır. Buna gider denmesinin sebebi, yabancıların dönem sonunda bu tür yatırımlardan elde ettiği gelirleri Türkiye’den kendi ülkelerine götürmeleridir. Diğer yandan Hazine, bankalar ve diğer sektörlerin yurtdışında ihraç ettikleri menkul kıymetlere ilişkin faiz giderleri de giderler kısmına yazılmaktadır. Bu veriler, TCMB ve banka raporlarından elde edilmektedir.
- ✓ Üçüncüsü, diğer yatırımlardır. Diğer yatırımlardan kasıt; efektif ve mevduat, krediler ve ticari kredilerden oluşmaktadır. Türkiye’de diğer yatırımlar kaleminde daha çok banka ve reel sektör şirketlerinin borçlanmaları ve mevduatlar yer almaktadır. Birincil gelir hesabının yatırım gelir-gider kaleminin alt hesabı olan diğer yatırımların gelir ve gideri, faiz geliri ve

faiz gideri olarak sınıflandırılmaktadır. Faiz geliri ile yurtdışındaki Türk vatandaşlarının yurtdışındaki mevduatlardan elde ettiği faizler izlenmektedir. Faiz gideri kalemi ise uzun ve kısa vade olarak izlenmekte ve uzun vade ise kendi içinde Merkez Bankası, genel hükümet, bankalar ve diğer sektörler olarak sınıflandırılmaktadır. Faiz gideri kısmında Türkiye için bankacılık sektörünün ve reel sektörün dışarıdan elde ettikleri kredilere ödediği faizler ile yüksek faiz nedeniyle Türkiye'yi tercih eden yabancılara ait mevduatlara ödenen faizler geniş yer kaplamaktadır. Diğer yatırımlara ilişkin veriler, banka raporları ve TCMB'den elde edilmektedir.

Özetle; birincil gelir kalemi aslında anaparası finans hesabında izlenen kalemlerin gelir ve giderlerinin (yavrularının ya da tortularının) gösterildiği bir hesaptır ve bir ülkenin uluslararası arenada net sermaye ihracatçısı mı yoksa net sermaye ithalatçısı mı olduğunu gösterir.

İkincil gelir dengesi, iki ana hesaptan oluşur; genel hükümet ve diğer sektörler. Genel hükümet, ülkelerarası hibeler, yabancı ve Türk elçilik ve konsolosluklarının yaptıkları işlemler nedeniyle sağladıkları gelirler, uluslararası kuruluşlara yapılan üyelik aidatı ödemeleri ve yurtdışında yerleşik vatandaşlarımızın bedelli askerlik için ödediği tutarlar bu kalem altında izlenmektedir. Bu veriler, TCMB ve banka raporlarından elde edilmektedir.

Diğer sektörler başlığı altında kişisel transferler ve diğer transferler^{§§§§} vardır. Kişisel transferler, işçi gelirleri ve diğer kişisel transferler diye ikiye ayrılmıştır. Buradaki en önemli hesap işçi gelirleridir. İşçi gelirleri, yurtdışında yerleşik vatandaşlar (Almanya, Fransa gibi ülkelerde yaşayan vatandaşlarımız gibi) tarafından Türkiye'deki bankalar aracılığıyla yakınlarına havale olarak gönderilen TL karşılığı alışı yapılan tutarlardan oluşmaktadır. Yurtdışındaki vatandaşlarımızın bankalar nezdindeki hesaplarına gönderdikleri tutarlar ise "finans hesabı/diğer yatırımlar/efektif ve mevduatlar/net yükümlülük oluşumu/bankalar" kalemine kaydedilmektedir. Bu veriler, banka raporlarından elde edilmektedir (TCMB, 2015:18-19).

4. Ödemler Bilançosu, Birincil Gelir Hesabı ve UYP'nin Yıllar İtibariyle Gelişimi

Tablo-3 Türkiye'nin 2000-2016 yılları arasında Ödemeler Bilançosunun (ÖB) alt kalemlerindeki gelişmeleri özetlemektedir. Tablodan da görüleceği üzere cari işlemler bilançosu (CİB), kriz yılları haricinde sürekli açık vermektedir. Kriz yıllarında ise fazla vermiş ve dış dengede toparlanma görülmüştür. Ancak 2002 yılından sonra da ülke ekonomisinde

^{§§§§} Hayat sigortası dışındaki sigorta hizmetlerinden elde edilen tazminat ve primleri kapsamaktadır (TCMB, 2015:19).

çeşitli boyutlarda ekonomik krizler yaşanmasına karşın, CİB açık vermeye devam etmiştir. Örneğin 2008 yılında yaşanan kriz sonrası CİB’de toparlanma (recover) görülmemiş ve izleyen yıllarda cari açık giderek artmıştır. 2011 yılında ise Cumhuriyet tarihinin en yüksek açık seviyesi görülmüştür.

Tablo 3.Türkiye’nin Ödemeler Bilançosu 2000-2016 (Milyon Dolar)

	Cari İşlemler Hesabı	Sermaye Hesabı	Finans Hesabı	Net Hata ve Noksan	Rezerv Varlıklar
2000	-9.920	-	-9.584	-2.661	-2.997
2001	3.760	-	14.557	-2.127	-12.924
2002	-626	-	-1.172	-758	-212
2003	-7.554	-	-7.162	4.489	4.097
2004	-14.198	-	-17.702	838	4.342
2005	-20.980	-	-42.685	1.495	23.200
2006	-31.168	-	-42.689	-896	10.625
2007	-36.949	-8	-49.287	-315	12.015
2008	-39.425	-61	-34.761	1.966	-2.759
2009	-11.358	-43	-9.879	2.314	792
2010	-44.616	-51	-60.099	-464	14.968
2011	-74.402	-25	-67.146	8.295	1.014
2012	-47.962	-58	-71.768	-927	22.821
2013	-63.621	-96	-72.903	1.577	10.763
2014	-43.597	-70	-41.159	2.040	-468
2015	-32.118	-21	-10.110	10.198	-11.831
2016	-32.564	23	-22.570	10.784	813

Kaynak : TCMB

Finans hesabına bakıldığında, 2002 yılına kadar, kriz yaşanan yıllarda ülkeden sermaye çıkışı görülürken, 2002 sonrası yaşanan küçük ya da büyük ölçekli krizlerin ardından net olarak sermaye çıkışı olmamış sadece net sermaye girişleri azalmıştır. Bununla birlikte finans hesabında dikkat çeken önemli hareketler 2010 ve 2013 yılları arasında görülmüştür. 2008 yılında yaşanan küresel kriz sonrasında FED’in faizleri düşürüp genişletici para politikası uygulamasıyla, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere önemli ölçüde sermaye girişleri olmuştur. Ancak 2013 yılında FED’in bu politikadan çıkış sinyalleri vermesiyle (exit strategy)**** beraber Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye girişlerinde azalmalar olmuştur. Bu durum tablodan 2014 ve 2016 yılları arasında görülebilir. Bu durum, dış finansmanla büyümesini sürdüren Türkiye ekonomisinde büyüme oranlarının düşmesine ve “Orta Gelir Tuzağında” kalmasına neden olmuştur. Tabloda net hata ve noksan hesabı incelendiğinde, özellikle 2000’li yıllardan sonra kaynağı belirsiz para girişleri göze çarpmaktadır. Son olarak

**** 22.05.2013 FOMC (Federal Open Market Committee) toplantısıyla 2008 krizi sonrası başlatılan genişletici para politikasının sona erdirileceğine dair karar alınmıştır.

ülke ekonomisi için oldukça zor geçen 2015 yılına ilişkin veriler son derece dikkat çekicidir. Yaklaşık 32 milyar dolarlık cari açık karşısında ülkeye sadece 10 milyar dolarlık sermaye girişi olmuştur. Bu açığı kapatabilmek için 11 milyar dolarlık rezerv varlık kullanılmış ve 10 milyar dolarlık da kaynağı belirsiz para girişi görülmüştür. Türkiye’de CİB açığının en önemli nedeni, mal dengesinden (X-M) kaynaklanmaktadır. Bu açığın ikinci unsuru ise birincil yatırım dengesidir. 2002 yılından sonra neredeyse her yıl birincil yatırım dengesindeki açık artmıştır. Birincil gelir dengesine ilişkin gelişmeler, çeşitli yıllar itibariye Tablo-4’den izlenebilir.

Tablo 4. Türkiye’nin Seçili Yıllara Ait Birincil Gelir Dengesi İstatistikleri (Milyon Dolar)

		2000	2005	2010	2013	2015	2016
	BİRİNCİL GELİR DENGESİ	-4.002	-5.370	-6.515	-8.590	-9.642	-8.997
	Gelir	2.836	4.125	5.197	5.289	4.471	5.311
	Gider	6.838	9.495	11.712	13.879	14.113	14.308
1.	Ücret Ödemeleri		409	574	118	-407	-700
	Gelir		517	764	807	443	429
	Gider		108	190	689	850	1.129
2.	Yatırım Geliri	-4.002	-5.779	-7.089	-8.708	-9.235	-8.297
	Gelir	2.836	3.608	4.433	4.482	4.028	4.882
	Gider	6.838	9.387	11.522	13.190	13.263	13.179
2.1.	Doğrudan Yatırım	89	-850	-2.190	-3.408	-3.318	-2.718
	Gelir	368	201	681	274	225	202
	Gider	279	1.051	2.871	3.682	3.543	2.920
2.2.	Portföy Yatırımları	-434	-924	-491	-1.311	-2.479	-2.082
	Gelir	1.300	2.402	2.658	2.430	2.081	2.538
	Gider	1.734	3.326	3.149	3.741	4.560	4.620
2.3.	Diğer Yatırımlar	-3.657	-4.005	-4.408	-3.989	-3.438	-3.497
2.3.1.	Faiz Geliri	1.168	1.005	1.094	1.778	1.722	2.142
2.3.2.	Faiz Gideri	4.825	5.010	5.502	5.767	5.160	5.639
2.3.2.1.	Uzun Vade	3.785	4.457	5.150	4.560	4.155	4.684
2.3.2.1.1.	Merkez Bankası	806	1.049	280	46	3	0
2.3.2.1.2.	Genel Hükümet	1.291	1.765	959	712	570	544
2.3.2.1.3.	Bankalar	312	257	822	773	1.114	1.221
2.3.2.1.4.	Diğer Sektörler	1.376	1.386	3.089	3.029	2.468	2.919
2.3.2.2.	Kısa Vade	1.040	553	352	1.207	1.005	955

Kaynak: TCMB

Daha önce de değinildiği gibi birincil gelir dengesi en genel anlamda ücret ödemeleri ve yatırım geliri olmak üzere ikiye ayrılır. Geçici süreyle yurt dışına giden işçilerin gönderdikleri paraların kaydedildiği ücret ödemelerine ilişkin istatistikler 2005 yılından

itibaren tutulmaya başlanmıştır. Yurtdışında uzun süreden beri yaşayan ve oranın yerleştiği durumuna gelmiş Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının gönderdiği paralar, eski kayıt sistemiğinde karşılıksız transferler (cari transferler) kalemi altında kaydedilirken, altıncı el kitabıyla birlikte ikincil gelir hesabına kaydedilmektedir. Ücret ödemelerine ilişkin istatistiklere bakıldığında 2013 yılına kadar nette pozitif olduğu göze çarpmaktadır. Tablodan da görüleceği üzere 2014 sonrası işçi gelirleri net değeri negatif vermekte ve yıllar itibariyle bu değer artmaktadır. Özellikle 2013 sonrası Türkiye'ye gelen yabancı işçilerin Türkiye pazarında paylarının artması, geldikleri ülkelere gelir transferlerinin de yükselmesine ve birincil gelir dengesindeki açığın artmasına sebep olmuştur.

Birincil gelir dengesinin ikinci ana kalemi olan yatırım gelirleri, doğrudan yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar olmak üzere üçe ayrılır. Daha önce de bahsedildiği gibi bu işleme neden olan ana işlem aynı başlıklar altında Finans Hesabına kaydedilirken, bu işlemlerin yarattığı kar, temettü ve faiz transferleri, birincil gelir dengesi altında, yatırım gelirleri hesabına kaydedilir. Tablo-4'den de görüleceği üzere yatırım gelirleri ele alınan dönemin tümünde negatif değerlere sahiptir. Ülkeye giren yabancı sermaye miktarı arttıkça, bu işlemde doğan kar, temettü ve faiz transferleri de artmıştır.

Tablo 5. Birincil Gelir Hesabının Alt Kalemlerine İlişkin Oranlar: 2005-2016*

	Ücret/BG	Yatırım/BG	Doğrudan Yatırım/BG	Portföy Yatırımı/BG	Diğer Yatırımlar/BG
2005	-0,076	1,076	0,158	0,172	0,746
2006	-0,100	1,100	0,176	0,111	0,813
2007	-0,122	1,122	0,335	-0,061	0,847
2008	-0,092	1,092	0,346	-0,128	0,874
2009	-0,072	1,072	0,359	-0,035	0,747
2010	-0,088	1,088	0,336	0,075	0,677
2011	-0,062	1,062	0,375	0,124	0,563
2012	-0,055	1,055	0,389	0,095	0,571
2013	-0,014	1,014	0,397	0,153	0,464
2014	0,021	0,979	0,249	0,246	0,485
2015	0,042	0,958	0,344	0,257	0,357
2016	0,078	0,922	0,302	0,231	0,389

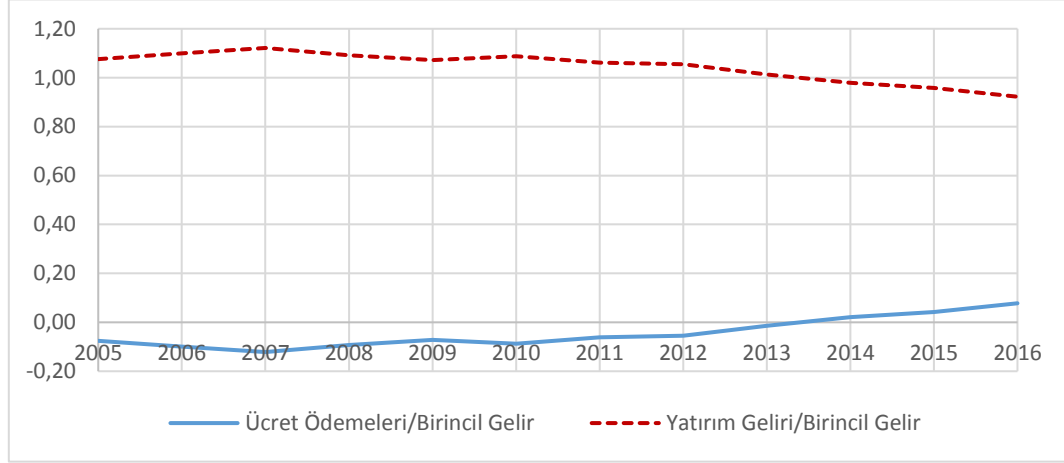
* Tabloda Ücret: Ücret Ödemelerini, BG: Birincil Gelir Dengesini gösterir.

Kaynak: TCMB verilerinden türetilmiştir.

Tablo-5'de birincil gelir hesabının (BG) alt bileşenlerinin payları görülmektedir. Ücret/BG oranının 2013 yılına kadar negatif olmasının sebebi, söz konusu yıllarda birincil gelir hesabı negatifken (-), ücret ödemelerinin pozitif (+) olmasıdır. Yani 2013 yılına kadar ücret transferlerinden dolayı ülkeye giren döviz, çıkan dövizden fazladır. Ancak 2014 yılından sonra

bu oranın pozitifte dönmesi, ücret transferlerinin de nette negatife dönmesi anlamını taşır. Örneğin 2015 yılı için birincil gelir açığının % 4'ü ücret ödemeleri açığından kaynaklanmaktadır. Bunun da en önemli sebebi, göç dolayısıyla Suriye, Irak ve Afganistan'dan gelen işçilerin yaptıkları transferler olduğu söylenebilir.

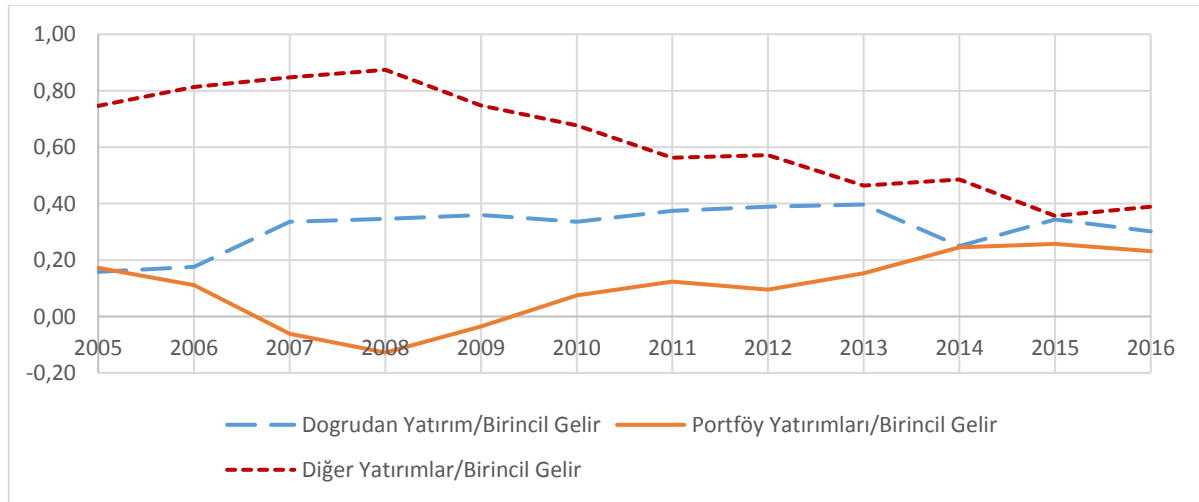
Grafik 1. Türkiye'nin Ücret Ödemeleri ve Yatırım Dengesi Trendi: 2005-2016

Kaynak: TCMB verilerinden türetilmiştir.

Grafik-1 birincil gelir içerisinde ücret ve yatırım gelir/giderlerindeki değişimi göstermektedir. Ücret ödemelerinin birincil gelir içerisindeki payı yıllar itibariyle artarken, yatırım dengesi görece olarak azalmaktadır.

Grafik 2. Türkiye'nin Yatırım Gelir ve Gider Bileşenlerindeki Değişimler: 2005-2016

Kaynak: TCMB verilerinden türetilmiştir.

Grafik-2 çerçevesinde yatırım gelir-gider dengesindeki bileşenlerin gelişimi incelendiğinde, en büyük payı diğer yatırımlar oluştururken, ele alınan yıllar itibariyle bu oranın 2014 yılına kadar düşüş, 2014 sonrası ise artış trendinde olduğu, bununla birlikte, portföy

yatırımlarının payının değişkenlik göstermekle birlikte artış trendinde olduğu göze çarpmaktadır. Yine aynı şekilde portföy yatırımlarının payı 2014 yılı sonrası stabil kalmaktadır. Dolayısıyla 2014 yılından önce hisse senedi ve tahvil alımları sonucu ortaya çıkan yurtdışına gelir transferleri artarken, diğer yatırımlar içerisinde yer alan mevduat ve krediden kaynaklanan faiz transferlerinde düşüş görülmektedir. Ancak, 2014 yılından sonra diğer yatırımlarda önemli paya sahip olan dış borçlanma kalemlerine ait faiz ödemeleri artmaktadır. Tablo-6 Türkiye'nin 2000 yılından itibaren uluslararası yatırım pozisyonundaki (UYP) gelişmeleri göstermektedir. Tabloya baktığımız zaman ülkenin varlıklarının ve yükümlülüklerinin dört kat arttığını görmekteyiz. UYP'nin neti ise yine dört kat artmıştır. UYP'nin eksi (-) vermesi ülkeye dışarıdan sermaye girdiğini göstermektedir. 2000 yılından günümüze yükümlülüklerdeki en yüksek artış doğrudan yatırımlarda gerçekleşmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında doğrudan yatırımlar kalemi içerisinde yer alan gayrimenkullerin ve mevcut kamu ve özel işletmelerin yabancılara satışının rolü çok yüksektir^{††††}.

Tablo 6. Uluslararası Yatırım Pozisyonu (UYP): 2000-2016 (Milyon Dolar)

	2000	2004	2008	2010	2013	2014	2015	2016
U.Y.P. NET	-98.281	-127.988	-199.569	-361.171	-395.061	-442.813	-377.890	-357.950
A. Varlıklar	53.166	86.012	186.431	185.908	226.150	230.039	211.415	215.435
1. Doğrudan Yatırımlar	3.668	7.060	17.846	23.962	33.660	39.933	36.248	39.503
2. Portföy yatırımları	0	920	1.938	2.230	1.003	1.505	1.574	1.284
3. Diğer yatırımlar	26.173	40.389	92.412	73.732	60.483	61.299	63.065	68.388
4. Rezerv varlıklar	23.325	37.643	74.235	85.984	131.004	127.302	110.528	106.260
B. Yükümlülükler	151.447	214.000	386.000	547.079	621.211	672.852	589.305	573.385
1. Doğrudan Yatırımlar	18.812	38.593	80.931	189.140	151.572	182.483	151.182	136.602
2. Portföy yatırımları	35.862	45.751	68.726	118.195	168.503	192.580	146.352	142.967
3. Diğer yatırımlar	96.773	129.656	236.343	239.744	301.136	297.789	291.771	293.816

Kaynak: TCMB

Diğer yandan ülkenin yükümlülüklerinin yaklaşık 1/4'ü doğrudan yatırımlardan, 1/4'ü portföy yatırımlarından (çoğunluğu DİBS ve BİST'ten oluşmak üzere) ve yarısı ise diğer yatırımlardan kaynaklanmıştır. Diğer yatırımların payının yüksek olmasında özel sektörün dışarıdan borçlanmasının rolü çoktur. Yükümlülük kalemlerinde doğrudan yatırımlar ve portföy yatırımlarında son yıllarda kayda değer bir düşme olmasına rağmen, diğer yatırımlarda nerdeyse hiç azalma olmamıştır. Bu durum, ülkenin sermaye çekmekte zorlandığını ve cari açığını finanse etmek için daha çok borçlanmak zorunda kaldığını göstermektedir. Türkiye'nin

^{††††} Doğrudan yatırımların yaklaşık %30'u gayrimenkul satışlarından oluşmaktadır.

UYP kaynaklı açıklarının artması, doğal olarak birincil gelir dengesine kaydedilen kar, faiz ve temettü ödemelerini arttırarak bu hesaptaki açığın artmasına neden olmaktadır.

Türkiye'nin cari işlemler bilançosu ve birincil gelir hesabını inceledikten sonra çeşitli ülkelerle karşılaştırma yapılması yararlı olacaktır. Ülkeler seçilirken öncelikle Türkiye ekonomisine benzer yapıda olduğu düşünülen gelişmekte olan ülkelerden Meksika ve Brezilya ekonomilerinin verileri dikkate alınmış, ardından ABD, Çin ve Almanya gibi büyük ekonomilere ait veriler incelenmiştir.

Tablo-7'den de görüleceği üzere 2012-2016 yılları arasında, gerek Meksika gerekse de Brezilya Türkiye gibi hem CİB hem de birincil gelir dengesinde açık veren ülkelerdendir. Bununla birlikte birincil gelir dengesinin CİB'e oranı Türkiye'nin çok üzerindedir. Yani bu iki ülkenin cari işlemler açığının Türkiye'ye göre daha büyük bölümünü birincil gelir açığı oluşturmaktadır. Cari açık içerisinde mal dengesinin payı, bu iki ülkede Türkiye'ye göre yüzdesel daha düşüktür. Buradan çıkacak sonuç, bu iki ülkenin ithalat bağımlılığının Türkiye'den daha düşük olduğudur. Gelişmiş ülke ekonomilerine bakıldığında ABD ve Almanya, birincil gelir hesabında fazla verirken, Çin bir yıl hariç olmak üzere sürekli açık vermiştir. Çin'in cari işlemler fazlasının boyutu düşünüldüğünde, birincil gelir hesabındaki açık, bir bütün olarak ödemeler bilançosunu tehdit etmemektedir.

Tabloda seçilmiş ülkelere ait net birincil gelir dengesinin CİB içerisindeki paylarına bakacak olursak, söz konusu yıllarda ABD için sürekli negatifken, Almanya için pozitifdir. ABD için bu oranların negatif olmasının anlamı, ABD cari işlemler açığı verirken, birincil gelir hesabında fazla vermesidir. Oranlardan da görüleceği üzere birincil gelir hesabı ABD için oldukça önemlidir. Örneğin 2014 yılı için bu oran yorumlanırsa, ABD cari işlemler açığının %56'sı kadar birincil gelir hesabında fazla vermiştir. Almanya açısından bu oranın pozitif olması, hem CİB'nin hem de birincil gelir hesabının fazla vermesi anlamına gelir ve oranlar oldukça yüksektir. Örneğin 2013 yılında Almanya cari işlemler fazlasının %33'ünü birincil gelir fazlasıyla sağlamıştır. Tabloda diğer yandan UYP ve net birincil gelir dengesinin GSYH içerisindeki payları da izlenebilmektedir. Buna göre Türkiye'nin net birincil gelir açığı ve net UYP'nin GSYH içerisindeki payı yıllar itibariyle artış göstermiştir. Diğer ülkelerde de aynı trendi görmek mümkündür. Özetle tablodan da görülebildiği gibi gelişmiş ve net sermaye ihracatçısı ülkeler yani net UYP'si pozitif ülkelerin birincil gelir dengesi fazla verme yönünde eğilim gösterirken. Diğer gelişmekte olan ülkelerin birincil gelir dengesi ve UYP'si açık verme yönünde eğilim göstermektedir. ABD gelişmiş ülke olmasına rağmen UYP'si açık veren ender ülkelerden biridir. Bu durumun krize yol açmamasının en önemli nedeni, açıklarının yerel para

birimi olan dolar cinsinden olması ya da dolar gibi güçlü rezerv paraya sahip olmasıdır. Burada ülkeler açısından UYP ve birincil gelir dengesi arasındaki korelasyon çok açıktır.

Tablo 7. Birincil Gelir ve UYP'ye İlişkin Çeşitli Ülke Karşılaştırmaları: 2012-2016 (Milyon Dolar)

TÜRKİYE	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Hesabı	-47.962	-63.621	-43.597	-32.118	-32.564
Net Birincil Gelir Dengesi	-6.589	-8.590	-8.175	-9.642	-8.997
Net Birincil Gelir Dengesi/Cari İşlemler Dengesi	0,14	0,14	0,19	0,30	0,28
Net Birincil Gelir Dengesi/GSYH	-0,008	-0,009	-0,009	-0,011	-0,011
Net Uluslararası Yatırım Pozisyonu Dengesi	-423.868	-395.283	-443.018	-378.192	-357.412
Net UYP/GSYH	-0,49	-0,42	-0,47	-0,44	-0,42
MEKSİKA	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Hesabı	-15.463	-30.516	-22.450	-28.201	-22.420
Net Birincil Gelir Dengesi	-23.267	-37.076	-29.147	-27.979	-26.911
Net Birincil Gelir Dengesi/Cari İşlemler Dengesi	1,50	1,21	1,30	0,99	1,20
Net Birincil Gelir Dengesi/GSYH	-0,020	-0,029	-0,022	-0,024	-0,026
NET Uluslararası Yatırım Pozisyonu Dengesi	-534.821	-578.393	-553.749	-549.258	-462.219
Net UYP/GSYH	-0,45	-0,46	-0,43	-0,48	-0,44
BREZİLYA	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Hesabı	-74.058	-74.788	-104.181	-59.434	-23.529
Net Birincil Gelir Dengesi	-54.307	-32.538	-52.170	-42.909	-41.080
Net Birincil Gelir Dengesi/Cari İşlemler Dengesi	0,73	0,44	0,50	0,72	1,75
Net Birincil Gelir Dengesi/GSYH	-0,022	-0,013	-0,021	-0,024	-0,023
NET Uluslararası Yatırım Pozisyonu Dengesi	-806.489	-740.520	-775.084	-376.206	-603.276
Net UYP/GSYH	-0,33	-0,30	-0,32	-0,21	-0,34
ABD	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Hesabı	-426.197	-349.544	-373.796	-434.603	-451.692
Net Birincil Gelir Dengesi	207.474	205.975	210.778	180.960	173.219
Net Birincil Gelir Dengesi/Cari İşlemler Dengesi	-0,49	-0,59	-0,56	-0,42	-0,38
Net Birincil Gelir Dengesi/GSYH	0,013	0,012	0,012	0,010	0,009
NET Uluslararası Yatırım Pozisyonu Dengesi	-4.518.299	-5.372.654	-6.980.244	-7.493.479	-8.318.378
Net UYP/GSYH	-0,28	-0,32	-0,40	-0,42	-0,45
ÇİN	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Hesabı	215.391	148.203	236.046	304.164	196.380
Net Birincil Gelir Dengesi	-19.886	-78.442	13.301	-41.057	-44.013
Net Birincil Gelir Dengesi/Cari İşlemler Dengesi	-0,09	-0,53	0,06	-0,13	-0,22
Net Birincil Gelir Dengesi/GSYH	-0,002	-0,008	-0,001	-0,004	-0,004
NET Uluslararası Yatırım Pozisyonu Dengesi	1.866.388	1.996.007	1.602.751	1.672.830	1.800.537
Net UYP/GSYH	0,22	0,21	0,15	0,15	0,16
ALMANYA	2012	2013	2014	2015	2016
Cari İşlemler Hesabı	248.917	252.403	288.185	288.151	288.962
Net Birincil Gelir Dengesi	83.487	82.761	73.694	63.626	57.163
Net Birincil Gelir Dengesi/Cari İşlemler Dengesi	0,34	0,33	0,26	0,22	0,20
Net Birincil Gelir Dengesi/GSYH	0,032	0,029	0,025	0,021	0,018
NET Uluslararası Yatırım Pozisyonu Dengesi	1.038.664	1.344.247	1.454.604	1.609.113	1.801.301
Net UYP/GSYH	0,40	0,47	0,50	0,53	0,58

Kaynak: IMF verilerinden türetilmiştir.

Sonuç

Ödemeler bilançosu, bir ülkenin diğer ülkelerle belli bir dönem boyunca yaptığı mal, hizmet ve parasal işlemlerini gösteren istatistikî bir rapordur. Bilanço içerisindeki tüm değişkenler belli bir dönemi kapsayacak şekilde kayıt altına alındığı için akım değişkenlerdir. Ancak, bir ülkenin uluslararası yatırım pozisyonunu gösteren veriler, yıllar itibariyle birikimli geldiği için stok değişkenlerdir. Gerek ödemeler bilançosu gerekse de uluslararası yatırım pozisyonu olsun ikisi de bir ekonominin genel görünümünü göstermesi adına çok önemli raporlardır.

Türkiye'nin ödemeler bilançosuna baktığımız zaman yıllar itibariyle ara malı ithalatının yüksek olmasından dolayı sürekli dış açık ve dolayısıyla cari açık veren bir ekonomi olduğunu görürüz. Bu durum kriz yıllarında cari açığı pozitif dönüştürse bile bunu iyi bir gelişme olmaktan ziyade küçülen bir ekonominin ara malı ithalatını azaltması şeklinde okumak gerekir. Bu durum ülkenin önemli ölçüde "montaj" sanayisi şeklinde kurgulandığını gösterir. Yani Türkiye sanayisi "her ihracat kendi ithalatını doğurur" modeliyle büyüdüğü yıllarda cari açık verirken, küçülenin olduğu yıllarda ya cari fazla vermekte ya da cari açığı azalmaktadır. Türkiye ekonomisi, 2000'li yıllarla beraber çok büyük hacimli cari açık vererek büyümesini sürdürebilirken; bu büyümeyi ve dolayısıyla cari açığını sürdürme adına finans hesabından önemli ölçüde ülkeye dış kaynak girişi sağlamıştır. Finans hesabında özellikle banka ve reel sektörün borçlanmaları, 2010'lu yıllarda önemli bir risk faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır.

2008 küresel krizinden sonra FED'in krizden kurtulmak için yarattığı "bol para" dönemi 2008-2013 arası Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomilerine tekrar sermaye girişini sağlamıştır. Ancak, 2013 yılından itibaren FED genişletici para politikasını sonlandırmaya başlamıştır. Bu çerçevede tahvil alımını azaltmış ve politika faizlerini artırmaya başlayarak 2018 yılı itibariyle bilançosunu küçülteceğini ilan etmiştir. Bu politikalar, özellikle Türkiye gibi ülkelerin finansman ihtiyacını zora sokmuştur. Bu çerçevede son dönemlerdeki büyüme oranlarının düşük olması sebebiyle cari açığı da küçülen Türkiye, azalan cari açığını bile finanse etmekte zorlanmaktadır. Türkiye bu açığı, genelde kamu ve özel sektör borçlanmaları, rezerv varlıkların erimesi ya da kaynağı belirsiz para girişleri ile finanse etmeye çalışmaktadır.

Birincil gelir dengesi, doğrudan yabancı sermaye yatırımı, portföy yatırımı ve diğer yatırımların gelir ve giderlerinin kaydedildiği bir alt hesaptır. Türkiye, geleneksel olarak dış ticaret ve birincil gelir dengesinde açık verirken; hizmetler ve ikincil gelir dengesinde fazla vermektedir. İkincil gelir dengesinde ortaya çıkan fazlalar çok küçük rakamlar olduğu için ihmal edilebilir. O zaman Türkiye ekonomisinde ödemeler bilançosu açısından gelecekte daha da kronik hale gelecek bir kısır döngüyü şöyle açıklayabiliriz. Türkiye dış ticaret dengesinde

sürekli açık verirken, bu açığı hizmetler dengesindeki fazla ile bir miktar kapatabilmiştir. Ancak, birincil gelir dengesindeki açığın da eklenmesiyle cari açığı yıldan yıla sürekli artmıştır. Bu açığı finanse etmek için yüklü miktarda dış kaynağa ihtiyaç duyan ülke ekonomisi, ülkeye çektiği sermayenin getirisi olan kar transferleri, temettü ödemeleri ve faiz ödemelerinden dolayı birincil gelir dengesinde daha da fazla açık vermektedir. Bundan dolayı Türkiye, daha fazla sermaye ülkeye getirmek zorunda kalmakta (bir nevi düşmemek için pedal çevirmek gibi) ve bu durum finans hesabının tortusu olan birincil gelir dengesini daha da kötüleştirip ülkeyi daha fazla dış kaynağa bağlı bırakmaktadır. Türkiye'nin artan dış kaynak ihtiyacı, uluslararası yatırım pozisyonu verilerinden de görüldüğü üzere 2000 yılından günümüze kadar yaklaşık dört kat artmıştır. Bu durum, doğal olarak ülkenin birincil gelir dengesindeki açığın artmasına neden olmuştur.

Önümüzdeki 10-20 yıllık dönemde Türkiye ekonomisi açısından birincil gelir dengesinin kronik bir sorun haline gelme riski vardır. Günümüzde Meksika ve Brezilya gibi ülkelerde birincil gelir açığı Türkiye'nin yaklaşık 4-5 katı kadardır. Türkiye'nin gelecekte bu riskleri yaşamaması için cari açığını düşürmesi gerekir. Cari açığını düşürmek için ise ara malı ithalatını önemli ölçüde azaltması gerekir. Bunun için katma değeri yüksek ürün ihracatı, Ar-Ge ve teknolojik gelişmeyle beraber eğitim politikalarının günümüz şartlarına uyum sağlayacak şekilde planlanması, üniversite ve sanayi işbirliği ile birlikte insan kaynaklarının etkin bir şekilde planlanması gerekir. Bunlar ülkeyi montaj sanayinden kurtaracağı için ara malı ithalatı dolayısıyla dış ticaret açığı ve cari açık azalacaktır. Azalan cari açık, dış finansman ihtiyacını azaltacak ve ülke sermaye ithalatçısı bir ülke olmaktan sermaye ihracatçısı bir ülke haline gelebilecektir. Bu durum doğal olarak Net UYP ve birincil gelir dengesini açıktan fazlaya dönüştürerek cari dengeye önemli katkı sağlayabilecektir.

Kaynakça

Eğilmez, M., (2016), *Uluslararası Yatırım Pozisyonu*

<http://www.mahfiegilmez.com/2016/12/uluslararası-yatırım-pozisyonu.html> (son erişim 18.11.2017).

IMF, (2009), *Balance of Payments and International Investment Position Manual (Sixth Edition-BPM6)*, Washington.

IMF, <https://www.imf.org> (son erişim 10.08.2017).

IMF, <http://data.imf.org> (son erişim 19.08.2017).

Pugel, T., (2004), *International Economics*, McGraw-Hill, USA.

Salvatore, D., (2004), *International Economics*, Wiley International Edition, USA.

TCMB, (2014), *Türkiye'nin Ödemeler Dengesi ve Uluslararası Yatırım Pozisyonu Altıncı El Kitabı'na Geçiş Süreci Hakkında Açıklama*, İstatistik Genel Müdürlüğü Ödemeler Dengesi Müdürlüğü, Ankara.

TCMB, (2015), *Ödemeler Dengesi İstatistiklerine İlişkin Yöntemsel Açıklama*, İstatistik Genel Müdürlüğü Ödemeler Dengesi Müdürlüğü, Ankara.

TCMB, (2016), *“Uluslararası Yatırım Pozisyonu İstatistikleri”ne İlişkin Yöntemsel Açıklama*, İstatistik Genel Müdürlüğü Ödemeler Dengesi Müdürlüğü, Ankara.

TCMB, <http://www.tcmb.gov.tr> (son erişim 14.08.2017).

**Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algıları ve Kadın Yöneticilere Karşı Tutum:
Finansal Hizmetler Sektöründe Bir Uygulama**

İrge ŞENER*

Seher ARIKAN TEZERGİL ***

Melisa ERDİLEK KARABAY **

Geliş Tarihi (Received): 30.01.2018– Kabul Tarihi (Accepted): 08.03.2018

Öz

Kadın çalışanların örgütlerde alt kademelerde çalışmaları ve kariyerlerinde ilerlerken de yönetim kadrolarından uzak kalmalarını yansıtan cam tavan günümüz örgütlerinde halen dikkat çeken bir husustur. Bu çerçevede, bu araştırmada hizmet sektöründe finansal hizmetler alanında faaliyet gösteren farklı sermaye yapısına sahip iki örgütte çalışanlara ve kadın yöneticilere odaklanılmış ve çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları ile kadın yöneticilerin cinsiyet rollerinden kaynaklanan cam tavan algılarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın örneklemini finansal hizmetler sektöründe çalışan, toplam 144 çalışan ile 36 kadın yönetici oluşturmaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, kadın yöneticilere karşı tutumun çalışanların cinsiyetlerine göre farklılık göstermekte olduğu ($p=0,003<0,05$) ancak çalışanların eğitim seviyesi ($p=0,747>0,05$) ve çalıştıkları örgütün ulusal veya yabancı sahiplik yapısının ise çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında fark yaratmadığı ($p= 0,742>0,05$) tespit edilmiştir. Bu bulguların yanı sıra, kadın yöneticilerin cam tavanın mevcudiyetine ilişkin algılarının, kendi deneyimlerine göre daha yüksek seviyede olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, cam tavan algısını etkileyen bireysel ve örgütsel unsurların yanı sıra cinsiyet rolleri ile ilgili toplumsal unsurların etkisinin önemini ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kadın Yönetici, Kadın Yöneticilere karşı Tutum, Cam Tavan Algısı, Cinsiyet Roller, Finansal Hizmetler*

* Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, irge@cankaya.edu.tr

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu, Sigortacılık Bölümü, merdilek@marmara.edu.tr

***Dr.Öğretim Üyesi., Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Yüksekokulu, Aktüerya Bölümü stezergil@marmara.edu.tr

Glass Ceiling Perceptions of Women Managers And Attitudes towards Women Managers: A Research in Financial Services Sector

Abstract

Glass ceiling, which reflects women employees working at lower organizational levels and being away from managerial positions while advancing in their careers, is still a remarkable topic for current organizations. This study focuses on employees and women managers working for two financial services organizations with different ownership structures. The study aims to identify the attitudes of employees towards women managers and also women managers' glass ceiling perceptions resulting from their gender roles. The sample of the study consists of 144 employees and 36 women managers currently employed in financial services sector. As a result of the study, it was found that there is a significant difference for attitudes towards women managers according to gender ($p=0,003<0,05$), whereas the differences according to the education level of the employees ($p=0,747>0,05$) and national or foreign ownership structure of the company where they are employed ($p= 0,742>0,05$) were not significant. It was also found that women managers' perception of the presence of glass ceiling was higher than their own experiences. This reveals the importance of the effect of societal factors related with gender roles, in addition to the individual and organizational factors affecting glass ceiling perception.

Keywords: *Women Managers, Attitudes towards Women Managers, Glass Ceiling Perception, Gender Roles, Financial Services*

Giriş

Cinsiyet örgüt yapısının ve iş yaşamının temel faktörünü oluşturmaktadır (Britton, 2000: 419). Tarihsel süreç dikkate alındığında kadının çalışma yaşamına girmesi sanayi devrimiyle ortaya çıkmış (Ekmekçi, 2004:103), çalışma yaşamında yer almasında ise en önemli değişim Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla gözlenmiştir. Ülkemizde kadının iş hayatına dahil olması, XIX. yüzyıl başlarında kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı dokumacılık alanında gerçekleşmiştir (Yörü, 2009: 353-354). Bu bağlamda, kadınların iş hayatına katılımlarında geçmiş yıllara göre önemli değişimler olmasına rağmen, günümüzde üst kademelerde yönetici olarak çalışan kadın sayısının halen az olması dikkat çekmektedir. Kadınların, orta kademe yönetici pozisyonlarındaki sayıları gün geçtikçe artmaktadır, ancak buna rağmen üst kademe yönetici pozisyonlarında kadınların yer almasının önünde çeşitli engeller mevcuttur (Oakley, 2000). Akademisyenler ve araştırmacılar arasında oldukça popüler bir metafor olan cam tavan sendromu, “*işletmelerde kadınların belirli bir kurumsal seviyeden daha üste çıkmalarını engelleyen saydam engel*” olarak tanımlanmaktadır ve birçok örgütte *kadın oldukları için* kadınlara grup olarak uygulanmaktadır (Morrison ve diğerleri, 1987: 13). İş dünyasında yönetici pozisyonunda çalışanların belirli bir aşamadan sonra kariyer basamaklarında yükselmelerini engelleyen bu görünmez örgütsel ve algısal engeller (Britton ve Williams, 2000: 804), iş hayatında daha çok kadınların başarı ve liyakatlerine bakılmaksızın ilerlemelerini engelleyen nedenler arasında yer almaktadır (Powell ve Butterfield, 1994: 68).

Gelişmiş ülkelerde cam tavanın mevcut olduğu ile ilgili bulguların yanı sıra, kadınların yönetim kademelerinde çalışma oranlarının ülkemizde de oldukça düşük seviyede olduğu bilinmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından hazırlanan “İş Hayatında ve Yönetimde Kadın Raporu”na (2015) göre, Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı OECD ülkeleri arasında en düşük (%34) seviyededir. Bununla birlikte, Türkiye’de toplam kadın yönetici oranı sadece %12’dir ve bunun sonucunda Türkiye 126 ülke arasında 94. sırada yer almaktadır (ILO, 2015). Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (TÜRKONFED, 2017) tarafından hazırlanan “İş Dünyasında Kadın” başlıklı raporda, Türkiye’de 2007-2015 yılları arasında kadın istihdamındaki artışa rağmen orta ve üst düzey kadın yönetici sayısında yeterince artış olmadığı, hatta oransal olarak azalma yaşandığı belirtilmiştir. Rapor sonuçlarına göre, toplam istihdam içinde 2007 yılında kadınların %18’i orta veya üst düzey yönetici iken, 2015 yılında bu oran %14’e gerilemiştir. McKinsey Danışmanlık Şirketi tarafından hazırlanan bir diğer araştırma (Women Matter Türkiye 2016) sonuçlarına göre, işletmelerde işe giriş seviyesinde %42 olan kadın oranı, üst yönetim pozisyonları için %25, genel müdür pozisyonu için ise %15 seviyesindedir.

Bu çerçevede, alanyazında ve iş dünyasında yöneticilerin ve çalışanların cam tavan ile ilgili algılarının ve tutumlarının belirlenmesi önemini koruyan bir konudur. Bireyin dış dünyadaki nesnelere ilişki kurması ve anlamlandırması algılama ile başlar (Sağlam, 2013: 319). Örgütsel davranış alanında önemli bir yeri olan tutum ise, bireyin kendi değer yargılarına ve inançlarına bağlı olarak ortaya çıkan, genel olarak öğrenme yoluyla kazanılmış, belirli bir olgu veya nesneye karşı tepki eğilimi ya da davranış biçimidir (Sığrı ve Gürbüz, 2014: 63-64). Tutumlar bireyi davranışa sevk ederken, insan unsurunun dahil olduğu her davranışta, his ve duyguda algının etkisi ortaya çıkmaktadır (Sığrı ve Gürbüz, 2014:60).

Cam tavan ile ilgili yapılan araştırmaların birçoğunda, bireylerin tutumlarının ölçülmesi yerine ikincil verilerin istatistiksel analizleri veya kadın yöneticilerin görüşlerine odaklanılmıştır. Örneklemini hem kadın hem de erkek yöneticilerin oluşturduğu araştırmalar da mevcuttur. Bununla birlikte, bazı araştırmalarda yönetici olmayan çalışanların cam tavan ile ilgili görüşleri değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, kadınların cam tavan nedeniyle oluşan yöneticilik ile ilgili sorunlarının anlaşılabilmesi amacıyla, kadın yöneticilerin cam tavan algılarının ve çalışanların kadın yöneticilerin yönetim basamaklarında ilerlemelerine karşı tutumlarının belirlenmesi önemlidir. Bu çalışmada, diğer araştırmalardan farklı olarak, hem kadın yöneticilerin cam tavan algıları, hem de çalışanların kadın yöneticiler ile ilgili kariyer basamaklarındaki ilerlemelerine ilişkin tutumlarının birlikte değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Cam tavan ile ilgili genel bilgilerin yer aldığı giriş bölümünden sonra, bu çalışmanın diğer bölümleri kavramsal çerçeve ile ilgili literatür, araştırma yöntemi, araştırma bulguları ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve ve İlgili Literatür

İş dünyasında bazı alanlarda erkekler ile yakın, aynı, hatta daha iyi kademelerde görev almalarına rağmen, özellikle yüksek kademedeki pozisyonlar için kadınların daha güç koşullar ile karşılaşmaları ve yönetim kademelerinde oransal olarak daha az temsil edilmeleri söz konusudur. Kadınların örgütlerde üst kademe pozisyonlara ilerlemeleri önündeki görünmez ancak güçlü olan engelleri yansıtan cam tavan kavramı (Burke ve Vinnicombe, 2005), ilk defa 24 Mart 1986 tarihinde Carol Hymowitz ve Timothy Schellhardt'ın Wall Street Journal makalesinde yer almıştır; daha sonra literatürde 1987 yılında Morrison ve diğerleri tarafından kullanılmıştır. Morrison ve diğerlerine (1987) göre, kadınlara bireysel olarak değil grup olarak hitap eden saydam bir engel olan cam tavan algısı kadınların kurumsal basamakları çıkmalarını engellemektedir. Yazarlara göre, cam tavanı oluşturan engeller, ilk işe başlanıldığı andan itibaren mevcut olmasına rağmen, kadınların işlerine başladıkları ilk anda görünmezdir, ancak daha sonraki kariyerlerinde erkekler ile eşit şartlar elde etmelerini önlemektedir.

İlgili literatürde, kadınların iş hayatında karşılaştıkları eşitsizlik için farklı açıklamalar geliştirilmiştir. Kanter'e (1977) göre, mesleklerin cinsiyetlere göre ayrımı nedeniyle, kadınların işyerindeki ilerlemeleri daha ziyade rutin işlerin yapıldığı alt-kademelerde sınırlıdır. Kanter (1977) tarafından geliştirilen tokenizm kavramı, cam tavan ile ilgili kuramsal açıklamalardan ilkidir ve tokenizm, bir grup içinde belirli bir grubun çoğunlukta olması ve bu çoğunluk grup içinde belirli bir alt grubun mevcudiyeti durumunda oluşmaktadır. Benzer şekilde Zimmer (1988), grup içinde simge (token) olma durumunun kadınlar ile erkekler arasında farklı sonuçlar oluşturduğunu tespit etmiştir. Zimmer'e (1988) göre, erkekler simge (token) olduğunda, bu durum ile ilgili etki önemsizdir ve bazı durumlarda ise erkekler için avantaj oluşturabilmektedir.

Kanter'e (1977) göre, belirli bir grup içinde sayıca az olan kadın simgelerinin (token) kişisel özellikleri, kadınların cinsiyet stereotiplerine dahil olma gibi yanlış anlama durumlarına neden olabilmektedir. İşyerlerindeki farklılıklar ile ilgili stereotipler, kadınların eş, anne rolleri ile erkeklerin evi geçindirme rolleri ile ilgili geleneksel paradigmalardan ve sosyal sistemdeki güç ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Cam tavan kavramının açıklanması için geliştirilen yaklaşımlardan bir diğeri de bu cinsiyet stereotipleri ile ilgilidir. Betimleyici (descriptive) ve belirleyici (prescriptive) olmak üzere ikiye ayrılan stereotipler, kişileri farklı gruplara sınıflandıran genellemeler olarak tanımlanmaktadır (Eagly ve Karau, 2002). Heilman'a (1983) göre, birçok iş cinsiyet ile sınıflandırılmaktadır. Bu nedenle eğer bir işin gerektirdiği beceri ve yetenekler erkeklere özgü ise, bu durum ile kadınlar ile ilişkili stereotipler arasında uyumsuzluk meydana gelecektir. Bu uyumsuzluk, işyerindeki ayrımcılığın ve kadınlar için bireysel engelleyici davranışların temelini oluşturacaktır (Heilman, 1983). Kuramsal boyutta ise sosyal rol kuramı, cinsiyet rolleri ile kadınların ve erkeklerin özellikleri ile ilgili ortak inançları kapsarken, rol uyum kuramı ise sosyal rol kuramının betimleyici ve belirleyici cinsiyet normları çerçevesinde kadın yöneticilere karşı yapılan ayrımcılığı incelemektedir (Eagly ve Karau, 2002).

Kadınlar kariyer tercihlerini genellikle feminen mesleklerdeki genel başarı oranlarına göre yapmaktadırlar (Oswald, 2008). Diğer taraftan kadınların cinsiyet eşitsizliği, düşük sosyal statüyü kabullenmeleri sonucunda, cinsiyet ile ilgili bireysel stereotipler oluşturmaları işgücünün işlere göre bölünmesine de yol açmaktadır (Schmitt ve Wirth, 2009). Cubillo ve Brown'a (2003) göre, şefkatli, ılımlı, hassas ve samimi olma özellikleri kadınlar ile uzun süredir özdeşleştirilen stereotip özelliklerdir ve bu özellikler yöneticilik ile ilişkilendirilmemektedir. Diğer taraftan, kadınlar da erkekler gibi sert ve adil, erkekler ise kadınlar gibi duyarlı ve etkileşimli olabilmektedirler (Heilman, 2001). Bu duruma örnek olarak, Brownell (1994) tarafından otel yöneticileri ile yapılmış olan araştırmada kişisel ve kariyer gelişiminde cinsiyet

farklılıkları araştırılmış ve kadın yöneticilerin kariyer engellerinden kurtulabilmesi ve kariyer gelişimlerini sağlayabilmeleri için, kararlı bir duruş, hırs, olumlu davranışlar, kişisel beceriler ve sıkı çalışma gibi faktörlerin etki edebileceği tespitleri yapılmıştır.

Cam tavanın oluşumuna yol açan pek çok etken bulunmakla birlikte, literatürde cam tavan sendromuna neden olan temel unsurlar *bireysel, örgütsel ve toplumsal* olarak üçe ayrılmaktadır (Mızrahi ve Aracı, 2010; Özyer ve Azizoglu, 2014). Ancak bu unsurların hangisinin kadınların yönetici pozisyonlarına ilerlemesinde ne kadar etkili olduğu belirsizdir (Rodriguez-Cacares, 2011). Bazı araştırmalarda cam tavan sendromu cinsiyet (Ng ve Sears, 2017; Glass ve Cook, 2016; Adams ve Funk, 2012; Barreto ve diğerleri, 2009) ve etnik özellikler (Cook ve Glass, 2014) ile ilişkilendirilmiş olsa da, bireysel faktörlerden kaynaklanan engeller; çoklu rol üstlenme, kadınların kişisel tercih ve algıları olarak sınıflandırılmaktadır; örgütsel faktörlerden kaynaklanan engeller ise; örgüt kültürü, örgüt politikaları, mentor eksikliği ve informal iletişim ağlarına katılamama olarak sınıflandırılmaktadır (Mızrahi ve Aracı, 2010). Chugh ve Sahgal (2007: 360) tarafından cam tavan ile ilgili yapılan 20 yıllık dönemi kapsayan araştırmaların değerlendirilmesi neticesinde “*yöneticiler erkektir*” görüşünün çalışanların zihinlerinde oluşmasının nedeni örgütlerdir. Bergman ve Hallberg (2002) ile Dimovski, Skerlavaj ve Man (2010) cam tavanı örgüt kültürü, örgüt iklimi ve örgüt uygulamaları kapsamında incelemişler ve kadınların önemli ölçüde cam tavan engeliyle karşılaştığını tespit etmişlerdir. Mattis (2004) ise, kadın girişimcilerle ilgili yapmış olduğu araştırmada, kadınların yaklaşık %33’ünün bu kararı almalarında etken olan faktörün, kendilerine kariyer gelişimleri açısından yöneltilen olumsuz tutumun olduğu tespit edilmiştir. Örgüt politikaları ile ilgili olarak, Fernandez ve Campero (2017), 441 küçük ve orta ölçekli yüksek teknoloji işletmesine ait veri ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında cam tavanının hem iç hem de dış işe alım süreçleri tarafından üretildiğini tespit etmişlerdir. Toplumsal faktörlerden kaynaklanan engeller ise mesleki ayırım ve stereotipler (cinsiyetle bağdaştırılan kalıplaşmış önyargılar) olarak ifade edilmektedir (Mızrahi ve Aracı, 2010). Bu duruma örnek olarak, Kattara (2005) Mısır’daki 5 yıldızlı otellerde çalışan kadın yöneticilerin profilini incelediği araştırmasında, kadınların kat hizmetleri, pazarlama ve insan kaynakları gibi departmanlarda yönetici olarak yer alabildiklerini; genel müdürlük, finans ve muhasebe müdürlüğü, yiyecek-içecek müdürlüğü gibi pozisyonlarda ise sayılarının az olduğunu belirtmiştir.

Cam tavan kavramı ile ilgili sosyal bilimlerde birçok çalışma yapılmış, hem ulusal hem de uluslararası literatürde çeşitli araştırmacılar tarafından cam tavanın mevcut olduğu desteklenmiştir. Kadınlar gerekli tecrübe ve eğitime sahip olsalar bile, cam tavan olarak adlandırılan görünmez engelle hala karşı karşıya kalmaktadırlar (Hoobler ve diğerleri, 2009),

hatta bu durum gelişmiş ülkelerde de dikkat çekmektedir. Baxter ve Wright (2000) cam tavan hipotezini ABD, İsveç ve Avustralya olmak üzere üç ülke için karşılaştırmalı olarak test etmiştir. Üç ülkede de cam tavanın var olduğunu ancak İsveç'te ve Avustralya'da cam tavanın üst düzeyden çok orta düzey yöneticilik pozisyonları için geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Albrecht ve diğerleri (2003) İsveç'te, Arulampalam ve diğerleri (2007) ise 11 Avrupa Birliği ülkesini merkeze koyarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında cam tavanın varlığını ispatlamışlardır.

Uluslararası yazın yanında gerek cam tavan algısının ölçülmesi gerekse de cam tavan algısının diğer değişkenler ile ilişkisinin belirlenmesi için ulusal literatürde birçok araştırma yer almaktadır. Bu bağlamda, Örucü ve diğerleri (2007) çalışmalarında Türk kadınının sorumluluklarının fazla olması ve kraliçe arı sendromunun kadınların üst düzey yönetici pozisyonlarına yükselememelerinin temel nedenleri olduğunu ortaya koymuştur. Menteş (2010), İMKB 100 endeksinde yer alan 88 işletmeye ait verileri incelemiş, bu işletmelerde kadın yönetim kurulu üye oranının AB'deki orana çok yakın olmasının, cam tavan sorununun tespitinde yalnızca nicel yöntemlere dayanarak ulaşılabilecek sonuçların yanıltıcı olacağını vurgulayarak her ülkenin kültürel niteliklerinin de dikkate alınması gerektiğini savunmuştur. Bingöl ve diğerlerinin (2011) kamu sektöründe gerçekleştirdiği araştırmanın bulgularına göre kadınların; çalıştıkları örgütte erkeklerin kendilerine karşı bir önyargı taşıdığını, bir ayrıma tabi tutulduklarını, informal iletişim ağlarına giremediklerini ve örgüt kültürü ile uygulanan politikaların yükselmelerinde engel teşkil ettiği tespit edilmiştir. Mızrahi ve Aracı (2010), kadın yöneticiler ve cam tavan sendromu üzerine yaptıkları çalışmada İzmir ilinde faaliyet gösteren seçilmiş KOBİ'lerde çalışan kadın ve erkek yöneticiler ile yaptıkları anket sonuçlarına göre kadın yöneticilerin kariyerlerinde karşılaştıkları engeller ortaya konularak bu engellerle baş etmeleri için birtakım önerilerde bulunulmuştur. Özyer ve Azizoglu'nun (2014) İstanbul'da sanayi işletmelerinde yaptığı araştırma sonuçlarında, erkeklerin kadınlara göre cam tavan uygulamalarını daha fazla mazur gördükleri, ayrıca cam tavan algısı ile örgütsel adalet algısı arasında anlamlı bir ilişkinin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Bazı araştırmalar da kadınların çoğunlukla çalıştığı hizmet sektöründe uygulanmıştır. Anafarta ve diğerleri (2008) tarafından konaklama işletmelerinde çalışan kadın yöneticiler ile yapılan çalışmada cam tavan algısının sadece tek bir faktörle açıklanamayacağı, cam tavan algısında önyargılar, ayrımcılık, rol çatışması ve rehberlik faktörlerinin etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Dalkıranoglu ve Çetinel'in (2015) İstanbul'daki beş yıldızlı otellerde gerçekleştirdiği çalışma, erkek ve kadın yöneticilerin kadın astlarına ayrımcı davrandığını ve erkek yöneticilerin kadınları iş performansı açısından yetersiz bulduklarını ortaya koymuştur. Öztürk ve Bilkay

(2016) tarafından sağlık sekt6r6ndeki kadın çalışanların cam tavan algılarının y6ksek olduğu belirlenmiştir. Hoşg6r ve diğerleri (2016) tarafından, İstanbul'da faaliyet g6steren kamu hastanesindeki kadın sağlık çalışanları ile y6r6t6len araştırmada ise, kadınların cam tavan ile ilgili sırasıyla kişisel tercihler, 6nyargılar, çoklu rol 6stlenme, 6rg6t k6lt6r6 ve politikaları, informal iletişim ağlarına katılamama, mesleki ayırım ve mentor eksikliği algılarının y6ksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Literat6rde, cam tavan ile ilgili bazı çalışmaların hizmet sekt6r6ne odaklanmış olmasına rağmen bu çalışmaların çoğunluğunun sağlık ve turizm sekt6rlerinde y6r6t6lm6ř olması ve finansal hizmetler sekt6r6nde y6r6t6len araştırmalara rastlanmaması dikkat çekmektedir. Bu kapsamda, bu çalışmada finansal hizmetler sekt6r6nde kadın y6neticilerin cam tavan ile ilgili algılarının ve çalışanlarının ise kadın y6neticilere karşı tutumlarının belirlenmesine odaklanılmış; ayrıca cinsiyet, eğitim d6zeyi ve 6rg6t k6lt6r6n6n belirleyici olarak değerlendirilen çalışılan işletmenin sahiplik yapısı ekseninde kadın y6neticilere karşı tutumlarda farklılık olup olmadığı araştırılmıştır.

2. Y6ntem

Çeşitli sekt6rlerde her geçen g6n kadın çalışanların sayısındaki artışa rağmen 1970'li yıllarda ABD de ortaya çıkan 6rg6tsel 6nyargılar ve kalıplar tarafından yaratılan, kadınların 6st d6zey y6netim pozisyonlarına gelmelerini engelleyen g6r6nmez, yapay engeller olarak tanımlanan cam tavan sendromunun varlığı hizmet sekt6r6nde 6zellikle g6ze çarpmaktadır. Cam tavan kavramının ortaya atıldığı ilk çalışmada, Hymowitz ve Schellhardt (1986) finansal hizmetler, sigorta, perakende, bankacılık ve iletişim gibi bazı alanlarda kadınların orta-kademe y6netici pozisyonlarının çoğunluğunu oluşturmaları nedeniyle engellerin kısa s6rede ortadan kalkacağını 6ng6rm6şler; ancak 6retim ve teknoloji gibi alanlarda kadınların 6st kademe y6netici pozisyonlarına ulaşmalarının oldukça zor olduğunu belirtmişlerdir. Hymowitz ve Schellhardt'ın (1986) ABD için 6ng6rd6kleri bu durumun benzeri T6rkiye'deki kadın y6neticiler için de geçerlidir. Nitekim, T6rkiye'de kadınlar çoğunlukla hizmet sekt6r6nde istihdam edilmektedir. T6İK (2015) verilerine g6re, kadın çalışanların yaklaşık yarısı (%49,9) hizmet sekt6r6nde, 6te biri tarım sekt6r6nde (%32,9) alışmaktadır, bu iki sekt6r kadınlar açısından istihdam yaratan en 6nemli iki sekt6r konumundadır; kadınların sadece %16,1'i sanayi sekt6r6nde çalışmaktadır.

Bu çalışmada finansal hizmetler sekt6r6nde faaliyet g6steren ulusal ve yabancı sahiplik yapısı olan b6y6k 6lekli işletmelerde çalışanların kadın y6neticilere karşı tutumlarının ve kadın y6neticilerin ise cam tavan algılarının belirlenmesi amacıyla araştırma y6r6t6lm6řt6r.

Araştırmanın evrenini İstanbul Anadolu yakasında finansal hizmetler sektöründe faaliyet gösteren bir ulusal (N = 269), bir yabancı (N = 195) sermaye yapısına sahip iki işletmede çalışan toplam 464 kişi oluşturmaktadır. Araştırma için veri toplama yöntemi olarak anket tekniğinden faydalanılmış olup tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örnekleme, iki işletmede farklı statülerde çalışan 144 kişi ve 36 kadın yöneticiden (n = 180) oluşturmaktadır.

Araştırmada kullanılan anket demografik özellikler, çalışanların cevapladığı “Kadın Yöneticilere Karşı Tutum Ölçeği” (MATWES) ve kadın yöneticilerin cevapladığı cam tavan algısını belirlemeye yönelik kadın cinsiyet rolü ile ilgili Bergman ve Hallberg (2002) tarafından geliştirilen ölçekten faydalanılarak oluşturulan ifadeleri kapsamaktadır. Anketin ilk bölümü, katılımcıların demografik ve iş ile ilgili bilgilerini ölçmek üzere 8 maddeden oluşan sorulardan oluşmaktadır. Anketin ikinci bölümünde ise, Dubno ve diğerleri (1979) tarafından geliştirilen ve kadın yöneticilere yönelik tutumları ölçen 38 maddeden oluşan MATWES (Managerial Attitudes Toward Women Executives) ölçeği ($\alpha = 0,808$) yer almaktadır. Bu ölçekte, 19 madde olumsuz ifadeleri içerdiğinden ters kodlanmıştır. Anketin üçüncü bölümünde kadın yöneticilerin algılarının ve deneyimlerinin belirlenebilmesi amacıyla, Bergman ve Hallberg (2002) tarafından geliştirilen 30 maddeden oluşan ölçekten faydalanılmıştır. Bergman ve Hallberg’in (2002) işyerinde cinsiyet rolleri ile algıların belirlenmesi amacıyla hazırladıkları ölçekte yer alan cinsel taciz ile ilgili maddeler bu çalışma kapsamı dışında olduğu için dahil edilmemiş, ölçek 22 maddeden oluşmuştur. Bu ölçek, kadın yöneticiler ile ilgili genel tutumları ($\alpha = 0,854$) ve kadınların kişisel deneyimlerini ($\alpha = 0,815$) kapsayan 9 maddelik iki alt-ölçekten oluşmaktadır. Bu 18 maddenin yanı sıra, kurumsal ve aile desteği ile ilgili 3 madde ve cinsiyet ile ilgili sorunlar nedeniyle işten ayrılma niyeti ile ilgili 1 madde yer almaktadır. Çalışmada kullanılan ölçekler, Şener, Karabay ve Kale (2016) tarafından yapılan çalışmada Türkçe’ye çevrilmiş ve 121 hizmet sektörü çalışanı ile pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Ölçek maddelerinin çalışanlar tarafından değerlendirilmesi amacıyla 5’li Likert ölçeği kullanılmıştır.

2.1. Araştırma Örnekleme ile ilgili Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmanın örneklemini 144 finansal hizmet sektörü çalışanı ile 36 yönetici oluşturmakta olup, yöneticilerin tamamı kadın, çalışanların ise %50,7’si kadın, %49,3’ü erkektir (Tablo 1). Çalışanların %54,2’si bekar, %45,8’i evli ve % 92,3’ü üniversite ve üzeri eğitime sahip olup katılımcıların yaş ortalamaları yaklaşık 33 ($\sigma=6,805$), kıdem ortalaması ise yaklaşık 8 yıldır ($\sigma=5,732$). Kadın yöneticilerin ise %55,6’sı evlidir, tamamı üniversite ve üzeri eğitime sahiptir, yaş ortalamaları yaklaşık 39 ($\sigma=7,696$), kıdem ortalaması ise yaklaşık 10 yıldır

($\bar{6}=5,853$). Diğer taraftan, araştırma katılımcıları olan finansal hizmetler sektörü çalışanları ve yöneticilerinin çoğunluğu ulusal sermayeli işletme için çalışmaktadırlar.

Tablo 1. Örneklem ile ilgili Tanımlayıcı Bilgiler

		Çalışan		Yönetici	
		n	%	n	%
Cinsiyet	Kadın	73	50,7	36	100
	Erkek	71	49,3	--	--
Medeni Durum	Bekar	78	54,2	16	44,4
	Evli	66	45,8	20	55,6
Eğitim Seviyesi	Lise	7	4,9	--	--
	Yüksekokul	4	2,8	--	--
	Üniversite	85	59	25	69,4
	Yüksek Lisans ve Doktora	48	33,3	11	30,6
Çalışılan Örgütün Sermaye Yapısı	Ulusal Sermaye	94	65,2	22	61,1
	Yabancı Sermaye	50	34,8	14	38,9

2.2. Araştırma Bulguları

Araştırma katılımcılarının kadın yöneticilere karşı tutum seviyeleri genel olarak değerlendirildiğinde, tutum seviyesinin ortalamasının üzerinde ancak yüksek seviyede olmadığı belirlenmiştir ($m = 3,69$, $\bar{6}=0,367$); ölçek maddeleri değerlendirildiğinde en yüksek değerlendirmeler “Yönetici pozisyonları için kadınları işe alırken, cinsiyetin bir rolü olmamalıdır” ($m = 4,38$, $\bar{6}=0,923$), “Kadınların, sorumluluk isteyen yönetici pozisyonları için yetenekleri vardır” ($m = 4,31$, $\bar{6}=0,839$) ve “Kadın yöneticiler, erkek yöneticiler ile aynı derecede güven ve saygıyı hak ediyorlar” ($m = 4,40$, $\bar{6}=0,926$) ifadeleri ile ilgilidir; buna karşın katılımcılar tarafından, “Kadın yöneticiler, ‘olup biteni’ anlamazlar” ($m = 1,58$, $\bar{6}=0,824$), “Kadınlar, işletmelerde kendileri için çalışan erkeklerin yaptıkları işlerden itibar kazanacaklarına, evlerinde çorba hazırlamalıdır” ($m = 1,42$, $\bar{6}=0,715$), “Kadınlar fikirlerini ait oldukları yere, evlerine saklamalıdır ve önemli kararları erkeklere bırakmalıdır” ($m = 1,53$, $\bar{6}=0,827$) ifadeleri ile ilgili düşük değerlendirmeler yapılmıştır.

Kadın çalışanların kadın yöneticilerin yönetim basamaklarındaki ilerlemelerine dair tutum seviyeleri erkek çalışanlara göre biraz daha yüksektir. Eğitim seviyesi dikkate alındığında ise, yüksekokul ve yüksek lisans ile doktora mezunu olan katılımcıların kadın yöneticilere karşı tutumları diğer eğitim seviyesine (lise ve üniversite) sahip katılımcılara göre daha yüksektir. Diğer taraftan, yabancı sermaye yapısına sahip işletmede çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları, ulusal sermaye yapısına sahip işletmede çalışanlara göre daha

yüksek seviyededir (Ulusal Sermaye: $m = 3,68$, $\sigma = 0,378$; Yabancı Sermaye: $m = 3,71$, $\sigma = 0,348$) (Tablo 2).

Tablo 2. Kadın Yöneticilere Karşı Tutum

Cinsiyet	m	σ
Kadın	3,77	,323
Erkek	3,61	,394
Eğitim Seviyesi	m	σ
Lise	3,52	,465
Yüksekokul	3,71	,271
Üniversite	3,69	,367
Yüksek Lisans ve Doktora	3,71	,363
Sermaye Yapısı	m	σ
Ulusal Sermaye	3,68	,378
Yabancı Sermaye	3,71	,348

Parametrik testlerin kullanılabilmesi için verilerin; rassal ve bağımsız olarak elde edilmesi, normal dağılması gerekmekte ve en az aralık ölçeğinin kullanılması, ana kitle varyanslarının ise homojen olması gibi koşulları gerçekleştiriyor olması gerekmektedir. Ancak çoğu zaman bu koşulların sağlanması zor olduğu için parametrik testlerin yerine onların muadili olan katı varsayımların bulunmadığı, parametrik olmayan testler kullanılabilir. Söz konusu testlerin kullanılabilmesi için verilerin, rassal ve bağımsız olarak elde edilmesi ve nominal veya ordinal ölçek kullanılmış olması yeterlidir (Karagöz, 2010:19).

Bağımsız örnekler için uygulanan t-testinin parametrik olmayan alternatifi ise Mann-Whitney U testidir. Bu test ile, t-testinde olduğu gibi iki grup ortalamalarının karşılaştırılması yerine, grupların medyanları karşılaştırılır. Sürekli değişkenlerin, iki grup içerisinde değerlerini sıralı hale dönüştürerek iki grup arasındaki sıralamanın farklı olup olmadığını değerlendirilir. Değerler sıralı hale dönüştürüldüğü için de verilerin asıl dağılımları önemini kaybeder (Kalaycı ve diğerleri, 2006: 99). Bu çalışmada da cinsiyetin kadın yöneticilere karşı tutumlar açısından fark yaratıp yaratmadığının anlaşılması amacıyla söz konusu test kullanılmış (Siegel ve Castellan, 1988) ve hipotezler aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

H_{10} = Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark yoktur.

H_{1a} = Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Test sonucuna göre; “çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında” cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla H_{1a}

hipotezi kabul edilmiştir (Tablo 3, $p < 0,05$). Buna göre, kadın çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları ile erkek çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları arasında anlamlı fark olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, kadın çalışanların kadınların yönetici pozisyonlarına yükselmelerine dair tutumlarının erkek çalışanlara göre daha olumlu olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. Kadın Yöneticilere Karşı Tutumun Cinsiyete Göre Fark-Testi

Grup	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	P
Kadın	73	81,45	5945,50	1792	,003
Erkek	71	60,98	4207,50		

İkiden fazla bağımsız örneğin aynı ana kütlelerden çekilmiş olduğunu / ortalamaları arasında anlamlı fark olmadığını iddia eden sıfır hipotezinin testinde en çok kullanılan ve tek yönlü varyans analizine iyi bir alternatif olarak uygulanan güçlü bir non-parametrik test olan Kruskal-Wallis Testi için hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$H_{20} =$ Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında eğitim seviyesi değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark yoktur.

$H_{2a} =$ Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında eğitim seviyesi değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Tablo 4'den de görüleceği üzere test sonucuna göre eğitim kişilerin kadın yöneticilere karşı tutumlarında fark yaratmamaktadır. Bu bağlamda H_{20} hipotezi kabul edilmiştir ($p > 0,05$).

Tablo 4. Kadın Yöneticilere Karşı Tutumun Eğitim Seviyesine Göre Fark-Testi

Grup	N	Sıra Ortalaması	SD	χ^2	P
Lise	7	55,93	3	1,223	,747
Yüksekokul	4	73,62			
Üniversite	85	72,67			
Yüksek Lisans ve Doktora	48	74,52			

Bireylerin cinsiyet ve eğitimlerinin kadın yöneticilere karşı tutumlarında farklılık yaratmadığı sonuçlarından sonra katılımcıların çalıştıkları işletme yapısının bir diğer ifadeyle örgütün kurumsal ortamının bireylerin kadın yöneticilere karşı tutumlarında farklılık olup olmadığı sorusuna yanıt aranmıştır. Burada örgüt iklimini belirlemede etkili olan sermaye yapısı ekseninde kadın yöneticilere karşı tutum değerlendirilmiştir. Tablo 5'de özetlenen *Kruskal-Wallis Testi* sonuçlarına göre H_{30} hipotezi kabul edilmiştir ($p > 0,05$).

$H3_0$ = Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında işletme sermaye yapısı değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark yoktur.

$H3_a$ = Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarında işletme sermaye yapısı değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

Tablo 5. Kadın Yöneticilere Karşı Tutumun İşletme Sermaye Yapısına Göre Fark-Testi

Grup	N	Sıra Ortalaması	SD	χ^2	P
Türk Sermaye	94	71,66	1	0,109	,742
Yabancı Sermaye	50	74,07			

Araştırma için uygulanan anketin son bölümünde yer alan ve sadece kadın yöneticilerin cevapladığı genelde ve özelde kadın yöneticilere dair algının ölçüldüğü bölümün sonuçlarına göre kadın yöneticilerin genel cam tavan algıları ($m=3,40$, $\bar{\sigma}=0,830$), kendilerinin kişisel deneyimlerine ($m=2,67$, $\bar{\sigma}=0,775$) göre daha yüksek seviyededir. Her iki sermaye yapısına sahip işletmede çalışan kadın yöneticilerin kişisel cam tavan algıları düşük seviyededir (Ulusal Sermaye: $m = 2,80$, $\bar{\sigma}=0,767$; Yabancı Sermaye: $m = 2,76$, $\bar{\sigma}=0,788$). Elde edilen sonuçlara göre, kadın yöneticiler iş ortamında kadınların, erkeklere oranla daha az fırsata sahip olduğunu, performans değerlendirmelerinde daha adaletsiz yargılandıklarını, işyerlerinde kendileri olmalarının erkeklerden daha zor olduğunu, iş toplantılarındaki katkılarının farklı algılandığı, iş hayatında daha üst bir pozisyon edinmek için erkeklerden daha başarılı olmak zorunda olduklarını, erkekler ile karşılaştırıldığında adil ücretlendirme, terfi ve gelişim fırsatları elde edebilmek için daha az iddialı olduklarını düşünmektedirler.

Bununla birlikte, söz konusu tutumları kendileri kişisel olarak daha az tecrübe ettiklerini belirtmişlerdir (Tablo 6). Bu bulgular, cam tavan algısında toplumsal etkenlerin önemini ortaya çıkarmaktadır. Elde edilen bulgular, ulusal ve yabancı sermayeli işletmeler için benzerdir. Diğer taraftan, ulusal sermaye yapısına sahip işletmede çalışan kadın yöneticilerin, erkeklere kadınlardan daha fazla kurumsal güven ve destek verildiği ile ilgili düşünceleri ortalama seviyededir. Ancak, kendileri için daha fazla güven ve destek duyulmasını daha yüksek seviyede istemektedirler. Bu durum yabancı sermaye yapısına sahip işletmede çalışan kadınlar için tam tersidir. Kadın yöneticilerin algılarındaki bu farklılıkların, farklı sermaye yapısı nedeniyle örgüt kültürlerinin farklı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir; zira örgüt kültürünün çalışanların tutum ve davranışları üzerinde önemli bir etkisi mevcuttur (Smircich, 1983).

Tablo 6. Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algıları

			Genel	Türk Sermaye	Yabancı Sermaye
1	GENEL	Kadınlar, işlerinde profesyonel gelişim için erkeklere göre daha az fırsata sahiptirler.	3,58	3,19	3,72
	KİŞİSEL	Profesyonel gelişim için benim kendi fırsatlarım da azdı.	2,47	2,90	2,77
2	GENEL	Kadın yöneticiler, işlerinin performans değerlendirmesinde erkeklere göre daha adaletsiz yargılanmaktadır.	3,05	3,33	3,39
	KİŞİSEL	Ben de benzer şekilde yargılandım.	2,68	2,81	2,54
3	GENEL	Erkek yöneticilere, kadınlardan daha fazla kurumsal güven ve destek verilir.	3,84	3,19	3,82
	KİŞİSEL	Ben de, daha fazla güven ve destek duyulmasını istedim.	3,84	3,62	3,67
4	GENEL	Çalışma hayatı kadın yöneticilere karşı olumsuz tutum ile nitelendirilmektedir.	1,67	1,30	2,22
	KİŞİSEL	Kadın olduğum için, amirlerim / yönetim bana karşı olumsuz tutum sergilemektedirler.	2,00	2,05	2,21
5	GENEL	Kadın yöneticiler için, işyerlerinde “kendileri” olmak erkeklerden daha zordur.	3,53	3,19	3,51
	KİŞİSEL	İşyerimde, hiçbir zaman “kendim” olamadım.	1,09	0,91	1,50
6	GENEL	Erkek yöneticilerin kadın yöneticilerde daha fazla istihdam güvencesi vardır.	2,27	1,50	2,15
	KİŞİSEL	İstihdam güvencem konusunda kaygılıyım.	2,68	2,81	2,48
7	GENEL	Kadın yöneticilerin iş toplantılarındaki katkıları farklı algılanmaktadır.	2,79	2,71	2,88
	KİŞİSEL	İş toplantılarında erkeklerle profesyonel olarak konuşmak için ekstra hazırlık yapmak zorundayım.	2,05	2,24	2,41
8	GENEL	Kadınlar, iş hayatında daha üst bir pozisyon edinmek için erkeklerden daha başarılı olmak zorundadır.	3,68	3,33	3,82
	KİŞİSEL	Daha üst bir pozisyon elde edebilmek için daha başarılı ve zorlayıcı olmam gerekiyor.	3,58	3,81	3,52
9	GENEL	Kadın yöneticiler erkek yöneticiler ile karşılaştırıldığında, adil ücretlendirme, terfi ve gelişim fırsatları elde edebilmek için daha az iddialıdır.	3,26	3,14	2,93
	KİŞİSEL	Erkek yöneticiler ile eşit fırsatları elde edebilmek için, daha iddialı olmak ve isteklerimi duyurmak durumunda kaldım.	2,79	3,10	2,98

Bu bulguların yanı sıra, araştırmaya katılan kadın yöneticilerin çoğunluğu (%95) kadınların iş ile aile rollerinin yönetimi için kurumsal destek almadıklarını, yine çoğunluk kadın yönetici (%94) kendilerinin de bu rolleri yönetebilmek için yeterli kurumsal destek almadıklarını, ancak araştırma kapsamındaki kadın yöneticilerin tamamı iş ile aile rollerinin yönetimi için eşlerinden/ailelerinden destek aldıklarını belirtmişlerdir. Diğer taraftan, kadın yöneticilerin çoğunluğu (%81) cinsiyet ile ilgili sorunlar nedeniyle işlerinden ayrılmayı düşünmediklerini belirtmişlerdir.

Sonuç

Kadınların üst kademe yöneticilik yapmaları önünde açık olarak belirli olmayan engeller olmamasına rağmen, cam tavan günümüzde halen var olmaya devam etmektedir. Bu nedenle konu ile ilgili yapılan araştırmalar gün geçtikçe artmaktadır. Kadın yöneticilerin cam tavan algıları ile çalışanların kadın yöneticilere tutumunun belirlenmesi ile ilgili çalışmaların çeşitlenmesi ve derinleşmesi sorunun çözümüne dair stratejiler üretilmesinde önem arz etmektedir. Nitekim, literatürde, çeşitli araştırmalar kadınların üst yönetim düzeylerinde erkeklerin gerisinde olduğunu, cam tavan algısı dolayısıyla iş hayatlarında çeşitli sorunlar yaşadıklarını göstermekle beraber, çalışmaların çoğunlukla yöneticilere odaklandığı, yöneticiler ile birlikte diğer çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumlarının ölçülmediği tespit edilmiştir. Bu çalışma ile finansal hizmetler sektöründe faaliyet gösteren iki işletmede çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları cinsiyet, eğitim düzeyi ve işletmenin sahiplik yapısına göre değerlendirilmiş, bununla birlikte kadın yöneticilerin cam tavan algıları ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır.

Araştırma bulgularına göre, çalışanların kadın yöneticilerin yönetim pozisyonlarındaki ilerlemelerine ilişkin tutum seviyelerinin ortalamanın üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun araştırma katılımcılarının, kadınların ve kadın yöneticilerin çoğunlukla çalıştığı sektörde ve işletmelerde yürütülmesi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, erkek çalışanların ve yöneticilerin çoğunlukta çalıştığı diğer işletmelerde yapılacak araştırmalar ile sonuçların karşılaştırılması araştırma bulgularının farklı sektörlere göre değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, kadın çalışanlar ile erkek çalışanlar arasında kadın yöneticilere karşı tutum bakımından farklılık olduğu, kadın çalışanların kadın yöneticilerin yönetim pozisyonlarındaki ilerlemelerine ilişkin tutumlarının erkek çalışanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiş, ancak eğitim seviyesi ve işletmenin sahiplik yapısına göre anlamlı bir farklılık olmadığı ortaya çıkmıştır.

Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, cam tavan sendromunu sahiplik yapısı ekseninde inceleyen çalışmaların sayıca az olduğu dikkati çekmektedir. Özçelik (2017), finans sektöründe yaptığı araştırmada genel müdürü kadın olan bankaların yabancı sermayeli bankalar olduğuna dikkat çekmiştir. Çalışmada frekans analizi yapılmış olup, istatistiksel analizle sermaye yapısına ilişkin etki incelenmemiştir. Diğer taraftan NG ve Sears (2017), 278 işletmenin verileri ile gerçekleştirdiği çalışmada işletmelerin örgütsel niteliklerinin ve stratejilerinin, uluslararasılaşma düzeylerinin, yabancı ortaklık yapısının, en üst yöneticinin cinsiyetinin, kadınların yükselmesinde etkisini incelemiştir. Çalışma sonucunda işletmelerin uluslararasılaşması ve işletmenin yabancı sermaye sahipliğinin kadınların yönetimde temsil edilmesiyle olumsuz bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir. Literatürde özellikle cam tavan algısı ile ilgili cinsiyete göre farklılık olduğu yapılan birçok araştırmada tespit edilmiştir; ancak örgüt kültürünün belirleyici unsurlarından olan sahiplik yapısı gibi örgütsel özelliklerin bundan sonra konu ile ilgili yapılacak araştırmalara dahil edilmesinin farklı örgütlerde kadın yöneticilerin cam tavan algılarının belirlenmesi için önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları ile birlikte, aynı işletmelerde çalışan kadın yöneticilerin cam tavan ile ilgili genel algıları yine farklı sermaye yapısına sahip işletmeler özelinde değerlendirilmiştir. Çalışanların kadın yöneticilerin yönetim pozisyonlarında ilerlemelerine karşı tutum seviyeleri yabancı sahiplik yapısına sahip işletmede daha yüksek seviyededir; bununla birlikte yabancı sahiplik yapısına sahip işletmede çalışan kadın yöneticilerin cam tavan algıları da ulusal sermaye yapısına sahip işletmede çalışan yöneticilere göre daha düşük seviyededir. Diğer taraftan, araştırma bulgularına göre, kadın yöneticilerin cam tavan ile ilgili algılarının kendi tecrübelerinden daha farklı olduğu araştırma bulguları ile tespit edilmiştir. Yönetici pozisyonundaki kadınlar cam tavanı kendileri çok fazla deneyimlemelerine rağmen, cam tavanın mevcut olduğunu düşünmektedirler. Bu durum, cam tavan ile bireysel veya örgütsel unsurların değil, toplumsal unsurların daha detaylı incelenmesi gerektiğini gündeme getirmektedir. Cam tavan özellikle kadınların kariyerleri üzerinde olumsuz etki yaratan bireysel, örgütsel ve toplumsal unsurlardan oluşan engeller olmasına rağmen, bireysel ve örgütsel unsurların toplumsal unsurlar ile şekillendirilmesi nedeniyle yapılacak çalışmalarda toplumsal unsurlara da odaklanılması önemlidir. Kadına ve erkeğe atfedilen cinsiyet rolleri sosyal hayatın içinde kadının kolaylıkla aşamadığı ve kadını ikileme düşüren en önemli sorunlardan biridir. Bu duruma örnek olarak, Ergin-Demirdağ, Aydoğan ve Demirdağ (2016) tarafından yapılan çalışmada, toplumsal cinsiyet ile ilgili sınırlamaları önemli ölçüde aşmalarına rağmen çalışan kadınların, kendilerini erkekler ile

karşılaştırmaları sonucunda özel bir mahrumiyet yaşadıklarını düşünmeleri nedeniyle, çalışmayan kadınlara göre daha fazla yoksunluk duygusu yaşadıkları tespit edilmiştir.

Bu çalışma ile finansal hizmetler sektöründe bir taraftan kadın çalışanların kadın yöneticilere karşı tutumları, diğer taraftan ise kadın yöneticilerin cam tavan algıları ile ilgili bulgular elde edilmesine rağmen, araştırmanın önemli sınırlılıkları da mevcuttur. Bu araştırma finansal hizmetler sektöründe faaliyet gösteren iki işletmede farklı statülerde çalışan 144 çalışan ve 36 kadın yöneticinin görüşleri ile sınırlıdır. Diğer taraftan araştırma, belirli bir bölgedeki ulusal ve yabancı sermayeli işletmelerde yürütülmüştür. Bu nedenle araştırmanın farklı sektörler ve farklı örgüt yapılarında yapılmasının ve örneklem hacminin artırılmasının araştırma bulgularının genellenebilirliği bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Ancak, literatürde cam tavan sendromunu ulusal ve yabancı sermaye yapısı temelinde mukayeseli olarak inceleyen araştırmaların sayıca azlığı dikkate alındığında bu çalışma ilgili literatüre bir katkı olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Adams, R. B. ve Funk, P. (2012). Beyond the glass ceiling: Does gender matter? *Management Science*, 58(2), 219-235.
- Albrecht, J., Björklund, A. ve Vroman, S. (2003). Is there a glass ceiling in Sweden? *Journal of Labor Economics*, 21(1), 145-177.
- Anafarta, N., Sarvan, F. ve Yapıcı, N. (2008). Konaklama işletmelerinde kadın yöneticilerin cam tavan algısı: Antalya ilinde bir araştırma. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 15, 111-137.
- Arulampalam, W., Booth, A. L. ve Bryan, M. L. (2007). Is there a glass ceiling over Europe? Exploring the gender pay gap across the wage distribution, *Industrial and Labor Relations Review*, 60(2), 163-186.
- Barreto, M. E., Ryan, M. K. ve Schmitt, M. T. (2009). The glass ceiling in the 21st century: Understanding barriers to gender equality. In: Barreto, M., Ryan, M.K. and Schmitt, M.T., Eds., *Psychology of Women Book Series*, American Psychological Association, Washington DC, xvii 334.
- Baxter, J. ve Wright, E. O. (2000). The glass ceiling hypothesis: A comparative study of the United States, Sweden, and Australia. *Gender and Society*, 14(2), 275-294.
- Bergman, B. ve Hallberg, L. R. M. (2002). Women in a male-dominated industry: Factor analysis of a women workplace culture questionnaire based on a grounded theory model. *Sex Roles*, 46(9), 311-322.

- Bihagen, E. ve Ohls, M. (2006). The glass ceiling—where is it? Women's and men's career prospects in the private vs the public sector in Sweden 1979–2000, *The Sociological Review*, 54(1), 20-47.
- Bingöl, D., Aydoğan, E., Şenel, G., ve Erden, P. (2011). Cam tavan sendromu ve kadınların hiyerarşik yükselmelerindeki engeller: TC. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Ankara Merkez Teşkilatı örneği, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 1, 115-132.
- Britton, D. 2000. The epistemology of the gendered organization. *Gender and Society*, 14: 418-434.
- Britton, D. ve Williams, C. (2000). Response to Baxter and Wright, *Gender and Society*, 14(6), 804-808.
- Brownell, J. (1994). Women in hospitality management: General managers' perceptions of factors related to career development, *International Journal of Hospitality Management*, 13(2), 101-117.
- Burke, R. ve Vinnicombe, S. (2005). Advancing women's careers, *Career Development International*, 10(3), 165-167.
- Chugh, S. ve Sahgal, P. (2007). Why do few women advance to leadership positions? *Global Business Review*, 8(2), 351-365.
- Cook, A. ve Glass, C. (2014). Above the glass ceiling: When are women and racial/ethnic minorities promoted to CEO?, *Strategic Management Journal*, 35(7), 1080-1089.
- Cubillo, L. ve Brown, M. (2003). Women into educational leadership and management: International differences?, *Journal of Educational Administration*, 41(3), 278-291.
- Dalkıranoğlu, T. ve Çetinel, F. G. (2015). Konaklama işletmelerinde kadın ve erkek yöneticilerin cinsiyet ayrımcılığına karşı tutumlarının karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 277-298.
- Dimovski, V., Skerlavaj, M. ve Man, M. M. K. (2010). Comparative analysis of mid-level women managers' perception of the existence of 'Glass Ceiling' in Singaporean and Malaysian organizations". *The International Business and Economics Research Journal*, 9(8), 61-77.
- Dubno, P., J. Costas, H. Cannon, C. Wankel ve H. Emin. (1979). An empirically keyed scale for measuring managerial attitudes toward female executives, *Psychology of Women Quarterly*, 3, 357-364.
- Eagly, A.H. ve Karau, S.J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109 (3), 573-598.

- Ekmekçi, Y. (2004). Türkiye’de kadın işgücünün gelişimi ve çalışma yaşamında karşılaştıkları engeller. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Ergin-Demirdağ, G., Aydoğan, E. ve Demirdağ, A. (2016). Çalışan ve Çalışmayan Kadınların Cinsiyet Eşitsizliklerine Yönelik Tutumlarında Görelî Yoksunluğun Aracı Rolü. *2nd International Congress on Economics and Business*, 1267-1275.
- Fernandez, R. M. ve Campero, S. (2017). Gender sorting and the glass ceiling in high-tech firms. *ILR Review*, 70(1), 73-104.
- Glass, C. ve Cook, A. (2016). Leading at the top: understanding women's challenges above the glass ceiling. *The Leadership Quarterly*, 27(1), 51-63.
- Gül, H. ve Oktay, E. (2009). Türkiye ve Dünya’da kadınların çalışma hayatında yaşadıkları cam tavan algıları üzerine kavramsal bir çalışma. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(18), 421-436.
- Heilman, M. (2001). Description and prescription: How gender stereotypes prevent women’s ascent up the organizational ladder. *Journal of Social Issues*, 57(4), 657-674.
- Heilman, M.E. (1983). Sex bias in work settings: The lack of fit model. *Research in Organizational Behavior*, 5, 269-298.
- Hoobler, J. M., Wayne, S. J. ve Lemmon, G. (2009). Bosses' perceptions of family-work conflict and women's promotability: glass ceiling effects. *Academy of Management Journal*, 52(5), 939-957.
- Hoşgör, H., Gündüz-Hoşgör, D. ve Memiş, K. (2016). Sosyo-demografik özellikler ile cam tavan sendromu arasındaki ilişki ve farklılıkların incelenmesi: sağlık çalışanları örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(35), 345-362.
- Hymowitz, C. ve Schellhardt, T. D. (1986). The corporate woman: cover the glass ceiling. *The Wall Street Journal*, p 1D, 4D-5D.
- Kanter, R.M. (1977). Some effects of proportions on group life: skewed sex ratios and responses to token women. *The American Journal Of Sociology*, 82, 965-990.
- Kalaycı, Ş. (2006). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*, Ankara: Asıl Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Karagöz, Y. (2010). Nonparametrik tekniklerin güç ve etkinlikleri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 19-40.
- Kattara, H. (2005). Career challenges for female managers in Egyptian hotels, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 17(3), 238-251.
- Korkmaz, H. (2014). Yönetim kademelerinde kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığı ve cam tavan sendromu. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 1-14.

- Mattis, M.C. (2004). Women entrepreneurs: out from under the glass ceiling, *Women in Management Review*, 19(3), 154-163.
- Mckinsey&Company (2017). Women matter Turkey 2016. Turkey's potential for the future: women in business.
- Menteş, A. (2010). Cam tavan sorununun boyutlarının anlaşılmasında nitel unsurların önemi: İMKB100 üzerine bir çalışma. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (43), 97-108.
- Mizrahi, R. ve Aracı, H. (2010). Kadın yöneticiler ve cam tavan sendromu üzerine bir araştırma, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 149-156.
- Morrison, A. M., White, R.P. ve Velsor, E.V. (1987). *Breaking the glass ceiling: can women reach the top of America's largest corporations?* MA: Addison-Wesley.
- Ng, E. S. ve Sears, G. J. (2017). The glass ceiling in context: the influence of CEO gender, recruitment practices and firm internationalisation on the representation of women in management. *Human Resource Management Journal*, 27(1), 133-151.
- Oakley, J. G. (2000). Gender-based barriers to senior management positions: Understanding the scarcity of female CEOs, *Journal of Business Ethics*, 27(4), 321-334.
- Oswald, D. L. (2008). Gender stereotypes and women's reports of linking and ability in traditionally masculine and feminine occupations. *Psychology of Women Quarterly*, 32(2), 196-203.
- Öğüt, A. (2006). Türkiye'de kadın girişimciliğin ve yöneticiliğin önündeki güçlükler: cam tavan sendromu, *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 1(1), 56-78.
- Örücü, E., Kılıç, R. ve Kılıç, T. (2007). Cam tavan sendromu ve kadınların üst düzey yönetici pozisyonuna yükselmelerindeki engeller: Balıkesir ili örneği, *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14(2), 117-135.
- Özçelik, M.K. (2017). Çalışma Hayatında Kadının Yeri Ve Kariyer Gelişim Engelleri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(52), 49-70.
- Öztürk, Z. ve Bilay, T.A. (2016). Türkiye kamu hastaneleri kurumunda çalışan kadınların kariyer engelleri ve cam tavan sendromu algıları. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 89-102.
- Özyer, K. ve Azizoglu, Ö. (2014). İş hayatında kadınların önündeki cam tavan engelleri ile algılanan örgütsel adalet arasındaki ilişki, *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 95-106.

- Powell, G. N. ve Butterfield, D. A. (1994). Investigating the glass ceiling phenomenon: an empirical study of actual promotions to top management, *Academy of Management Journal*, 37(1), 68-86.
- Rodriguez-Caceres, R. (2011). The glass ceiling revisited: moving beyond discrimination in the study of gender in public organizations. *Administration and Society*, 45(6), 674-709.
- Sağlam, M. (2013). Vergi algısı ve vergi bilinci üzerine bir araştırma: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinde vergi algısı ve bilinci. *Sosyoekonomi*, 19(19), 315-334.
- Schmitt, M. T. ve Wirth, J. H. (2009). Evidence that gender differences in social dominance orientation result from gendered self-stereotyping and group interested responses to patriarchy, *Psychology of Women Quarterly*, 33(4), 429-436.
- Sıgır, Ü. ve Gürbüz, S. (2014). Örgütsel Davranış. İstanbul: Beta Yayınları.
- Siegel, S. ve Castellan, N. J. (1988). *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*, 2nd edition, New York: John Wiley and Sons.
- Smircich, L. (1983). Concepts of culture and organizational analysis. *Administrative Science Quarterly*, 28(3), 339-358.
- Şener, İ., Karabay, M. ve Kale, B. (2016). Kadınların cam tavan algıları ve kadın yöneticilere karşı tutumları: hizmet sektörü çalışanlarına yönelik bir araştırma, IV. Örgütsel Davranış Kongresi, Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Adana, 4-5 Kasım 2016, ISBN: 978-975-487-213-2, 612-619.
- Taşkın, E., ve Çetin, A. (2012). Kadın yöneticilerin cam tavan algısının cam tavanı aşma stratejilerine etkisi: Bursa örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 19-34.
- Tükeltürk, Ş.A. ve Perçin, N.Ş. (2008). Turizm sektöründe kadın çalışanların karşılaştıkları kariyer engelleri ve cam tavan sendromu: cam tavanı kırmaya yönelik stratejiler, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 113-128.
- TÜİK, (2015). Basın Odası Haberleri, Sayı: 25/2015.
- TÜRKONFED (2017). Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu İş Dünyasında Kadın 2017 Raporu Birinci Faz Çalışma Sonuçları.
- Yıldız, S. (2014). Türkiye’de cam tavan sendromunun varlığı üzerine bir araştırma, *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 72-90.
- Yörü, H. A. (2009). Türkiye’deki üniversite kütüphanelerinde kadın işgücü. *Türk Kütüphaneciliği*, 23(2), 351-366.
- Zimmer, L. (1988). Tokenism and women in the workplace: The limits of gender-neutral theory, *Social Problems*, 35(1), 64-77.

Katılımcı Yönetim ve Avustralya Seçim Sistemi

Ceray ALDEMİR*

Özge HAMEŞ**

Geliş Tarihi (Received): 13.12.2017 – Kabul Tarihi (Accepted): 08.01.2018

Öz:

Ülkeler içinde buldukları koşullara, toplumsal ve siyasi yapıya, siyasilerin tercihlerine göre farklı seçim sistemleri uygulamakta, hatta farklı sistemleri kendilerine göre uyarlayarak yepyeni ve özgün sistemler oluşturabilmektedir. Uygulanan sisteme bağlı olarak seçmenlerin verdikleri oylar dağıtmakta ve parlamentoda belli bir süre için görev yapacak temsilciler belirlenmektedir. Seçim sistemleri yöneten ve yönetilen arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve bu ilişkinin temel prensiplerini ortaya koyan iyi bir yönetişimin kurgulanması için de belirleyicidir. İyi yönetişim anlayışı üzerinde şekillenmiş bir yönetim anlayışı için ise mümkün olan en geniş katılımı yapılan demokratik seçimlere ve seçmen iradesinin çıkan sonuçlara tarafsız şekilde yansıtıldığı seçim sistemlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada Avustralya’da uygulanan, ülkeye özgü seçim sistemi iyi yönetişim ilkeleri ve özellikle de katılım boyutu doğrultusunda ele alınmıştır. Sistem bir yandan bütün oyların sonucu etkileyebilmesi sebebiyle seçmenlerin demokratik katılımını teşvik ederken, bir yandan da adayların hesap verebilirliğini, etkileşime açık ve etkin politik söylemler geliştirmesini sağlamaktadır. Avustralya’da uygulanan seçim sisteminin seçmen ve aday arasında kurduğu bu karşılıklı etkileşim sayesinde yönetimde katılım, hesap verilebilirlik, sorumluluk, tarafsızlık gibi iyi yönetişim prensipleri de yerine getirilmektedir. Çalışmada iyi yönetişim bağlamında Avustralya seçim sistemi 2 Temmuz 2016 tarihli son Federal seçim sonuçları üzerinden bazı eyalet ve bölgeler örnek verilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Avustralya, alternatif oy sistemi, resmi kota, iyi yönetişim, katılım*

* Dr. Öğr. Üyesi., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi, cerayceylan@gmail.com.

** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi, ozgehames@gmail.com.

Participative Administration And Australian Election System

Abstract:

Countries can implement different electoral systems according to their social structures, political conditions and preferences of politicians. They can even create new and original systems by adapting different systems to themselves. Depending on the system implemented, the votes are distributed and the representatives who will serve in parliament for a certain period of time are determined. The electoral system is also determinative for the creation of a good governance that establishes the mutual relationship between the ruling and the electorate and the basic principles of this relationship. For a political administration shaped on a good governance network, there is a need for a system of elections in which a broad participatory democratic election and the will of voters can be reflected in an impartial manner. In this study, the country-specific electoral system implemented in Australia was addressed in terms of good governance principles, and in particular the dimension of participation. While the system encourages democratic participation of voters because all voters can influence the outcome of the votes on the one hand, it provides the candidates' accountability and the development of clear and effective political discourse. By the mutual interaction between the electorate and the candidate in the electoral system implemented in Australia, good governance principles such as participation, accountability, accountability and impartiality in management are also fulfilled. In this study, in the context of good governance, the Australian electoral system was examined by examining some states and territories over the results of the latest federal elections of 2 July 2016.

Keywords: *Australia, alternative voting system, official quota, good governance, participation*

Giriş

Yeni kamu yönetimi anlayışının ve yönetim ilkelerinin kabulü ile birlikte yönetsel alanda bir dizi değişim yaşanmıştır. Her türlü dönüşümün temel gerekçesi olan “değişim”; örgütsel, demografik, ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel, ekolojik ve teknolojik olmak üzere pek çok alanda etkilerini hissettirmiş ve yeni bir düzen yaratmıştır (Çukurçayır vd., 2010:3). Özellikle siyasal, örgütsel ve sosyo-kültürel alanda karşımıza çıkan bu yeni düzen siyasi iktidarı tekil güç ve karar mekanizması olmaktan çıkarmış, yönetsel gücü ulusal, yerel ve bölgesel yönetimler arasında paylaşmıştır (Gündoğan, 2010:25). Bu düzende kamusal alanda karar alım süreçlerine ilgilisi olan her kesimin katılımını sağlayan katılımcı yönetim anlayışını benimsemiştir. Kamu kesiminin tek başına hareket etmesi yerine vatandaş, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler, özel sektör ve hatta konusuna göre ulus-üstü organizasyonların da sürece etki ettiği bir yapı oluşmuştur (Gündoğan, 2010:29). Bu aktörler önceden olduğu gibi sadece karardan etkilenen değil aynı zamanda kararı etkileyen aktörler konumuna gelmiş, yönetsel güce bir anlamda paydaş olmuşlardır. Yeni kamu yönetimi anlayışında kabul edilen katılımcı, hesap verebilir, denetlenebilir, şeffaf, stratejik vizyon sahibi, etkin ve verimli hizmet için alternatif yöntemlere açık kısacası iyi yönetişime uygun olarak devlet kurum ve kuruluşları yeniden yapılandırılmıştır (Özer, 2006:60).

Bu yeniden yapılanma ya da iyi yönetişim ilkelerinin uygulanma süreci ile gelişen demokratik değerler, bir ülkede sadece yönetsel alanı değil toplumsal ve siyasal alanları da etkilemiştir. Toplumsal alanda daha katılımcı, sosyal bilinci yüksek, haklarını ve sorumluluklarını bilen, örgütlenmiş bireyler ve topluluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. İyi yönetişim sayesinde birey; yönetime katılma, talep ve beklentilerini iletebilme hakkına sahip kılınmış, yönetimden hesap sorma, onu denetleme yetkilerini aktif şekilde kullanır kılınmıştır. Siyasal alanda da bireyler ve örgütlü sivil toplum seçimden seçime değil, her dönem siyasi iktidara talip kişi veya partilerle iletişim halinde olma, talep ve beklentileri doğrultusunda politika üretilmesi için sürece müdahil olma, farklı çıkarların ortak paydasının bulunması için çalışılması şansı yakalamıştır (Doorenspleet, 2005). Yönetim mekanizmasının seçimle gelen temsilcileri iyi yönetişim ilkelerine inanan, liyakat esaslı, katılımcılığı teşvik eden, hesap verebilir, denetlenebilir, sorumlu, şeffaf, etkin, verimli ve daha iyi yönetim için çalışmalıdır. Siyasi partiler bu özelliklerde adaylarla seçime girerken, seçmenler de seçeceği kişiler de bu kriterleri aramalıdır.

İyi yönetişim ilkelerinin uygulandığı katılımcı ve hesap verebilir bir yönetim süreci için; yönetsel alanda, sadece seçimle iş başına gelen kişilerin değil bu kişilerin belli bir dönem için seçilmesi işlemlerinin, yani seçim sistemlerinin de, buna uygun olması gerekmektedir. Bir ülkede

uygulanan seçim sistemi o ülkenin içinde bulunduğu şartlara, toplumsal ve siyasi yapıya, ülkelerin siyasilerin tercihlerine göre farklılık gösterebilmektedir (Duverger,1993). Hatta bazı ülkeler var olan sistemleri değişik şekillerde uyarlayarak yepyeni ve kendilerine özgü sistemler de oluşturabilmektedirler (Öztürk, 2015:328). Siyasi kimliği olan yöneticilerin belli bir süre için belirlenmesi ve seçmen iradesinin belli tahsis yöntemlerine göre dağıtılması işlemleri bu sistemlere göre yapılmaktadır. Seçilen yöneticiler halktan aldıkları yetki ile önceden belirlenmiş süreler içinde kamusal alanda hizmet verilmesi, politika oluşturulması ve uygulanması konularında görevli olurlar. Demokratik seçim ve yönetim ilkelerinin bulunduğu ülkelerde seçimleri kazanan siyasi iktidar halktan aldığı yetkiyi yine halka en kaliteli ve verimli hizmet sunulması için kullanmakta, onların talep ve beklentilerine yönelik politikaların üretilmesi için çalışmaktadır. Muhalefet ise iktidarı yönetim süresince denetleyen, ona farklı alternatif politikalar üretilmesinde yardımcı olan ve gelecek seçimlerde iktidar olmak üzere çalışan organizasyonlardır. Bu bağlamda, seçimle iş başına gelecek kişi veya kişilerin belirlenmesi için uygulanan seçim sistemleri, vatandaşların seçime katılımını ve ilgisini artıracak, her oyun sonucu etkileyebilir olduğu bir şekilde çalışmalıdır.

Bu çalışma ülkelerin benimsemiş oldukları seçim sistemleri ile -temel söylemi ‘katılım, hesap verebilirlik, sorumluluk, açıklık, etkinlik, verimlilik’ gibi ilkeler olan- iyi yönetim arasında nasıl bir bağlantı olabileceği sorunsalı etrafında şekillenmektedir. Bu temel sorunsaldan hareketle, parlamentosunun iki kanadını oluşturan ‘Temsilciler Meclisi’ ve ‘Senato’ üyelerinin seçiminde farklı şekilde işleyen sistemler kullanan, ülkenin siyasi tercihlerine, içinde bulunulan koşullarına, benimsenen temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkeleri dengesine göre kendine özgü kuralları olan Avustralya Seçim Sistemi iyi yönetim ve katılım bağlamında incelenmiştir. Öncelikle iyi yönetim ve katılım kavramları açıklanmış, ardından Avustralya’nın siyasi ve yönetsel yapısı anlatılmış, daha sonra ülkede uygulanan seçim sistemleri son yapılan 2 Temmuz 2016 tarihli seçim sonuçları üzerinden örnekler verilerek açıklanmış ve katılım kavramı üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmanın amacı; daha önce üzerinde çalışılmamış ve kendine özgü, kullanılan geçerli her oyun sonucu etkileyebildiği bir sistem olan Avustralya Seçim Sistemi’nin daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve bunun katılımcı yönetim üzerinden değerlendirmesini yapmaktır. Çalışma sırasında Avustralya’nın 1901 tarihli Anayasası, seçimlerle ilgili temel uygulamalar ve düzenlemelerin yapıldığı 1918 tarihli Federal Seçim Kanunu ve diğer bazı yasalardan, kavramsal açıklamalarda ise gerekli literatür taramaları yapılarak ilgili ulusal ve uluslararası kaynaklardan yararlanılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve: İyi Yönetişim Ve Katılımcı Yönetim

İyi yönetim (good governance) 1990'lı yıllarda özellikle Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi ulus-üstü kuruluşlar tarafından yayınlanan raporlarda katılımcı, etkin, hesap verebilir, denetlenebilir, sorumlu, açık ve şeffaf bir yönetim anlayışını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Program-UNDP) kavramı şu şekilde tanımlamıştır (Weiss,2000:797):

“İyi yönetim, bir ülkedeki ekonomik, siyasi ve idari her düzeydeki işlemlerin yönetilmesidir. İyi yönetim, vatandaşların ve grupların çıkarlarını ifade etme, yasal haklarını kullanma, yükümlülüklerini yerine getirme ve farklılıklarına ara buluculuk etme mekanizmalarını, süreçlerini ve kurumlarını gerektirmektedir. İyi yönetim katılımcı, şeffaf, hesap verebilir, adil ve hukukun üstün olduğu bir yönetimi teşvik etmektedir”.

Kavramı raporlarında en sık kullanan Dünya Bankası'nın tanımına göre ise iyi yönetim (Weiss,2000: 797);

“... açık ve öngörülebilir bir karar alma sürecinin; profesyonel ve ahlaklı bürokratik yönetimin; eylem ve işlemlerinden sorumlu hükümetin, kamusal karar alma süreçlerine aktif bir şekilde katılan sivil toplumun ve bunların hepsi için hukukun üstünlüğünün geçerli olduğu bir düzeni ifade eder”.

Kavramı yaygın olarak kullanan ve önemseyen bu kuruluşların tanımlamalarından da anlaşılacağı üzere iyi yönetim yönetimde demokratik katılımcılığın, etkinliğinin, açıklığının(şeffaflığının), hesap verebilirliğinin, sorumluluğunun, denetlenebilirliğinin, stratejik vizyonunun, liyakatin, ahlakın ve hukukun üstünlüğünün olmasıdır (Web, World Bank) . Bahsi geçen tüm bu özellikleri içeren bir başka tanıma göre iyi yönetim yönetimde temsil, katılım, denetim, açıklık, hesap verme sorumluluğu, kalite, ahlak, kural ve sınırlamalar, hukukun üstünlüğü, etkin sivil toplum, rekabet ve piyasa ekonomisi ile uyumlu alternatif hizmet sunum yöntemleri ve teknolojik gelişmelere uygun siyasi ve ekonomik düzenin olmasıdır. Kısacası iyi yönetim için oluşturulacak mekanizmalarda yasama, yürütme ve yargı organlarının işleyişi ile ilgili kurallar ve sınırlamalar, halkın sesi ve katılım mekanizmaları ve alternatif ve rekabetçi hizmet sunum yöntemlerine başvurulması önemli bir yer tutmaktadır (Aktan, 2013:176).

İyi yönetim toplumsal ve siyasal alanda çeşitli düzeylerde gerçekleşmektedir. Merkezi, yerel ve bölgesel yönetimler tarafından belirlenecek politika ve alınacak kararlara ulusal ve ulus-üstü kuruluşlar, sivil toplum örgütleri ve vatandaşların bireysel katılımları ile işlemektedir. İyi yönetim

için karar alma ve politika belirleme süreçlerinde ilgilisi olan herkesin katılabileceği, sadece etkilenen değil aynı zamanda etkileyen, talep ve beklentileri doğrultusunda yönlendirebilen, sosyal bilinci yüksek bireylere, örgütlenmiş sivil toplum örgütlerine, üniversitelere, özel sektör kuruluşlarına ve her şeyden önemlisi bu mekanizmayı işletecek yönetsel anlayışına ihtiyaç bulunmaktadır (Toksöz, 2008:8). İyi yönetim ortaya koyduğu katılımcı, hesap verebilir, sorumlu, şeffaf, hukuka bağlı, adil ve tarafsız, liyakat sisteminin geçerli olduğu ve stratejik vizyon sahibi yönetim anlayışı ile bir yönetimde olması gereken ‘ideal düzen’ ortaya konmaktadır. Bu yönüyle bir devlet yönetimi için iyi yönetim ideal bir devlet yönetimini tanımlamaktadır. Bu ideal yönetim iyi yönetime uygun olarak gerekli kurumsal yapıları oluşturulmalı ve yasal düzenlemeleri yapmalıdır. İyi yönetimin temel ilkeleri katılımcı yönetim, hesap verebilirlik, şeffaflık ve hukukun üstünlüğü bir devlet yönetiminde yönetenlerin seçimi- atanması- işe alımı gibi göreve geliş biçiminden başlamakta ve yönetim sürelerince devam etmektedir. Yönetici kadrolar belirlenirken liyakat, ahlaki değerlere bağlılık, adil ve tarafsız yönetim gibi birçok kritere göre seçim yapılmalıdır (DPI, 2012).

Katılımcı yönetim, iyi yönetimin kurumsal stratejilerinden biridir. Başka bir ifadeyle vatandaş katılımı katılımcı yönetimin en önemli çıktısıdır. Bu bağlamda hesap verebilirliği, saydamlığı kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanılmasını tetikleyecek olan katılım ilkesi, yönetimin bizzatı kendisi olarak da tanımlanabilir. Bir toplumun karar verme süreçlerine katılma hakkının, dünya topluluğu tarafından temel bir insan hakkı olarak kabul edildiği gerçeğinden de anlaşılacağı gibi katılımcı yönetim, diğer temel hedeflere ulaşılmasına yardımcı olabilecek en temel yönetim enstrümanıdır. Özellikle katılım, demokrasiyi derinleştirmeye, toplumsal sermayeyi güçlendirmeye, verimliliği ve sürdürülebilir büyümeyi kolaylaştırmaya, eşitlik ve sosyal adaleti geliştirmeye yardımcı olabilir (Birleşmiş Milletler, 2007:4).

Siyasal sisteme katılma ‘fırsatı’ ya da daha doğru bir ifadeyle ‘hakkı’, demokratik hükümet sisteminin sorgulanmaması gereken temel tezidir. Bireyler, oy kullanarak ve siyasi tartışmalara katılarak iktidarın kendilerini (vatandaşları) ilgilendiren konulardaki görüşlerini bilmelerine izin vermelidir. Temel olarak demokrasinin anlamı budur (Richardson 1983: 1’den aktaran Aulich, 2009:44). Demokratik toplumlarda vatandaşın yönetime katılım ilkesi neredeyse evrensel olarak kabul edilmektedir. Ancak buna rağmen bu katılımın araçları ve kapsamı çoğu zaman tartışmalıdır. Geleneksel olarak vatandaşların yönetime katılımı yönetim süreciyle ilgili bilgilere halkın erişimini kolaylaştırmak, vatandaşların haklarını doğrudan etkileyen konularda ‘danışılma’ haklarını arttırmak ve tüm seslerin eşit bir şekilde duyulmasını sağlamak için alınan tedbirlere odaklanmıştır. Bu gibi tedbirler tipik olarak standartlaştırılmış kurallar, protokoller, mevzuat ve yönetmelikler aracılığı ile

sağlanır (Bridgman ve Davis, 2000). Ancak dönüşen kamu yönetimi sürecinde, yönetişime ya da katılımcı yönetime dahil olmanın geleneksel yapıdan farklı ilke ve yöntemleri içerdiğine inanan bir görüş vardır. Paydaşların sürece dahil edildiği, bilgi değişimi ve bilgi aktarımının katılım ve hesap verebilirlik temelli oluşturulduğu; karar alma ve iletişimin merkezi olmayan hale getirildiği; karşılıklılık ve güven üzerine kurulu ilişkileri öne çıkaran bir sistem bu yeni düzenin birer ögesi olabilir (Reddel and Woolcock, 2003:93).

Temel yönetim ilke ve süreçleri bu şekilde tanımlanan ideal yönetime sahip bir ülkede uygulanan seçim sistemleri ve seçim kanunları da oldukça önemlidir ve bu yönetime uygun olmalıdır. Bunun için bir ülkede kabul edilmiş olan seçim kanunları ve siyasi parti kanunları, diğer yönetsel düzenlemelerde olması gerektiği gibi katılımı destekler nitelikte düzenlemeler içermelidir. Başka bir deyişle, devlet yönetiminde iyi yönetişimin tahsisi ve sürdürülebilirliği için, yönetici kadrolara atanan bürokratik kadrolar kadar seçilen ve siyasi kimlikleri olan yöneticiler için de aynı kriterler esas alınmalıdır. Bir siyasi parti adına veya bağımsız olarak seçimlere girerek yönetime talip olan bütün adaylar, yönetimleri süresince iyi yönetişime ve ilkelerine -katılım, siyasi ve mali hesap verebilirlik, kamu kaynakların etkin ve verimli kullanımı, hukukun üstünlüğü vs. (Dünya Bankası, DYG, 2006) önem vermelidirler. Siyasi partiler kendi iç örgütlenmelerinde iyi yönetişim ilkelerine göre yapılmalıdır, parti içi demokrasi, aktif katılım, hesap verebilir ve denetlenebilir bir yönetim sağlanmalıdır. Aynı zamanda partiler, partide görev yapacak veya parti adına seçimlerde yarışacak adaylarını da aynı kriterlere uygun olarak belirlemelidirler. Seçim Kanunları iyi yönetişime uygun yöneticilerin seçilmesi ve seçmen iradesinin sandıktan çıktığı şekilde parlamentoya yansımını sağlayacak şekilde adil ve tarafsız, hileden ve şaibeden uzak seçim sistemleri benimsemeli, bu sistemler temsilde adalet ve yönetimde istikrarı mümkün olduğunca dengeli bir şekilde sağlamalıdır.

Uygulanan seçim sistemleri bir parti veya bağımsız aday lehine sonuç ortaya çıkaracak şekilde yanlı olmadığı gibi katılımı mümkün olan en yüksek seviyede sağlamaya yönelik teşvik edici olmalıdır. Seçmene her oyun önemli olduğu ve sonucu etkileyebilecek potansiyele sahip olduğu, bu yüzden oy hakkının kullanılması gerektiği duygusu verilmelidir. Seçmen sandığa giderken oyunun öneminin bilincinde ve sorumluluğunda olmalıdır. Kendisine bir parti veya grup tarafından dayatılan değil, kendi fikirlerine ve tercihlerine uygun olarak tercihli veya alternatifli sıralama yapabileceği imkanlar sunulmalıdır. Tercihli veya alternatifli bu oy sistemi sayesinde adaylar seçmenlerin bütününe hitap edecek uzlaşmacı dil (söylem) geliştirecek ve seçimden seçime değil her zaman onlarla iletişim içerisinde olacak, partiler ise ortak çıkarlara yönelik politikalar benimseyeceklerdir. Oyunun değerlendirilmeye alındığı ve sonucu etkileyebilir potansiyelde olduğu düşüncesinde olan

seçmenler, seçimlere beklenenden daha fazla katılım gösterecek, adayları detaylı şekilde inceleyip değerlendirebilecek, onlardan gerektiğinde hesap sorabilecektir. Katılımın yüksek olduğu seçimlerde daha sorumlu, hesap verebilir, denetlenebilir, açık ve seçmenin en yoğun ilgi gösterdiği yönetici kadrolar belirlenebilecektir. Bu şekilde kurulmuş siyasi ve yönetsel yapılarda iyi yönetişimin temel ilkeleri gerçekleşerek ‘ideal yönetim düzeni’ sağlanmış olacaktır.

2. Avustralya'da Siyasi Ve Yönetsel Yapı

Avustralya ya da Avustralya Milletler Topluluğu (Commonwealth of Avustralia) güney yarım kürede yer alan, dünyanın en büyük ada ülkesi ve en küçük kıtasıdır. Hiçbir ülkeyle kara sınırı olmayan Avustralya, Hint Okyanusu ve Büyük Okyanus arasında uzanmaktadır. Bugün yaklaşık olarak 25 milyon insanın yaşadığı Avustralya'nın başkenti Canberra ve en büyük şehri Sydney'dir (abs.gov.au). 1 Ocak 1901 tarihinde yürürlüğe giren Avustralya Federal Anayasası'na göre; Avustralya meşruti monarşi ile yönetilen federal bir devlettir. İngiliz Milletler Topluluğu'nun üyesi olmanın sonucu olarak kabul edilen monarşi İngiliz Kraliyet Ailesidir. Avustralya Kraliçesi ve aynı zamanda devlet başkanı olan Kraliçe II. Elizabeth, politik açıdan tarafsız ve sembolik yetkilere sahiptir. Yetkilerini kendisi tarafından atanan genel vali ve eyalet valileri aracılığı ile kullanır (aph.gov.au). Kraliçe, 28 Mart 2014 tarihinden bu yana General Vali Sir Peter Cosgrove tarafından temsil edilmektedir.

Avustralya'da yönetim federal, eyalet-bölge ve yerel yönetim olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Avustralya'da yönetim de ortaya çıkan bu üçlü yapı, 1901 tarihli Anayasa ile kabul edilen federal yapının sonucudur. Federal yapı ile koloniler savunma, göç, dış ticaret gibi bütün ulusu ilgilendiren konularda yönetme yetkilerini merkezi bir yönetim ile paylaşmış ancak diğer konularda egemenlik haklarını kullanmaya devam etmişlerdir (peo.gov.au). Avustralya; New South Wales, Victoria, Queensland, Güney Avustralya, Batı Avustralya ve Tazmanya olmak üzere altı eyalet, Avustralya Başkent Çevresi (ACT) ve Kuzey Toprakları olmak üzere iki özel bölgeden oluşmaktadır (Ersun, Mumcu ve Çeşmecioğlu, 1998: 9). Her eyaletin kendi yasama meclisleri bulunmaktadır. Queensland dışında diğer beş eyalette yasama meclisleri tıpkı federal parlamentoda olduğu gibi iki kanatlıdır. Queensland 1922 yılında aldığı bir kararla tek meclisli olarak çalışmaktadır (quora.com). Anayasa'nın 121.maddesine göre bu altı eyalet dışında Federal Parlamentonun kararıyla yeni eyaletler kurulması mümkündür. İki özel bölge (Avustralya Başkent Çevresi (ACT) ve Kuzey Toprakları bağımsızlığın ardından kurulmuş, eyaletlere göre daha az nüfusa sahip ve eyaletler kadar geniş olmasa da kendi kendini yönetmek yetkilerine sahiptir.

Avustralya'da altı eyalet ve iki bölgenin üzerinde Avustralya Federal Devleti bulunmaktadır. Federal devlet ulusun tümünü ilgilendiren konularda yönetme yetkisine sahiptir. Bütün ülkede uygulanacak genel nitelikte kanunları yapma yetkisi Federal Parlamento'dadır. Federal parlamento temsilciler meclisi ve senato olmak üzere iki kanatlıdır. Her iki kanadın temsilci sayısı ve seçim yöntemleri farklıdır. Avustralya ülkenin 'siyasi tercihlerine, içinde bulunulan koşullara, benimsenen temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkeleri dengesine' göre tamamen kendine özgü kuralları olan ve parlamentonun iki kanadında farklı şekilde işleyen sistem uygulamaktadır. Temsilciler Meclisi 150 üyeli olup seçimleri üç yılda bir yapılmakta ve seçimlerinde 1919 yılından bu yana 'Alternatif Oy Sistemi' uygulanmaktadır. Temsilciler Meclisi'nde eyaletlerin nüfus ve büyüklüklerine bağlı olarak gönderdikleri temsilci sayısı da değişiklik göstermektedir. Senato ise 76 üyeli olup, seçimlerinde 'Resmi Kota Sistemi' uygulanmaktadır. Senato üyeliklerinin sayısı Temsilciler Meclisi'nin aksine her eyalet için eşit kabul edilmiştir. Bunun sebebi, büyük eyaletlerin küçük eyaletlere oranla Temsilciler Meclisi'nde daha çok temsilcisi olması dolayısıyla avantajlı konumlarını dengelemektir. Buna göre Senatoda eyaletlerin 12 ve bölgelerin ikişer temsilcisi bulunmaktadır. Senato üyeleri seçimleri altı yılda bir yapılmakta ve Senato'nun yarısı her üç yılda bir yenilenmektedir (australia.gov.au). Seçmenler Federal seçimlerde parlamentonun her iki kanadında temsilcilerini seçmekte ve bu seçimlerde kendi eyalet veya bölgelerinin Temsilciler Meclisi'ndeki temsilcileri için yeşil renkli oy pusulası, Senato'da ki temsilcileri için beyaz renkli oy pusulası kullanmaktadırlar (aec.gov.au).

Seçimlerle ilgili bütün uygulamalar 1918 tarihli Federal Seçim Kanunu'nda düzenlenmiştir. Kanuna göre Avustralya Seçim Komisyonu(AEC), Eyaletler Birliği seçim kütüğünü tutmak, federal seçimleri, ara seçimleri ve referandumları yürütmekle görevlidir. Ayrıca her eyalet ve bölgede seçim işlerini yürütmekle görevli Seçim Komisyonları bulunmaktadır. Örneğin; Batı Avustralya Eyaleti'nde seçim işlerini Batı Avustralya Seçim Komisyonu, Avustralya Başkent Çevresi seçim işlerini Avustralya Başkent Seçim Komisyonu tarafından yürütülür. Kanuna göre; 18 yaşında veya daha büyük olan tüm Avustralya yurttaşlarının, seçim kütüğüne kaydolması ve oy kullanması yasal zorunluluktur. Federal seçimler Cumartesi günü yapılmaktadır. Seçim gününde oy kullanılamayacak olması durumunda seçmenler oylarını erken veya posta yolu ile de kullanabilmektedirler. Erken oy kullanma merkezleri seçim gününde önce açılıp, seçim gününe kadar hizmet vermektedirler. Posta yolu ile oy kullanmak için önceden gerekli başvuruların yapılması gerekmektedir. Seçim günü seçmenler kendi eyalet veya bölgelerinde herhangi bir seçim sandığında oylarını kullanabilmektedirler. Seçim sandıkları sabah 8'de açılır, akşam 6'da kapanır. Seçim günü başka bir

eyalet veya bölge oy kullanılmak isteyen ve daha erken oy kullanmamış olan seçmenler oylarını eyaletler arası oy kullanma merkezlerinde kullanabilmektedirler (aec.gov.au). Seçme hakkına sahip her vatandaş federal, eyalet-bölge ve yerel yönetim birimleri seçimlerinde oy kullanma ve dolayısıyla her birinin yönetiminde seçtikleri temsilciler aracılığıyla egemenlik hakkına sahiptir.

Avustralya Anayasası'nda parlamentoda bulunan siyasi partilerin rolleri, iktidar ve muhalefet partilerinin konumları, liderlerinin görevleri konusunda herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. İktidarı, Temsilciler Meclisi'nde yarıdan bir fazla sayıda sandalye kazanan parti veya kurdukları koalisyonlar elde ederler. Avustralya siyasi sistemi, siyasi alanda ortaya konan tercih ve çıkarları bölmek yerine, aralarında yakınlık olanları bir araya getirmek, bu yolla tek başlarına çoğunluğu elde edemeyen siyasi parti veya grupların sistem içerisinde var olmalarını sağlamak üzere koalisyonlara açık bir biçimde dizayn edilmiştir (aceproject.org).

3. Temsilciler Meclisi Üyelerinin Belirlenmesi: Alternatif Oy Sistemi

Alternatif Oy Sistemi(AOS) 1871 yılında ABD'li mimar William Robert Ware tarafından ortaya atılmıştır. Bugün sistemi en iyi uygulayan ülke Avustralya'dır. Sistem, 1919 yılından bu yana Avustralya'da Temsilciler Meclisi'nin 150 üyesinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Sistemin ortaya konulmasında ki asıl amaç; birbirlerine yakın olan parti veya grupların seçimlere ayrı ayrı girmesi sebebiyle oyların bölünmesini engellemek, bunların seçimden önce koalisyon ya da iş birliği yapmasını teşvik etmek olarak belirtilmektedir (aceproject.org).

Temsilciler Meclisi seçimlerinde öncelikli olarak her eyalet seçilecek temsilci sayısı kadar seçim çevresine ayrılmakta ve her seçim çevresinde bir temsilci seçilmektedir. Seçime girecek olan partiler bu seçim çevrelerinde 1'er aday göstermektedirler (aec.gov.au). Örneğin; Tazmanya Eyaleti Temsilciler Meclisi'nde 5 sandalyeye sahip olduğu için 5 seçim çevresine ayrılmakta ve partiler bu 5 seçim çevresi için 1'er aday göstermektedirler. Victoria Eyaleti 37 temsilci göndereceği için 37 seçim çevresine ayrılmakta ve her parti 37 seçim çevresinin her biri için 1 aday göstermektedir. Avustralya Başkent Çevresi 2 temsilci seçebileceği için 2 seçim çevresine ayrılmakta ve partiler bu seçim çevreleri için 1'er aday göstermektedirler. Seçmenler kendi seçim çevrelerine göre belirlenmiş adaylar arasından birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü gibi tercih sıralaması yapmaktadırlar. Örneğin; Tazmanya Eyaleti'nin Bass isimli seçim çevresinde 6 parti aday göstermişse burada seçmen, bu adaylar arasından birinci tercihten başlayarak altıncı tercihine kadar sıralama yapacaktır. Aynı eyaletin Braddon isimli seçim çevresinde 7 parti aday göstermişse seçmen birinci tercihinden başlayarak yedinci tercihine kadar sıralama yapacaktır. Victoria Eyaleti'nin Batman isimli seçim

çevresinde 11 aday seçime girmişse seçmen 1'den 11'e kadar, Calwell'de 5 aday seçime girmişse 1'den 5'e kadar tercih sıralamasında bulunacaktır. Seçim Kanunu'na göre seçmen sıralama yapmak zorundadır. Sistem biraz karışık işlediği için seçmenler oy verme sırasında dilerse yetkililerden yardım alabileceği gibi yanlış sıralama yapması durumunda yeni oy pusulası alabileceklerdir (aec.gov.au).

Adayların ilk oy dağılımında seçimi kazanmaları için ilk tercih olarak %50 salt çoğunluğu aşmaları gerekmektedir (Öztürk,2015:345). Birinci dağıtımda hiçbir aday, kullanılan geçerli oyların yarısından bir fazlasını alamamışsa, en az oyu alan aday elenmekte ve elenen bu adayın oyları, onun birinci tercih olarak verildiği oy pusulalarında yer alan ikinci tercihlere bakılarak yeniden dağıtılmaktadır. İkinci defa yapılan oy tahsis işleminde yine hiçbir aday %50+1 oy oranına ulaşamamışsa, bu sıralama içerisinde en az oyu alan aday elenmekte, bu adayın oyları, onun birinci tercih olarak verildiği oy pusulasında yer alan ikinci tercihlere bakılarak yeniden dağıtılmaktadır. Elenen bu adayın oy pusulasında bir seçmenin yaptığı sıralamaya göre ikinci tercihte daha önce elenen aday yer alıyorsa üçüncü tercihine bakılmakta ve oy dağıtım işlemi gerçekleştirilmektedir. Bu tahsis işlemleri bir adayın seçilme yeterliği olan %50+1 oy oranına ulaşmasına kadar devam etmektedir (aec.gov.au) Temsilciler Parlamentosu seçiminde kullanılan Alternatif Oy Sistemi %50 salt çoğunluğu gerekli kıldığı için hiçbir adayın azınlık oyuyla seçilmemesini güvenceye almaktadır (aceproject.org). Aşağıda yer alan örneklerde Avustralya Temsililer Meclisi için yapılan 2 Temmuz 2016 tarihli son seçim sonuçları üzerinden sistem çeşitli eyaletler ve seçim çevreleri üzerinden örneklendirilmiştir.

Örnek 1: Güney Avustralya Eyaleti Mayo Seçim Çevresi'nde yapılan seçimin sonuçları incelenmiştir. Eyaleti Temsilciler Meclisi'nde temsil edecek 11 temsilcinin 1'i de bu seçim çevresinden seçilmiştir. Mayo'da birinci tercihler sonucunda Liberal Parti adayı %37.7, Nick Xenophon Takımı adayı %34.8, İşçi Partisi adayı %13.5, Yeşiller Partisi adayı %8, Önce Aile Partisi % 4.6 ve Liberal Demokratlar %1.2 oy almışlardır. İlk tercihlere göre hiçbir aday %50 çoğunluk oyunu alamadıkları için en az oyu alan Liberal Demokrat'ların adayı elenmiştir. Elenen bu adayı destekleyen seçmenlerin %37.8'i ikinci tercih olarak Liberal Parti adayını, %26.6'sı Nick Xenophon Takımı adayını, %14.5'i Önce Aile Partisi adayını, %10.9'u Yeşiller ve %10'u İşçi Partisi adayını desteklemiştir. İkinci defa yapılan dağıtım sonucunda da hiçbir aday seçilme yeterliğine ulaşamamıştır. Oy tahsisi bir parti adayının belirtilen oy oranına ulaşmasına kadar devam etmiş ve beşinci defa yapılan oy tahsis işlemi sonucunda bir aday gerekli çoğunluğu sağlayabilmiştir. Buna göre Nick Xenophon Takımı adayı %54.97 oy oranıyla seçilmiştir. Bu seçim Çevresinde beşinci kez

yapılan oy tahsis işleminde elenen İşçi Partisi adayını destekleyen seçmenlerin %79.7'si ikinci tercih olarak kazanan parti Nick Xenophon Takımı adayını desteklemiştir (results.aec.gov.au).

Örnek 2: New South Wales Eyaleti Temsilciler Meclisi'ne 47 temsilci gönderen yoğun nüfusun yaşadığı bir eyalettir. Bu eyaletin Sydney Seçim Çevresi'nde aynı tarihte yapılan seçimlerde 10 parti aday göstermiştir. Toplam geçerli oyun 87.900 olduğu bu seçim çevresinde salt çoğunluk 43.951 olmuştur. Seçmenlerin birinci tercihlerine bakılarak yapılan oy dağıtımını sonucunda oyların %43.7'sini İşçi Partisi aday, %29.1'i Liberal parti aday, %18.8'ini Yeşiller Partisi aday ve en az oyu da %0.44 ile Direkt Demokrasi Partisi aday almıştır. Adaylardan hiçbiri seçilmek için gerekli olan çoğunluğa ulaşamamış ve en az oyu alan Direkt Demokrasi Partisi aday elenmiştir. Bu aday birinci tercih olarak gösteren seçmenlerin ikinci tercihlerine göre oy dağıtımını yapılmış ve yine hiçbir aday gerekli çoğunluğa ulaşamamıştır. Sydney Seçim Çevresi'nde dokuzuncu kez yapılan tahsis işleminde İşçi Partisi aday %65.3 oy oranına ulaşarak seçilmiştir (results.aec.gov.au).

2 Temmuz 2016 tarihinde yapılan Federal Avustralya Genel Seçimlerinde yaklaşık 15 milyon seçmen oy kullanırken seçimlere katılım oranı %91.0 olmuştur. Seçim sonuçlarına göre Temsilciler Meclisi'ne seçilecek 150 üyenin partilere göre dağılımı; Liberal-Ulusal Koalisyon 76, İşçi partisi 69, Bağımsızlar 2, Yeşiller 1, Nick Xenophon Takımı 1, Katter'in Partisi 1 şeklinde olmuştur. Bu sonuca göre hükümeti görevini Ulusal-Koalisyon üstlenmiştir (results.aec.gov.au).

Alternatif Oy Sistemi (AOS), siyasal sonuçları itibariyle iki turlu seçim sistemine benzer sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. AOS, iki turlu seçim sisteminde olduğu gibi tek parti ya da bloktan, birden çok adayın oyları bölmeksizin seçime katılabilmesini sağlar. Yani seçim öncesinde parti ittifaklarına imkan vermektedir. Sistemde yer alan parti veya gruplar seçimlerden önce yapacakları iş birliği ve koalisyonlar sayesinde daha güçlü olarak yarışacak, politikalarını gerçekleştirme hedefine daha çok yaklaşabileceklerdir. Partiler tarafından politik amaca ulaşma konusunda bir araç olarak kullanılan Avustralya Siyasi Sistemi, iki turlu sistemden farklı olarak tek turda seçimlerin sonuçlanması ve seçmenlerin tercih sıralaması yapmalarına imkan verecek şekilde kurgulanmıştır. Seçmenler parti listelerine göre oy pusulalarında birinci, ikinci, üçüncü olarak tercihlerini sıralamaktadırlar fakat bu sıralamayı her zaman sistemin kurgu amacına uygun olarak, partiler arası yakın ideolojilere göre veya gerçekleştirilmesini istediği siyasi çıkarların sırasına uygun olarak ortaya koymayabilmektedirler. Seçmen farklı etken veya olgular sebebiyle farklı tercih sıralamaları yapabilmektedir (aceproject.org).

Avustralya siyasetine ilişkin olarak bazı yorumcular Temsilciler Meclisi için yapılan seçimlerde oy tahsis işleminde kullanılan Alternatif Oy Sistemi'nin, bir seçim çevresinde en çok oyu

alan adayın seçildiği seçim sistemi olan Firts Past The Post System(FPTP) diye adlandırılan çoğunluk sisteminin bir versiyonu olduğunu söylemektedirler. Bu yorumculara göre Avustralya'da uygulanan AOS, çoğu zaman ortaya çıkardığı seçim sonuçları ve siyasi parti yapıları ile FPTP ile aynı doğrultuda sonuçlar vermektedir. Bir seçim çevresinde en çok oyu alan adayın seçildiği seçim sistemi olan FPTP ile sonuçlar bakımından benzerlikleri olsa da AOS'nde seçmenler kendilerine sunulan oy pusulalarında tercih sıralaması yapmakta ve tek bir aday üzerinde oy kullanmak zorunda kalmamaktadırlar. Bu nedenle sisteme 'tercihli oy sistemi' de denilmektedir (aceproject.org). Tercihli oy sistemi; seçmenlerin önüne konulan liste üzerinde herhangi bir değişiklik yapmadan, adaylar arasında sıralama yapması esasına dayanmaktadır. Seçmen, liste üzerinde herhangi bir değişiklik yapmak zorunda değildir, aynı sıralamayı kabul ederek oy kullanabilmektedir. Tercihli sistemde, Alternatif Oy Sistemi'nde olduğu gibi tercih sıralaması yapmak zorunluluğu yoktur (Meclis Yayınları,1982:32). Ayrıca sistem salt çoğunluk esasına dayandığı için parti koalisyonlarını ve iş birliğini teşvik etmektedir. Küçük çaplı partilerin güçlü adaylarla girdikleri seçim çevrelerinde kazandıkları oyların, ikinci tercih olarak kazanılması büyük partiler bu partilerle iş birliği yapmak zorunda kalabilmektedirler. Bu yönüyle sistem bir yandan çoğunluk sisteminin ortaya çıkardığı 'yönetimde istikrar' ilkesini gerçekleştirirken bir yandan da 'temsilde adalet' ilkesine işlerlik kazandırabilmektedir.

Oyların sayımı açısından da sistemler arası farklılıklar bulunmaktadır. FPTP veya Tercihli Sistemde en çok oyu alan aday seçilirken, AOS'de bir adayın seçilebilmesi için en çok oyu alması yeterli olmamakta, %50+1 oy çoğunluğuna ulaşması gerekmektedir. Daha önce de anlatıldığı gibi bir aday birinci tercih sıralamasında bu oy oranına ulaşamadığı takdirde, en az oyu alan aday elenmekte, onun oy pusulasına göre ikinci tercihlere göre oy tahsis işlemi yapılmaktadır. Süreç bir adayın %50+1 oy oranına ulaşmasına kadar devam etmektedir. Alternatif Oy Sistemi bu yönüyle diğer sistemlere göre daha büyük çaplı ve sonuçlanması uzun zaman alan bir sistem olmaktadır (aceproject.org).

Alternatif Oy Sistemi'nde adayların diğer adayların oy pusulalarına göre oy elde etmeleri ve bu pusulalarda ki tercih sonuçlarına göre seçimi kazanabilmeleri mümkündür. Bu sebeple adaylar sadece kendi seçmenlerine karşı değil tüm seçmenleri ilgilendirecek geniş kapsamlı politikalar üretmek için çalışmakta, daha ılımlı söylemler ve siyaset dili kullanmakta, ortak menfaatlere uygun çözümler ortaya koymaya yönelmektedirler. Sistem seçmenler açısından ise tercihlerinin önemli olduğu ve sonucu etkileyebilir olduğu fikri ile katılımını teşvik etmektedir. Seçmenler kendisine sunulan listelerde yakın gördüğü veya desteklediği adayları tercih sıralaması yoluyla belirleme ve

onlara seçimleri kazandırma şansına sahiptirler. Sistem katılımı özendirildiği, açıklığı, tarafsızlığı, tutarlılığı, liyakati sağladığı gibi seçen ve seçilen arasında sürekli etkileşimi ve iletişimi gerektirmektedir. Seçmen hesap sorma ve denetleme yetkilerini özellikle seçim dönemlerinde kullanma şansına sahip olmakta yönetici adayları ise bu bilinçle daha sorumlu davranmaktadırlar.

4. Senato Üyelerinin Belirlenmesi: Resmi Kota

Avustralya Senatosu için seçilecek üyelerin belirlenmesi işlemi, Temsilciler Meclisi üyelerinin belirlenmesi yöntemine göre daha karmaşık bir yapıdadır. Resmi Kota seçimden sonra kullanılan geçerli oy sayısına göre belirlendiği için senatör seçim kesin sonuçları ve sandalye dağıtım işlemi yaklaşık dört hafta sonra açıklanabilmekte ve dolayısıyla daha uzun zaman almaktadır. Seçim Kanunu'na göre Senato'da altı eyaletin 12, iki bölgenin 2 temsilcisi bulunmaktadır. Adayların seçilmesi için öncelikle her seçim çevresi için ayrı ayrı olarak belirlenen resmi kotanın aşılması gerekmektedir. Resmi kota; o eyalet veya bölgede kullanılan toplam geçerli oy sayısının, seçilecek senatör sayısının bir fazlasına bölünmesi ve çıkan sonuca bir eklenmesi suretiyle hesaplanır. Partilerin gösterdikleri adaylar aldıkları oy oranından bağımsız olarak, parti tarafından belirlenmiş sıraya göre seçimi kazanırlar. Bazen aday daha fazla oyu almasına rağmen parti sıralaması sebebiyle kendisinden daha az oy alan ancak daha üst sıradaki partisinin diğer adayına karşı seçimi kaybedebilmektedir. Resmi Kota belirlenirken şekil 1'deki formül kullanılmaktadır:

$$\text{Resmi Senato Kotası} = \frac{\text{Geçerli (Resmi) Oy Pusulası Toplamı}}{\text{Seçilecek Senatör Sayısı} + 1} + 1$$

Şekil 1: Resmi Senato Kota Formülü

Avustralya Senato Seçimlerinde kullanılan Resmi Kota sistemine göre kotayı aşan adaylar seçilmektedir. Ancak bazen kota dışı seçilmekte mümkündür. Seçim Kanunu'nda da açıklandığı üzere adaylar ve partilerin aldıkları toplam geçerli oy sonucuna göre seçilecek senatör sayısına ulaşamadığı takdirde en yüksek oy oranına sahip aday, kotaya ulaşıp ulaşmadığına bakılmaksızın seçilmektedir. Buna 'kota dışı seçilme' denilmektedir. 2 Temmuz 2016 günü yapılan seçimlerde, her eyalet ve bölgeye göre ayrı ayrı belirlenen resmi kotaları aşarak veya kota dışı seçilme ile senatoya seçilen 76 temsilcinin partilere göre dağılımı şu şekildedir; Liberal-Ulusal Koalisyon 31, İşçi Partisi 25, Yeşiller 9, Nick Xenophon Takımı 3 ve diğer partiler 8 senatör kazanmışlardır. Aşağıda, yapılan son seçim sonuçları örnekler üzerinden incelenmiştir:

Örnek 1. 2 Temmuz 2016 günü yapılan Senato Seçimleri'nde New South Wales Eyaleti için resmi kota;

$(4,492,197/12+1) +1= 345,554$ olarak hesaplanmıştır. Belirlenen bu kotayı aşan partiler ve kazandıkları temsilci sayısı: Ulusal-Liberal Parti 1.610.626 oy ile 5, İşçi Partisi 1.405.088 oy ile 4 şeklinde olmuştur. Ulusal-Liberal Parti ve İşçi Partisi aldıkları oy oranlarına ve resmi kotaya göre birden fazla senatör kazanmışlardır. Bu partilerin listesinde yer alan adaylar aldıkları oy oranlarından bağımsız olarak listede yer alma sırasına göre seçilmişlerdir. Resmi kotaya göre dağıtılamayan 3 senatör ise partilerin aldıkları oy oranına göre, Yeşiller 332.860 oy ile 1, Pauline Hanson'ın Tek Millet Partisi 184.012 oy ile 1 ve Liberal Demokrat Parti 139.007 oy ile 1 şeklinde dağıtılmıştır. Bu eyalet seçim sonuçlarına göre Yeşiller, Liberal Demokratlar ve Tek Millet Partisi resmi kotaya ulaşamadığı halde resmi kotaya göre seçilecek senatörler tam olarak dağıtılamadığı için kota dışı seçilmişlerdir. Kota dışından seçilmek için kotaya ulaşamayan partiler arasında en fazla oyu almak gerekmektedir. Seçim sonuçlarına göre Hıristiyan Demokratlar 121.379, Nick Xenophon Takımı 80.111 oy almış, ancak resmi kotaya ulaşamadığı gibi kota dışından da senatör kazanamamışlardır (results.aec.gov.au).

Örnek 2. Aynı tarihli Senato Seçimleri'nde Güney Avustralya Eyaleti için resmi kota;

$(1,061,165/12+1) +1= 81,629$ olarak hesaplanmıştır. Belirlenen resmi kotayı aşmayı başaran Liberal Parti 345.767 oy ile 4, İşçi Partisi 289.902 oy ile 3 ve Nick Xenophon Takımı 230.703 oy ile kotaya göre 3 senatör kazanmıştır. Resmi kotaya göre dağıtılamayan 2 senatörlük için kota dışından Yeşiller Partisi 62.329 oy ile 1 ve Önce Aile Partisi 1 senatör kazanmıştır (results.aec.gov.au).

Sonuç

Bir ülkede ideal düzenin sağlanması için önemli olan toplumsal, siyasal, ekonomik ve yönetsel bütün alanların demokratik değerlere inanmış ve iyi yönetim ilkelerine göre yapılandırılmasıdır. Bu noktadan hareketle, seçimle iş başına gelen yöneticileri belirleme süreçleri dahil tüm sistemler buna uygun olarak düzenlenmelidir. Demokrasinin temel unsurlarından biri olan 'milli egemenlik', halkın yönetime katılabilme hak ve yetkisidir; dahası yeni kamu yönetimi anlayışı ile literatürümüze giren ve bireyin kendini kamusal alan içinde görünür hale getirdiği katılımcı yönetim anlayışı da demokrasinin hem uygulamada hem de teori de vazgeçilmez bir detayını oluşturmaktadır. Demokrasinin ve katılımın bir sonucu olarak halk, egemenliğini düzenli ve belli süreler için seçtikleri temsilcileri aracılığıyla kullanır. Temsilcilerin seçimi için düzenli olarak yapılan seçimlerde sandık başına giden halk, kendi özgür iradesi ile herkesin eşit oy hakkına sahip olduğu, açık sayım- döküm ve yargı denetimi ilkelerinin uygulandığı şartlar altında oylarını kullanmaktadır. Demokratik seçim için geçerli olan bu evrensel ilkeler ışığında kullanılan oylar farklı seçim sistemleri kullanılarak dağıtılmakta ve seçime katılan parti veya grupların kazandıkları temsilci sayısı belirlenmektedir. Seçim sistemleri açısından önemli olan seçmen tercihlerini en doğru şekilde ortaya çıkaracak ve mümkün olduğunca bu tercihlere göre temsilini sağlayacak demokratik yöntemler ortaya koymaktır. Bu noktada Öztürk'ün (2015:328) de belirttiği gibi seçim sistemleri arasında temsilde adaleti sağlayan nispi temsil sistemi veya yönetimde istikrarı sağlayan çoğunluk sisteminin en iyi sistemler olduğunu söylemek gerçekçi değildir. En iyi seçim sistemi seçmen tercihlerini en doğru ve kesin şekilde dağıtan ve yansıtan sistemlerdir. Bir ülke hangi sisteme göre seçim yaparsa yapsın önemli olan evrensel demokratik ilkeler çerçevesinde, belli ve düzenli aralıklarla seçimlerin yapılmış olması, seçim sürecinde medya dahil tüm iletişim araçlarının kullanımında bütün parti veya gruplara eşit fırsat sunulması, seçmen tercihlerine göre seçimlerin şaibeden ve hileden uzak bir şekilde sonuçlandırılmasıdır.

Bu çalışma; uygulanan seçim sistemlerinin yönetsel alanda seçimle iş başına gelenleri belirlemesi ve bunların yönetimleri süresince uyacakları iyi yönetim ve katılımcı yönetimin uygulanabilirliği için gereken ilkeler açısından değerlendirmesini Avustralya özelinde yaparak önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. İdeal düzen için sosyal bilinci yüksek ve farkındalıkları olan vatandaşların katılımcı yönetim bilinciyle, yönetimde daha çok söz hakkını sağlayacak mekanizmaların kurulmasının yanı sıra Avustralya'da uygulanan seçim sistemleri gibi katılımı özendirerek farklı motivasyonları da olmalıdır. Özellikle temsilciler meclisi üyelerinin seçimlerinde

uygulanan alternatif oy sistemi kullanılan geçerli her oyun sonucu etkileyebildiği, katılım için yüksek motivasyon sağlayan bir sistemdir.

Sistemin çalışma şekli itibariyle seçmenler ve adaylar açısından farklı işlevler yerine getirdiği söylenebilir. Sistemde seçmenler; oylarının önemli olduğunu, sonucu etkileyebildiğini, sandıktan çıkan iradenin sandalye dağılımına mümkün olan en ideal şekilde yansıdığını görmektedirler. Dolayısıyla seçmene seçimlere katılım için gerekli motivasyon yaratılmış olmaktadır. Ayrıca seçmenler partilerin sundukları sıralamaya tabi olmaksızın kendi tercihlerine göre adaylarını seçmekte ve dolayısıyla dayatılan tek bir listeye tabi olmamaktadır. Seçmen tercih sıralamasına söylemlerini veya vaatlerini beğendiği, hesap verebilir, kendi kriterlerine göre gerekli liyakate sahip veya başka saiklerle en çok desteklediği adaydan başlamaktadır. Diğer tercihlerinde ise farklı ideoloji veya partiden adayları da tercih etme şansı yakalamakta, kendine en yakın adayları bir sıraya koyarak seçme işlemini tamamlamaktadır. Sonuçta, seçmen; iradesinin tercih sıralaması itibariyle mutlaka sonuca etki edeceğini, en azından tercihlerinden birinin seçilme potansiyelinde olduğunu bilmekte ve bu da hem katılımcı yönetimi güçlendirmekte hem de katılımcı yönetimin temellerini sağlamlaştırmaktadır. Adaylar açısından ise her seçmen tarafından tercih edilmek için ortak politikalar üretmek, ılımlı bir söylem kullanmak, hesap verebilir ve şeffaf bir siyasi iradeye sahip olmak gerekmektedir. Son olarak seçmenler ve adaylar arasındaki karşılıklı katılımcı yönetim ve iyi yönetişim bilincinin bu derece yaygınlaşması ve sürdürülebilir halde olması Avustralya'nın kendine özgü seçim sisteminin en önemli sosyo-politik çıktısıdır.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (2002), İyi Yönetişim Kavramı,
<http://www.canaktan.org/politika/yonetisim/tanim.htm> (30.05.2017)
- Aulich, C. (2009). 'From Citizen Participation to Participatory Governance in Australian Local Government',
Commonwealth Journal of Local Governance, Issue 2: January 2009
<http://epress.lib.uts.edu.au/ojs/index.php/cjlg>
- Bridgman, P. and DAVIS, G. (2000). Australian Policy Handbook, Allen and Unwin, Sydney.
- Çukurçayır, M. A., Eroğlu, H.T. Ve Eşki Uğuz, H. (Ed.), (2010). Yönetişim: Kuram-
Boyutlar- Uygulama, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Doorenspleet (2005) Electoral systems and good governance in divided countries,
Ethnopolitics, 4:4, 365-380, DOI: 10.1080/17449050500349533
- Duverger, M. (1993) Siyasal Partiler (Çeviri: Ergun Özbudun). Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Ersun, C. , Mumcu, Z. Ve Çeşmecioğlu, S. (Kasım 1998). Avustralya Ülke Etüdü.
İstanbul Ticaret Odası Yayın No. 1998-59, 9-10, İstanbul.
- Gündoğan, E. (2010). Yönetişim: Kavram, Kuram Ve Boyutlar.
- Özer, M.A. (2006), Yönetişim Üzerine Notlar, Sayıştay Dergisi Sayı: 63
[Http://www.Acarindex.Com/Dosyalar/Makale/Acarindex-1423911613.Pdf](http://www.Acarindex.Com/Dosyalar/Makale/Acarindex-1423911613.Pdf)
- Öztürk, N.K. (2015), *Anayasa Ve Devlet*, Albi Yayınları, İzmir.
- Reddel, T. And Woolcock, G. (2003). 'A Critical Review Of Citizen Engagement
Strategies in Queensland', in NIG [National Institute for Governance], Facing the
Future: Engaging stakeholders and citizens in developing public policy, NIG,
University of Canberra.
- TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Yayınları 5 (1982), Seçim Sistemleri ve
Türkiye'deki Uygulamaları, TBMM Basımevi, Ankara
- Toksöz, F. (2008), İyi Yönetişim El Kitabı, Tesev Yayınları, İstanbul.
- Weiss, T. G. (2000). Governance, good governance and global governance: conceptual and
actual challenges. Third world quarterly, 21(5), 795-814.
- Birleşmiş Milletler. (2007). Committee of Experts on Public Administration Sixth session, New York, 10-13
April 2007, Item 3 of the provisional agenda: Participatory governance and citizens' engagement in
policy development, service delivery and budgeting.
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan025375.pdf> (20.07.2017)
- DPI, 2012, Yönetişim Modelleri Üzerine Uygulamalı Bir Analiz,
http://www.democraticprogress.org/wpcontent/uploads/2013/11/TURKISH_PracticalAnalysisOf_GovernanceModels.pdf
- Dünya Bankası, Dünya Yönetişim Göstergeleri, 2006,
<http://info.worldbank.org/governance/wgi2007> (05.04.2017)
<http://www.abc.net.au/news/federal-election-2016/results> (05.04.2017)
<http://abs.gov.au/>
<http://aceproject.org/>
<http://results.aec.gov.au/20499/Website/HouseDivisionPage-20499-188.htm> (04.04.2017)
http://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/Powers_practice_and_procedure/00_-_Infosheets/Infosheet_20_-_The_Australian_system_of_government (14.02.2017)
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/MENAEXT/EXTMNAREGTOPGOVERNANCE/0,,contentMDK:20513159~pagePK:34004173~piPK:34003707~theSitePK:497024,00.html>
(30.05.2017)
<http://www.australia.gov.au/about-government> (05.04.2017)
<http://www.peo.gov.au/learning/closer-look/governing-australia.html> (12.04.2017)
<https://www.quora.com/In-Australia-what-is-the-difference-between-a-state-and-a-territory> (12.04.2017)

Ekolojik Düşünce Bağlamında Uygarlık Eleştirisini Yeniden Tahayyül Etmek

Seçil Mine TÜRK*

Geliş Tarihi (Received): 05.03.2018– Kabul Tarihi (Accepted): 03.04.2018

Öz

Uygarlık ve eleştirisi çok uzun yıllardır sosyal bilimlerin en tartışmalı ve zorlu temalarından biridir. Hem uygarlık kavramına hem de söz konusu kavramın eleştirilme biçimlerine dair çok farklı yaklaşımlar söz konusu olmuştur. Bu eksenden hareketle bu çalışma ekolojik düşünce bağlamında uygarlık eleştirisini yeniden tahayyül etmeyi deneyecektir. Tasvir edici bir yöntem kullanacak olan söz konusu çalışma üç ana soruya yoğunlaşacaktır: Uygarlık eleştirisini, ekolojik düşüncenin kurucu bir unsuru yapan şey nedir? Ekoloji düşüncesi içinde uygarlık eleştirisinin merkezi konumunun izlerini sürebilmek için farklı siyasal ideolojilere eklenmiş halleriyle ekolojik düşünceye bakıldığında ne tür bir kavramsal çerçeve görülür? Ve, son olarak, ekolojik düşüncenin teorik sınırları açısından uygarlık eleştirisi önümüze ne türden sorular ve sorunlar getirir? Bu doğrultuda uygarlık eleştirisinin ekolojik düşünce içinde merkezi bir konum arz ettiği varsayımına dayanan söz konusu çalışma; uygarlık eleştirisinin ekolojik düşüncenin sadece kurucu bir vechesi olmadığını aynı zamanda genel olarak ekolojik düşüncenin teorik sınırlarına ve sınırlılıklarına da işaret ettiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekoloji, Uygarlık, İlerleme, Tarih, Ekolojik Düşünce

*Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, smine@gazi.edu.tr

Reimagining The Critique of Civilization In The Context of Ecological Thought

Abstract

Civilization and its critique has been one of the most controversial and difficult themes in social sciences for many years. Both the concept of civilization and the ways of its critique have been examined with different approaches. From this viewpoint, this study seeks to reimagine the critique of civilization in the context of ecological thought. Using a descriptive method, the study focuses on three major questions: What makes the critique of civilization a constitutive element of ecological thought? What kind of conceptual framework can one see when taking a glance at the ecological thought linked to different major political ideologies to trace the central position of the critique of civilization within ecological thought? Finally, what kind of problems and questions does the critique of civilization provoke in terms of theoretical frontiers within ecological thought? Accordingly, based on the assumption that the critique of civilization occupies a central stage in ecological thought, this study argues that the critique of civilization is not only a constitutive aspect of ecological thought but also a conceptual medium that emphasizes the theoretical frontiers and limitations of ecological thought in general.

Keywords: *Ecology, Civilization, Progress, History, Ecological Thought*

Giriş

Uygarlık kavramı sosyal bilimlerin en tartışmalı kavramlarından biridir. Kavram sosyolojiden antropolojiye uluslararası ilişkilerden siyaset bilimine farklı disiplinlerin tarihsel gelişimi içinde hep dikkat çeken bir nitelik arz etmiştir. Söz konusu kavrama dair nihai bir tanım çerçevesi geliştirmek ise bu temelde bir hayli zordur. Aktürk'ün de vurguladığı üzere, “hakkında yazılan onca esere rağmen bu kavramın tanımı hala son derece muğlak ve başvurulana yazara bağlı olarak fazlasıyla değişkendir” (Aktürk, 2007: 147). Nitekim Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*'nin birinci cildinin hemen başında “uygarlık kavramının birbirinden oldukça farklı olguların anlatılması için kullanıldığı” belirterek kavramı tanımlamanın zorluğuna dikkat çeker ve uygarlığın “daima ileriye doğru hareket eden bir süreç ya da bir sürecin sonucu”na atıfta bulunan bir kavram olarak kültür kavramıyla olan farklılığına parantez açar (Elias, 2004: 73-75).[†] Elias'ın çizdiği çerçeveyi anımsatan bir biçimde Fernand Braudel de *Uygarlıkların Grameri*'nde, belirgin bir biçimde 18. Yüzyıl Avrupası'nda bugünkü anlamıyla kullanılmaya başlayan uygarlık kavramının “hem manevi hem de maddi değerlere işaret eden”, “ekonomik, teknolojik, ve nüfusa ilişkin verilere bağımlı”, “yavaş değişen”, “yaşayan bir geçmiş”e işaret eden çok boyutlu bir dinamik olduğunu vurgular (Braudel, 2006: 32-33, 49, 57). Bu dinamiğe işaret eden bir başka isim olan Samuel Huntington söz konusu kavramın, “ilkellik” karşıtı bir durumu nitelemek için kullanıma sokulduğundan söz ederek uygarlığın özü itibarıyla “büyük ölçütlerde bir kültür” olduğunu savunur (Huntington, 2002: 47-48).

Bu çalışma, asli amacı doğrultusunda, bu zorlu kavrama dair farklı tanımların bir muhasebesini yapmayacak olsa da söz konusu kavramın yukarıda işaret edilen isimlerin yaptığı tanımlar bağlamında daha çok “ilerleme” ve “değer” nosyonları üzerinden düşünüldüğünü ifade etmek mümkündür. Nitekim bu eksenden hareketle sözgelimi Sigmund Freud'a göre de uygarlık, “yaşamlarımızı hayvan atalarımızın yaşamlarından ayıran ve iki amaca, açıkça zikretmek gerekirse, insanoğlunun doğaya karşı korunmasına ve onların karşılıklı ilişkilerini uyumlu hale getirmeye hizmet eden düzenlemelerin ve başarıların genel toplamı”dır (Freud, 1962: 36). Bu düzenlemelerin sadece rasyonalizasyon ve tahakküm dinamikleri üzerinden

[†] Çok genel hatlarıyla değinmek gerekirse söz konusu farklılık, kavramın İngilizce ve Fransızca'daki kullanım biçimi ile Almanca'daki kullanım biçimi arasındaki mesafenin üzerine inşa edilmiştir. Elias'ın işaret ettiği gibi, İngilizce ve Fransızca'daki haliyle kavram, “o ulusun Batılı toplumların ve insanlığın gelişimine duyduğu övünce” atıfta bulunmaktayken; “kavramının Almanca'daki karşılığı ise, son derece yararlı olan ama ikincil derecede kalan bir şey anlamına gelir, yani yalnızca insanın dışında bulunan şeyleri, insan varlığının dışsal yönünü kapsar. Almanca'da, insanın kendi içinde var olanı, ulaştığı düzeyle ve kendi varlığıyla övünceyi ifade etmekte kullanılan sözcük ise ‘kültür’ sözcüğüdür. (...) Fransızca ve İngilizce'deki ‘uygarlık’ kavramı siyasi, ekonomik, dinsel, teknik, ahlaki ya da toplumsal olgular için kullanılabilir. Almanca'daki ‘kültür’ kavramı ise özünde düşünsel, sanatsal ve dinsel olguları ifade eder ve bu tür olgular ile siyasi, ekonomik ve toplumsal olguları mümkün olduğunca ayırma eğilimi gösterir” (Elias, 2004: 74).

işlemediği aynı zamanda uygarlık sürecinin farklı pratikler ve alanlar temelinde karmaşık bir “birleşme-bütünleşme” ve “tekelleşme” dinamiği (Bourdieu, 2015: 270) ile de mümkün olduğunu da yine bu bağlam içinde zikretmek gerekmektedir.

Bu zeminden hareketle ekoloji düşüncesi özelinde uygarlık eleştirisinin konumuna dair düşülebilecek küçük ve tasvir edici bir şerh olarak bu çalışmanın amacı; uygarlık eleştirisinin ekoloji düşüncesi için kurucu bir düşünsel unsur olduğu varsayımından hareketle söz konusu unsurun anlamı, önemi ve işaret ettiği sorunlara dair genel bir çerçeve çizmektir. Bu yapılırken ekoloji düşüncesinin tarihsel gelişimi ya da bu düşünce içinde gelişen farklı yaklaşımların kapsamlı ve detaylı bir analizine girilmeyecektir. Zira, işaret edildiği üzere, çalışmanın asli amacı uygarlık eleştirisinin ekolojik tahayyül için sahip olduğu öneme dair bir dizi soruya ve soruna dikkat çekmektir. Bu çerçevede çalışma şu üç soru etrafından şekillenecektir: Uygarlık eleştirisini ekolojik düşünce için kritik bir kurucu unsur haline getiren şey nedir? Uygarlık eleştirisinin ekolojik tahayyül özelinde sahip olduğu merkezi konumun izlerini sürmek için farklı ideolojilerle eklenmiş ekolojik yaklaşımlara bakıldığında nasıl bir manzara ile karşılaşılır? Son olarak, uygarlık eleştirisinin ekolojik düşünce özelindeki konumunun ekolojik tahayyülün teorik sınırları açısından önümüze koyduğu sorular ve sorunlar genel hatlarıyla nelerdir?

Ekolojik Düşüncede Uygarlık Eleştirisini Yeniden Düşünmek

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemini gün geçtikçe derinleştiren bir toplumsal hareket ve ideoloji olarak ekoloji, düşünsel sistematiğini bir dizi ön kabul üzerine inşa etmiştir. Bu çerçevede ekoloji düşüncesi, çevrecilikten farklı olarak insan-doğa ilişkisini “insan çıkarı” temelinde mekanistik bir bakış ve tek yönlü bir sürdürülebilirlik hassasiyeti temelinde ele almaz. Yine bu bağlamda söz konusu düşünce, doğa-insan ilişkisini “çevrenin etkin ve verimli kullanımı” şeklinde ekonomist bir yaklaşımla da tahayyül etmekten uzak durur. Ekolojik düşünce içinde statik bir kavramsallaştırma olarak “çevre”ye değil, doğa-insan ilişkisinin gerçekleştiği bütünsel bir zemin olarak “eko-merkez”e hatta mikro “eko-merkezlere” odaklanılır. Tüm bu ekseninde ekolojik dünya tasavvuru, faydacılık ve araçsal rasyonalite temelinde işleyen ve nihayetinde doğaya değişmez bir öz atfeden çevrecilik perspektifinin bir eleştirisi olarak da düşünülebilir.

Her toplumsal hareket, teorik yaklaşım, dünya görüşü ya da ideoloji özelinde olduğu gibi ekoloji düşüncesi özelinde de belirli kurucu unsurların mevcudiyetinden söz etmek mümkündür. Az önce işaret edilen türden bir çevrecilik eleştirisine ek olarak Aydınlanma, modernite ve pozitivism eleştirisi, doğa ve insan arasında çizilen dualist çizginin eleştirel bir

gözle değerlendirilmesi, kapsayıcı ekonomik modellerin yapısı ve işleyişi üzerinde düşünmek eğilimi, hiyerarşi ve tahakküm biçimlerinin asli dinamiklerini analiz etmek arzusu, eko-merkezli sorunların nedenleri üzerinde yoğunlaşan sistematik bir açıklama çabası, zikredilen sorunların nasıl üstesinden gelinebileceğine ilişkin bir öneri dizgesi geliştirmek gayreti, kapsayıcı bir siyaset algısı, somut düzlemde toplumsal hareketlere eklemlemeye yatkınlık, siyasal bağlamda klasik örgütlenme yapıları dışında kalan politik aktörlerle işbirliği ve tüm bu eksenden hareketle farklı siyasal ideolojilerle etkileşime geçmek yönündeki tarihsel ve düşünsel temayül çok genel hatlarıyla da olsa ekolojik düşüncenin kurucu karakteristikleri arasında zikredilebilir.

Sözü edilen bu çerçeve içinden bakıldığında ekoloji düşüncesinin kurucu unsurlarından birinin uygarlık eleştirisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu iddiayı mümkün kılan dinamiklere kısaca bakmak bu noktada faydalı olacaktır. Her şeyden önce, ekoloji düşüncesi - yine çevrecilikten farklı olarak- eko-merkezli sorunları bir tarihsellik düzlemi üzerinde ele alır. Bu çerçevede yöntemsel olarak ekoloji, eko-merkezli sorunların doğuşu için bir başlangıç noktası aramak eğilimindedir. Bu eğilim, kendisini kaçınılmaz olarak bir ilerleme nosyonu ile birlikte somutlaştırır. Tarih, ilerleyen bir süreç olarak, uzun vadeli sonuçları açısından dönüştürücü bir dizi kırılma anının toplamı olarak düşünülür. Bu temelde, ekolojik düşünce için tarih aynı zamanda bir süreç olarak uygarlık tahayyülüne kapı açar. Uygarlık, tarihin belirli bir anında, onun çizgisel ilerleyişinde ortaya çıkmış bir kırılma anı ve devam eden bir süreçtir. Bir süreç olarak uygarlık, tek ve merkezi bir akıl üzerinden geliştirilmiş ve daha en başında hangi aşamada neyin gerçekleşeceğinin belirlendiği bir proje değildir. Ekolojik düşünce uygarlığın bir süreç olarak ilerleyişinde hem belirli bir düzen hem de “niyet edilmemiş sonuçlar” görür. Bu açıdan ekolojik düşüncenin uygarlık nosyonunun, Norbert Elias’ın uygarlık tasavvuruna yakın bir görünüm arz ettiği ileri sürülebilir. Zira Elias için “insan davranışının ve hissesinin çok belirli bir yöndeki değişimi” ve bir “süreç olarak” uygarlaşma dinamikleri temelinde söz konusu olan şey, “tarihsel değişimin genel sorunundan başka bir şey değildir: Bu değişim, bir bütün olarak ‘akılcı’ planlanmış değildir; ama düzensiz biçimsel görünümünün kuralsız bir geliş gidişi de değildir” (Elias, 2002: 299-300).

Buradan hareketle ekoloji düşüncesi, eko-merkezli sorunların ortaya çıkışına dair kurduğu düşünsel çerçeveyi bir süreç olarak uygarlık fikri ve bu fikrin somut uzantıları üzerine inşa eder. Uygarlık kavramını ve dolaylı olarak uygarlık eleştirisini ekolojik düşünce içinde merkezileştiren varsayım iki ana düzlemde somutlaşır: Zaman ve fail. Farklı ekolojik yaklaşımlar tarafından kabul edilen bu varsayımına göre birinci düzlemde eko-merkezli sorunlar

daima varolmuş sorunlar değildir. Dolayısıyla bu sorunlar tarihin belirli bir anında özgün bir içerikle ortaya çıkmışlardır. Bu an, yukarda da sözünü ettiğimiz gibi, bir değişim anıdır ve ekolojik düşüncenin tarih anlatısında -birazdan tartışılacağı üzere farklı içeriklerle tanımlansa da- uygarlık sürecine tekabül eder. İkinci düzlemde bu sürecin faili, yine ekolojik tahayyül içindeki farklı zaviyelerden bakıldığında, tüm ontolojik-kategorik çağrışımlarıyla (Homo Economicus, sömürgeci, erkek, Batılı vb.) “İnsan”dır. Ancak insanın eko-merkezli sorunlar içinde fail olarak konumu birinci düzlemde, yani zaman düzleminden bağımsız düşünülmediği için bu varsayım insanın failliğini uygarlık süreci içindeki belirli bir tarihsel an üzerinden konumlandırmak ve düşünmek eğilimindedir.

Uygarlık süreci özelindeki bir kırılma, kopuş ya da dönüşüm olarak söz konusu tarihsel anın nasıl ve ne olarak tanımlandığı sorusu ikili bir işleve sahiptir. Birinci işlev, ekolojik düşünce temelindeki sorunların ve soruların üretildiği asli bir mecra olarak uygarlık eleştirisini mümkün kılan bir dinamik yaratır. Zira vurgulandığı üzere, tasvir edilen tarihsel an hem somut içeriğiyle bir uygarlaşma anı olarak sunulur hem de makro bir süreç olarak uygarlaşmanın doğal ve kaçınılmaz bir uzantısı olarak resmedilir. Atıfta bulunulan sorunun ikinci işlevi ise ekolojik düşüncenin farklı siyasal ideolojilerle eklenmemesini mümkün kılan dinamiklerin işlediği zeminin, aynı zamanda bu soru üzerinden de işleyen bir vasat olarak görünürlük kazanması özelinde karşımıza çıkar.

Bu noktada bu çalışmanın ele almayı önerdiği ikinci temel soruya yanıt vermeye çalışmak ve uygarlık eleştirisinin ekolojik tahayyül özelinde sahip olduğu merkezi konumun izlerini sürmek için farklı ideolojilerle eklemlenmiş ekolojik yaklaşımlara bakmak anlamlı olacaktır. Bunun için çıkış noktamız yukarda da işaret ettiğimiz gibi ekolojik düşüncenin ideoloji boyutunun bir dizi eklemlenme pratiği ile işlediği kabulü olacaktır. Burada eklemlenme pratiğinin işleyişinin Laclau’nun işaret ettiği anlamda bir “olumsallık” (Laclau, 2015: 38) temelinde gerçekleşen ve “öğeler arasında kimlikleri değişecek bir ilişki kuran her türlü pratik” (Laclau ve Mouffe, 2008: 169) olarak ele alındığını anımsatarak ekoloji ve diğer ideolojiler arasındaki eklemlenme ilişkisinin hem ekolojik düşüncenin temel sorularına verilen yanıtlar özelinde hem de söz konusu ideolojilerin sınırları üzerinde genişletici ve dönüştürücü bir etki yaptığının altını çizmek gerekir. Örneğin eko-muhafazakarlık bir yandan ekolojik düşüncenin yeni toplumsal hareketler ve sol düşünce ile olan bağının sağ spektruma kaydığı bir zemine hem de muhafazakarlığın muhafaza etmek arzusunun eko-merkezli bir düzleme genişleme eğilimine eşzamanlı olarak işaret etmesi açısından önemlidir. Ya da benzeri bir hatta eko-anarşizm hem ekolojinin politik ufkunun otorite ilişkisinin reddine götürülebilecek potansiyeline hem de

anarşizmin temel kabullerini eko-merkezli sorunlara uyarlamak becerisine dikkat çekmesi açısından bizatihi anlamlıdır.

İşaret edilen eklemlenme pratikleri belirli kurucu kabuller üzerinden işler. Ekolojik düşüncenin farklı siyasal ideolojilerle eklenmemesi bu türden bir kabul olarak uygarlık eleştirisinin yapıldığı düşünsel zemini de biçimlendirir. Bu noktada uygarlık eleştirisi, tüm bu eklemlenme pratiklerinin ortaklaştırıcı zeminlerinden biri olarak ekolojik düşünce içindeki kritik konumunu pekiştirir. Merkezileşen bir temel kabul olarak eko-merkezli sorunların tahayyülünün belirgin bir uygarlık eleştirisi üzerinde gerçekleşmesi, farklı ekolojik perspektifleri birbirine bağlayan bir ortak noktaya dönüşür. Farklılıklar ise daha çok bu uygarlık eleştirisinin tanımlayıcı karakteristikleri üzerinden kendini somutlaştırır.

Bu bağlamda altı çizilmeye çalışılan bu dinamiğe bir örnek olarak ekolojik düşünce özelinde dört ana eklemlenme pratiğine, bir başka deyişle ekoloji ve makro siyasal ideoloji bağlantısına atıfta bulunan şu dört ayrı ideolojik senteze işaret etmek yerinde olacaktır: Eko-sosyalizm, eko-muhafazakârlık, eko-feminizm ve eko-anarşizm. Eko-sosyalizm için eko-merkezli sorunların miladının doğanın bir tahakküm ilişkisinin nesnesi olduğu momente denk geldiğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede doğanın nesneleştirilmesi ve sömürülmesi esasen üretim ilişkilerindeki bir dönüşümün uzantısı sayılır. Bu dönüşüm özel mülkiyetin kurumsallaşması ve kâr mantığının hâkim olduğu yeni bir sınıfın, burjuvazinin doğuşundan bağımsız değildir. Eko-sosyalist perspektiften bakıldığında uygarlık bu temelde eleştiriye açık bir görünüm arz eder. Zira eko-sosyalizmin uygarlık kritiği özü itibariyle bir kapitalizm kritiğidir. Bu bakış açısı üzerinden Batı dünyası için uygarlık, kapitalist dinamiklerin mümkün kıldığı bir süreç olarak cisimleşmekle kalmaz bizatihi kapitalizm ile eşitlenir. Dolayısıyla eko-sosyalizmin uygarlık kritiği, kapitalizmin uygarlığın başat biçimi olarak ekolojik yıkımdan ve talandan sorumlu tutulması bağlamında cisimleşir. Löwy'nin vurguladığı üzere, eko-sosyalizm de zaten temel olarak "kapitalist ilerlemenin ve piyasa ekonomisi üzerine kurulmuş bir medeniyetin genişliyor olmasının" doğal çevre ve insanlar için yarattığı tehlikelere dikkat çekmek ister (Löwy, 2014: 27).

Eko-muhafazakârlığın perspektifinden bakıldığında ise uygarlık kritiği -mahiyeti itibariyle- daha hayati bir konum arz eder. Nitekim muhafazakâr düşüncenin ilerleme nosyonundan duyduğu endişe, modernitenin çok boyutlu dönüşümleri karşısında hissettiği hoşnutsuzluk, sanayileşme süreçlerinin doğurduğu sonuçların yol açtığı sarsıntılara karşı organik bağları tarihsel bir zeminde oluşmuş cemaat yapılarını korumak refleksi, eko-muhafazakâr yaklaşımın uygarlık kritiğini daha belirgin bir hale getirir. Söz konusu yaklaşım

temelinde uygarlık, organik toplumun kendiliğindenliğine karşı bir tür tehlike hali olarak düşünülür. Bu tehlike hali, gelenekleri tehdit etmekle kalmaz; tarihsel sağduyu karşısında müdahaleci ve araçsal bir rasyonaliteyi de devreye sokar. Nihayetinde eko-muhafazakâr perspektif için doğayı yok eden, insan-doğa bütünlüğünü aşındıran dinamikler bu uygarlık nosyonunun bir ürünü olarak görülür. Açıktır ki burada uygarlığı maddi dinamiklerle ve ilerleme nosyonu temelinde tanımlayan bir temayül söz konusudur. Eko-muhafazakâr perspektifte uygarlık eleştirisi her şeyden önce “artan tüketim” anlayışının kınanması temelinde ahlakçı tonları güçlü bir materyalizm ve determinizm eleştirisidir (Scruton, 2013: 246). Dolayısıyla söz konusu eko-muhafazakâr arayışın temel amaçlarından birisi eko-merkezli sorunların otantik bir öz fikrine dönüş ile çözülebileceğini vurgulamaktır.

Eko-feminizm açısından bakıldığında -tahmin edileceği üzere- uygarlık eleştirisi yine son derece hayati bir konuma sahiptir. Zira “feminizmin erkek egemenliğini mümkün kılan dinamikleri anlama ve açıklama çabası ile ekolojik hareketin doğanın tahakküm altına alınmasına yol açan dinamikler üzerinde düşünmek gayretinin örtüştüğü bir uğrağa” (Türk, 2017: 379) işaret eden eko-feminizm; uygarlığı doğrudan bir eril tahakküm çabası ile özdeş olarak değerlendirir. Bu bakış açısı özelinde uygarlık eril bir kategoridir, erkek egemenliğine hizmet eder ve dahası bizatihi erkek uygarlığıdır. Erkek ve kadın, kültür ve doğa, egemen ve boyun eğen kategorileri bu uygarlığın dualizm üreten dinamiklerinin bir sonucudur. Kadının erkek karşısındaki ikincil konumu, toplumsal bir ürün olarak kültürün karşısında doğanın ikincil konumu ile örtüşmektedir. Eko-merkezli sorunlara yol açan tüm gelişmeler, tarihsel süreçlerin akışı içinde esasen bu eril uygarlık perspektifinin bir sonucudur. Eko-feminizmin uygarlık eleştirisi, uygarlık nosyonunun Batı merkezli ve sömürgeci bir anlayış temelinde bir dizi hiyerarşiyi ürettiğine ve meşrulaştırdığına dikkat çekmek ister (Plumwood, 38, 51-53, 64-65). Bu perspektiften değerlendirildiğinde eko-merkezli sorunlar bu hiyerarşi ilişkilerinin üretildiği zeminlerin semptomları olarak karşımıza çıkarlar.

Uygarlık eleştirisini sadece merkezileştirmekle kalmayıp onu bir hiyerarşi eleştirisinin asli mecrasına dönüştürmek eğilimi büyük ölçüde eko-anarşizm için de geçerli bir özelliktir. Eko-merkezli sorunların ve bu sorunların yol açtığı karanlık tablonun tarihsel olarak üretilmiş ve içselleştirilmiş otorite ilişkilerinden kaynaklandığını ileri süren eko-anarşist yaklaşım; uygarlık sürecini söz konusu otorite ilişkilerinin üretildiği bir tektonik olarak görür. Merkezi iktidar ilişkilerinin kurumsallaşması, ulus-devletlerin ortaya çıkması, monarşilerin yeknesak egemenliğinin modern devlet aygıtlarına dönüşerek kapsayıcılıklarını ve çeşitliliklerini arttırmaları eko-anarşizmin uygarlık kritiğinin dikkate değer unsurları arasında sayılabilir.

Burada önemli bir husus olarak zikretmek gerekirse, eko-anarşizmin uygarlık eleştirisi iktidar ilişkilerini salt kapitalist üretim ilişkilerine indirgemez. Mikro-sahalarda da etkileri izlenebilecek olan iktidar ilişkileri, en genel haliyle buyruk verme gücünün kurumsallaşması ve doğallaştırılması pratikleri temelinde düşünülür. Bu bağlamda eko-anarşist perspektif için eko-merkezli sorunlar aslında çok boyutlu bir iktidar nosyonuna dayanan modern uygarlığın eleştirisinden bağımsız düşünülemez.

Uygarlık eleştirisinin eko-anarşist düşünce içindeki izleri kabaca iki ana seyir izler. Bunlardan toplumsal ekoloji adıyla anılan birinci perspektif Murray Bookchin'in çalışmalarına dayanır. Bookchin modernitenin doğuşu ve kapitalizmin yükselişi gibi iki ana tarihsel momenti ekolojik dünyanın tahribi açısından kritik görse de uygarlık, onun gözünde kapitalizm öncesi bir süreç olarak ele alınır. Bu minvalde neolitik dönemin paylaşım, ortak yaşam ve doğayla uyum merkezli değerlerinin tasfiyesi; uygarlığın başlangıcını oluşturur. Bu çerçevede yine neolitik dönemin değerlerinin pre-modern devlet formasyonunun emeğe el koyan ve bir dizi dikey otorite ilişkisi tesis etmeyi amaçlayan eğilimi karşısındaki zayıflayışı ve çöküşü uygarlık sürecinin kurucu momentini oluşturur (Bookchin, 2013: 139-151). Bu moment daha sonra farklı bir biçime evrilir ve 16. Yüzyılla birlikte modern kapitalist devletler tarafından bir dünya-sistemine dönüştürülür (Wallerstein, 2014: 10-11). Bununla birlikte Bookchin, modernite öncesi dönem ve modernite sonrası dönem arasında uygarlığın bozucu etkileri temelinde bir devamlılık çizgisi çizer. Zira, bir kez daha belirtmek gerekirse, onun bakış açısından uygarlık moderniteye özgü bir süreç değildir, ondan çok daha önce ve sözü edilen dinamiklerle başlamış bir maddi akış halidir. Her şeye rağmen Bookchin için bu akış içinde neolitik değerlerin kalıntılarına rastlamak olasıdır. Bu bağlamda eko-merkezli sorunların üstesinden gelmek ve kapsamlı bir uygarlık eleştirisi yapabilmek bu değerleri yeniden diriltmekle ve “insanın biyolojik olarak kendi türüyle yaşamak, geniş ve özgürce tanımlanmış bir toplumsal grup içinde kendi türüne önem vermek ve sevgi göstermek çerçevesinde şekillendiği kesin bir biçimde kabul edecek olan” ekolojik bir toplumu tesis etmekle mümkün olacaktır (Bookchin, 2013: 152, 432). Öte yandan eko-anarşizm içindeki ikinci perspektif olarak anarko-ilkelcilik bu yönde bir iyimserliği paylaşmaz. Bu perspektifin uygarlık eleştirisi daha belirgin bir biçimde bir teknoloji eleştirisidir. Bu çerçevede bu akımın bir temsilcisi olarak John Zerzan şunları söyler: “İnsanlar daha önce asla böylesine güçsüzleştirilip, her konuda makinalara bağımlı hale getirilmemiştir; yeryüzü teknolojiden dolayı hızla imhanın eşiğine gelirken, bizim ruhumuz da teknolojinin hükmedici yasalarından dolayı sinikleşerek donuklaşmıştır” (Zerzan, 2013: 238). Dolayısıyla ekolojik bütünlüğü tesis edebilmek için yapılması gereken şey köklere yahut “ilkel hale”

dönmehtir. Anlaşılabilirceği üzere, anarko-ilkelcilik için uygarlık tüm kötülüklerin kaynağıdır ve bünyesinde düzeltilebilecek ya da gözden geçirilip uyarlanabilecek herhangi bir değer taşımaz. Bu nedenle de yapılması gereken şey, onun tüm teknolojik dinamikleri ve bu dinamiklerle işleyen otorite ilişkileri ile birlikte tasfiye edilmesidir.

Görüldüğü üzere uygarlık eleştirisi, sadece ekolojik düşüncenin genel yapısının değil aynı zamanda onun diğer ideojilerle eklemlenmiş farklı görünümünün de merkezi bir unsurudur. Buradan hareketle bu çalışmanın cevaplayacağı son soruya, yani uygarlık eleştirisinin ekolojik düşünce özelindeki konumunun ekolojik tahayyülün sınırları açısından önümüze koyduğu sorular ve sorunların genel hatlarıyla ne olduğu sorusuna geçilebilir.

Her şeyden önce, ekoloji düşüncesi içinde “insanın kendisine yabancılaşmasının asli sorumlusunun medeni ilerleme” (Habermas, 2000: 192) olduğunu savunan Jean-Jacques Rousseau’cu bir yaklaşımın izlerini bulmak mümkündür. Bu yaklaşım özelinde “tabiat, bir bozulmamışlık alanıdır ve modern zamanların ilerleme saplantısından uzak bir mantığa sahiptir. İçinde yaşayanları gözetir ve onların birbirini gözetmesini kolaylaştırır” (Türk, 2016: 150). Bu yaklaşımın ekolojik düşünce içindeki izleri sürüldüğünde ekolojik düşüncenin farklı varyasyonları ile belirgin bir nostalji fikrinden tam olarak kaçamadığını söylemek mümkündür. Nostalji fikrinin bağlayıcı gücü ise ekolojik düşüncenin politik tahayyülünü aşındırma tehlikesi yaratır. Zira ekolojik düşüncenin sunduğu politik program ağırlıklı olarak geçmişin yeniden icadı türünden bir refleks içinden tanımlanmaktadır. Bu refleks ekolojik düşüncenin daha kapsamlı ve somut politik projeler üretmek becerisini zayıflatma tehlikesine yol açar. Ekolojik düşüncenin bu noktadaki potansiyel zafiyeti, köklerini salt geçmişten almayan güçlü bir politik gelecek programı sunamamak olarak somutlaşır. Bu çerçevede bir politik hareket olarak ekoloji, romantize edilmiş bir tahayyülün uzağında kalamadığı için güçlü bir politik düşünce olarak varkalmak niteliğini zayıflatan bir dinamikle yüz yüze kalır.

Yine bu minvalde ekolojik düşüncedeki haliyle uygarlık eleştirisinin -“uygar insan” ya da “modern birey” gibi kategorileri tarihsel bağlamının dışına çıkarmak riskine kapı açan bir biçimde- fazlasıyla genelleştirici ve Avrupa merkezli bir eğilime işaret ettiği de ifade edilebilir. Avrupa dışındaki kültürel ve coğrafi zemin özelinde uygarlığın gelişim çizgisi sorunu, ekolojik düşüncenin kurucu bir unsuru olarak uygarlık eleştirisinin kapsamlı ve üzerinde çokça düşünülmüş bir veçhesini sunmaz. Söz konusu eleştiride kalkış noktası belirgin bir biçimde ve ağırlıklı olarak Batı dünyası, özelde Avrupa toplumlarıdır. Michel Foucault’nun barbar ve yabani arasında çizdiği farkı düşünerek söyleyecek olursak uygarlık eleştirisi, ekolojik tahayyül içinde hem “ancak dışında bulunduğu ve yıkmaya ve sahiplenmeye çalıştığı bir

uygarlığa göre kavranan, belirginleşen, tanımlanabilen birisi” olarak barbar hem de henüz “toplumsal türden bir ilişki içinde bulunmamış”, “elinde yaşamını, güvenliğini, mülkiyetini, mallarını güvenceye almak için vazgeçeceği bir tür özgürlük bolluğu olan kişi” olarak yabancı kategorisini (Foucault, 2002: 202-203) tarihsel ilerleme anlatısına eş zamanlı olarak eklenmiş bir biçimde kavramsallaştırılır. Bu türden kavramsallaştırma girişiminin problematik tarafı modern uygarlık için kurucu önemdeki kimi tarihsel momentleri fazlasıyla genelleştirmesidir. Örneğin bu zaviyeden sanayileşme süreçlerinin gelişimi 18. yüzyılda başlatılan ve 19. yüzyılda doruğa çıkan bir kapitalistleşme dinamiğinden ayrılmaz. Ancak tarihsel olarak bakıldığında Charles Tilly’nin değindiği gibi, “sanayileşmenin tarihini saptamak, kentleşme ya da nüfus artışınınkini saptamaktan daha zordur, çünkü sanayi üretimi önce kırsal aile işletmelerinde ve küçük, dağınık atölyelerde genişlemeye başlamıştır; bu atölyelerde insanların çalışma yılları –hatta günleri- imalat, ticaret ve tarım arasında bölünmüş durumdadır” (Tilly, t.y: 51).

Benzer bir şekilde bu uygarlık eleştirisi bir kentliliğe geçiş anlatısı olarak da sunulur. Burada da sorun aşırı-genelleştirme, basitleştirme ve Avrupa merkezlilik eğiliminden bağımsız değildir. Kentleşme ve köylülükten çıkış bu perspektif özelinde eşzamanlı bir dinamik olarak sunulur. Oysa Avrupa tarihi özelinde bile süreç bu kadar eşzamanlı ilerlememiştir. Örneğin Max Weber “günümüzde modern uygar dünyanın büyük bir bölümünde, kentsel sosyal topluluktan ayrı bir kırsal toplum kalmamıştır” tespitini yapmakla birlikte “teknikteki devrimlere” rağmen Kara Avrupası’nda “geleneğin gücü ve kırsal nüfus tipleri”nin varlığından söz eder (Weber, 2008: 471-472). Nihayetinde ekolojik düşünce bağlamında uygarlık eleştirisinin eko-merkezli sorunların oluşumu sürecinde “geçmiş tahayyül etmek” gerekliliğine vurgu yapan haklı bir hassasiyeti yansıttığı, öte yandan bu hassasiyete eşlik eden uygarlık anlatısının çoğu zaman genelleştirilmiş ve zaman zaman bir hayli romantize edilmiş yapısı nedeniyle sorunsuz bir görünüm arz etmekten uzak olduğu söylenebilir.

Sonuç

Kritik, her düşünsel perspektifin kurucu unsurudur. Ekolojik tahayyül de başka pek çok şeyle birlikte bize bir uygarlık kritiği sunar. Bu kritiğin genel görünümüne ve işlevlerine değinen bu çalışma; uygarlık eleştirisinin ekoloji düşüncesi için kurucu bir düşünsel unsur olduğu varsayımı üzerinden söz konusu eleştirinin eko-merkezli sorunlara yol açan dinamikler temelinde nasıl devreye sokulduğuna ve bu dinamiklerin farklı ekolojik pozisyonlar özelinde nasıl düşünüldüğüne değinmeye çalışmıştır. Bu çaba çerçevesinde uygarlık eleştirisinin ekolojik düşünce için kurucu olduğu kadar sınırlayıcı ve ekolojik düşünce için belirli risklere kapı açan bir niteliğe de sahip olduğuna işaret edilmiştir. Bu temelde uygarlık eleştirisinin ekoloji düşüncesindeki yerinin en genel haliyle bir ilerleme eleştirisi olduğu söylenebilir. Belki de bu nedenle ve tüm bu tartışmadan hareketle, ekolojik düşünce içinde uygarlık nosyonunun temsil ettiği merkezi konumun bir ölçüde Walter Benjamin'in *Tarih Kavramı Üzerine*'de söylediklerini anımsattığını iddia etmek mümkündür:

Klee'nin, Angelus Novus adlı bir resmi vardır. Bir melek betimlenmiştir bu resimde; meleğin görünüşü, sanki bakışlarını dikmiş olduğu bir şeyden uzaklaşmak ister gibidir. Gözleri, ağzı ve kanatları açılmıştır. Tarihin meleği de böyle gözükmelidir. Yüzünü geçmişe çevirmiştir. Bizim bir olaylar zinciri gördüğümüz noktada, o tek bir felaket görür, yıkıntıları birbiri üstüne yığıp, onun ayakları dibine fırlatan bir felaket. Melek, büyük bir olasılıkla orada kalmak, ölüleri diriltmek, parçalanmış olanı yeniden bir araya getirmek ister. Ama cennetten esen bir fırtına kanatlarına dolanmıştır ve bu fırtına öylesine güçlüdür ki, melek artık kanatlarını kapayamaz. Fırtına onu sürekli olarak sırtını dönmüş olduğu geleceğe doğru sürükler; önündeki yıkıntı yığını ise göğe doğru yükselmektedir. Bizim ilerleme diye adlandırdığımız, işte bu fırtınadır (Benjamin, 2000: 42).

Kaynakça

- Aktürk, Ş. (2007). “Braudel'den Elias'a ve Huntington'a ‘Medeniyet’ Kavramının Kullanımları”, *Doğu Batı*, sayı 41, ss. 147-175.
- Benjamin, W. (2000). “Tarih Kavramı Üzerine”, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bookchin, M. (2013). *Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü*, çev. Mustafa Kemal Coşkun, İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2015). *Devlet Üzerine: Collège de France Dersleri (1989-1992)*, çev. Aslı Sümer, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Braudel, F. (2006). *Uygurlukların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
- Elias, N. (2002). *Uygurluk Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler cilt 2: Toplumun Değişimleri Bir Uygurlaşma Teorisi İçin Taslak*, çev. Erol Özbek, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Elias, N. (2004). *Uygurluk Süreci: Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler cilt 1: Batılı Dünyevi Üst Tabakaların Davranışlarındaki Değişmeler*, çev. Ender Ateşman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Foucault, M. (2002). “3 Mart 1976 Tarihli Ders”, *Toplumun Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Freud, S.(1962). *Civilization and Its Discontents*, çev. James Strachey, New York: W. W. Norton & Company Inc.
- Huntington, S. (2002). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Mehmet Turan Ve Cem Soydemir, İstanbul: Okuyan Us Yayın.
- Habermas, J. (2000). *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, Çev. Tanıl Bora Ve Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laclau, E. Ve Chantal M. (2008). *Hegemonya Ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, Çev. Ahmet Kardam, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laclau, E. (2015). “Siyasetin Öznesi, Özne Siyaseti”, *Evrensellik, Kimlik Ve Özgürleşme*, Çev. Ertuğrul Başer, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Löwy, M. (2014). *Ekosozyalizm: Kapitalist Ekolojik Felakete Radikal Bir Alternatif*, Çev. Hande Turan Abadan, Ankara: Epos Yayınları.

Plumwood, V. (2004). *Feminizm Ve Doğaya Hükmetmek*, Çev. Başak Ertür, İstanbul: Metis Yayınları.

Scruton, R. (2013). *Green Philosophy: How To Think Seriously About The Planet*, London: Atlantic Books.

Tilly, C. (T.Y.). *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Yeni Binyıl Yayınları.

Türk, H. B. (2016). "Murray Bookchin'in Siyasal Düşüncesinde Rousseau'nun İzleri", *FLSF (Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2016 Güz, Sayı: 22, Ss. 147-162.

Türk, S. M. (2017). "Ekofeminizm Ve Dualizm Fikri", *FLSF(Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2017 Güz, Sayı: 24, Ss. 377-392.

Wallerstein, I. (2014). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, Çev. Ender Abadoğlu Ve Nuri Ersoy, İstanbul: Bgst Yayınları.

Weber, M. (2008). "Almanya'da Kapitalizm Ve Kırsal Toplum", *Sosyoloji Yazıları* (Haz. Hans H. Gerth Ve C. Wright Mills), Çev. Taha Parla, İstanbul: Deniz Yayınları.

Zerzan, J. (2013). *Gelecekteki İlkel*, çev. Cemal Atila, İstanbul: Kaos Yayınları.

Sağlık Hizmetlerinde Etkin Kaynak Yönetimi: Vitreoretinal Cerrahi ve Total Parenteral Nutrisyon (TPN) Cihaz ve Malzemelerinin Merkezi Alım Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme*

Tekin AVANER**

Elif AVANER***

Geliş Tarihi (Received): 02.08.2017– Kabul Tarihi (Accepted): 29.01.2018

Öz

Sağlık Bakanlığı, 2011’de yayımlanan 663 Sayılı KHK(Kanun Hükmünde Kararname) ile yeniden yapılandırılmış ve Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu, Bakanlığın bağlı kuruluşu olarak ilk kez kurulmuştur. İlgili düzenleme ile Sağlık Bakanlığı bünyesindeki eğitim ve araştırma hastaneleri, devlet hastaneleri, ağız ve diş sağlığı merkezleri Kurum’un taşra teşkilatı olarak kurulan Genel Sekreterlikler tarafından yönetilen Kamu Hastaneleri Birlikleri’ne bağlanmıştır. Bu yapılandırmanın amaçlarından biri 663 sayılı KHK öncesinde İl Sağlık Müdürlükleri’ne bağlı olarak faaliyet gösteren ve alım planlamalarını kendileri yapan sağlık tesislerinin ihtiyaçlarının birlik merkezinden planlanması, alımların ortak bir düzlemde yapılması ile mal ve hizmet alımlarının cazip hale getirilmesi, rekabet ortamı oluşturularak birim fiyatların ve giderlerin düşürülmesidir.

Genel Sekreterliklerin ve Türkiye Halk Sağlığı Kurumu’nun taşra teşkilatı olan Halk Sağlığı Müdürlükleri’nin kurulması illerde 3 başlı bir sağlık yapılanması meydana getirmiş, bu durum son zamanlarda eleştirilere de konu olmuş ve 15.08.2017 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu Kararı ile yayımlanan 694 Sayılı KHK ile ’de Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü olarak Kamu Hastaneleri Kurumu Bakanlığın merkez birimi haline gelmiş, bağlı kuruluşların taşra yapılanması sona ererek görev ve yetkileri il sağlık müdürlüklerine devredilmiştir. Bu çalışmanın amacı genelde kamu sağlık hizmetleri örgütlenmesinin, özel olarak ise Kamu Hastaneleri Birlikleri’nin ve dolayısıyla Genel Sekreterliklerin kurulmasının anlamlı olup olmadığı yönündeki tartışmalara mal ve hizmet alımlarının etkinliği yönünden bir perspektif sağlamaktır.

Bu çalışmada Mülga Ankara 1. Bölge Kamu Hastaneleri Birliği Genel Sekreterliği tarafından planlanarak gerçekleştirilen vitreoretinal cerrahi ve total parenteral nutrisyon (TPN) cihaz ve malzemeleri temini işlemleri incelenmiş ve merkezi alımın ekonomik katkıları değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Kamu Politikaları, Sağlık Politikası, Kamu Hastane Birlikleri, TPN, Vitrektomi.*

* Bu makale Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi (IERFM)’nde bildiri olarak sunulmuştur

**Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, tekinavaner@hotmail.com

***Uzman Eczacı, Ankara İl Sağlık Müdürlüğü, avanerelif@gmail.com

Efficient Resource Management of Health Services: An Evaluation on the Cases of Central Purchasing of the Vitreoretinal Surgery and Total Parenteral Nutrition Devices and Equipment

Abstract

The Public Hospitals Administration of Turkey was founded as affiliated to Ministry of Health in 2011 by the Statutory Decree 663, which restructured the Ministry. Under this regulation, the training and research hospitals, state hospitals, and oral and dental health centres have been affiliated to the Unions of the Public Hospitals, which is the decentralized organization of the Public Hospitals Administration, currently, administered by General Secretariats.

The purpose of such a restructuring was to make purchasing plans central by means of the unions, and hence, create price competition and decrease costs. Recently, the restructuring has been criticized in that a three-headed health structure was created in provinces with the foundation of the General Secretariats and the Public Health Directorates, the decentralized organization of the Turkey Public Health Institute. Under the statutory law 694, the Institution of Public Hospitals, renamed as the General Directorate of Public Hospitals, was reorganized as a unit of Ministry, and its affiliated units in the provinces were transferred to the provincial health directorates.

This paper aims to provide a perspective on the debates over whether the General Secretariats' foundation and, in general, the organization of the public health services was functional in terms of the efficiency of goods and services purchasing. In this study, the procurements of the vitreoretinal surgery and total parenteral nutrition (TPN) devices and equipment, planned by the abolished General Secretariat of Ankara 1st Regional Public Hospitals Union, are examined and economic contributions of the central purchasing method are evaluated.

Keywords: *Public policies, health policy, the Unions of the Public Hospitals, TPN, Vitrectomy.*

Giriş

Sağlık, her şeyin başı ve temeli olduğundan çeşitli disiplinlerin ilgi alanlarından olagelmıştır. Özelde tıp olmak üzere, kadim bilimler sağlığı ele almış, hastalık başta olmak üzere doğum, ölüm, dert, derman hasılı şifa arayışı temelinde yaşam ve ölüme odaklanıp durulmuştur (Gürsoy, 2005, s. 90). Felsefe, tarih ve din sağlık konusunu ele alan bilimlerin başında gelir, buna antropoloji, arkeoloji pekâlâ siyaset bilimi gibi sosyal bilimler de eklenebilir. O arada görece genç kamu yönetimi disiplini, bu konuda karar verme ve uygulama yahut süreç, yapı, işleyiş ve politikalar bağlamında müdahil olarak sağlık bürokrasisinin daha hızlı, etkili, verimli ve nihayet iktisadi bir sağlık sistemi kurma ve yürütmesine çabalar.

Dye'in kamu politikası tanımı oldukça özlü ifade edildiğinden, literatürün tercihi haline gelmiştir. İlgili yazında bu şekliyle kamu politikası, hikmeti hükümetin gereği üzerine odaklanmakta bir diğer deyişle hükümetin muktedir olma ya da olmamayı seçtiği her davranış şeklinde açıklanmaktadır (Dye, 1972, s. 1). Bu durumda kamu sağlığı politikası da devletin esas teşkilat hukukunda temel bir yere sahip bulunduğundan bu konuda hükümetlerin yapı, işleyiş ve politikaları da önemli bir yere sahip olmaktadır. Konunun tarihselliği zaman içerisinde değişim ve dönüşümlerin olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu bakımdan inceleme nesnesi ve ele aldığımız konu oldukça güncel bir aşamayı oluşturmaktadır. Kaynak yönetimi, yönetim olgusunun bütçe, (Arıkboğa, 2015, ss. 146-7) ve planlama (Acar, 2015, ss. 518-23) dahil olmak üzere tüm işlevlerinin analitik ya da stratejik esası olarak görülebilir. Böylece ele aldığımız sağlık hizmetlerindeki kaynak kullanımı konusu ve onun yönetimi bakımından değerlendirildiğinde 2011 tarihli 663 sayılı KHK düzenlemesi, yeni bir eşik olarak ortaya çıkmaktadır. İlgili düzenleme kamu sağlığı politikasında ve Sağlık Bakanlığı yapısında Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu adı altında yeni bir yapı, işleyiş ve politika anlamına gelmektedir.

Türkiye geliştirmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan ülkelere göre, ilgili seviye tüm kaynaklarının optimum kullanımının hayatiyetine işaret eder. Ülkede döviz ya da yabancı doğrudan yatırımlar bakımından karşılaşılan güçlükler yanında yerli tasarruf yetersizliği ve kamu ya da özel yatırımların sınırlılığı bilinen sorun alanlarından olduğundan, kamu yönetimi bu noktada siyaset-bürokrasi dikotomisini de göz önüne alarak mevcut durumu yönetmek durumundadır. Ülkemizde istikamet, 1980 sonrasında başlayan yeni liberal paradigmalara çerçevesinde ve serbest piyasa düzeni içinde belirlenmiş bulunduğundan, 2011 düzenlemesi bu yöndeki değişikliğin yeni merhalesi bir diğer deyişle yeni gelişmelere uyumu olarak değerlendirilebilir.

Bu değişiklik ve uydurma konusunda etkili aktörler yazının konusunu aşmakla birlikte genel olarak kamu politikası sürecinde siyasetçilerden uluslararası aktörlere değin bir dizi iç ve dış aktörün etkili olduğu bilinmektedir (Sobacı, 2015, s. 30). Bu çalışma Türkiye’de sağlık politikasında alınan Kamu Hastane Birlikleri oluşturma kararında etkili olan kaynak konusuna odaklanmakta, bu çerçevede iki önemli parametre üzerinden kararın sonucunu değerlendirmektedir; vitrektomi ve TPN.

Öte yandan devletin sağlık hizmetleri alanında da piyasaya müdahale etmemesi düşünülemez. Devlet bunu birçok sebeple yapacaktır; öncelikle tekelci yapıların oluşmasını engellemeye çalışmak sonra da fiyata dahil edilemeyen dışallıkları kontrol altına almak için. Elbette kamusal mal ve hizmetlerin üretimi gerektiğinde de devlet toplumsal faydayı artırmak için bundan kaçınmayacaktır (Vural ve Sarısoy, 2015, s. 533).

Performans kavramının ölçülmeye başlanıp rasyonel esaslarla izlendiği bir dönemin içinde bulunuyoruz. Çeşitli kriterler çerçevesinde durumun fotoğrafını çekmek, temel göstergelerle gelişimi görmek ve uluslararası skalada önlerde yer bulabilmek adına gerçekleştirilen çabalar bu noktada sağlık sistemi bakımından da önemli bir yer tutmaktadır. İşte sağlık sistemi devletin en temel hizmet alanlarından biri olduğundan demokratik yaşamla birlikte düşünüldeğünde, sistemin göstereceği performans başta hasta memnuniyeti olmak üzere vatandaşlara şifa ve mutluluk olarak dönecek diğer yandan gelişmişlik endekslerinde edinilen yerle de uluslararası saygınlık kazanılmış olacak ve sağlık turizmi gelişimini sürdürecektir.

1. Türkiye’de Sağlık Politikalarında Yeniden Dönüşüm İhtiyacı

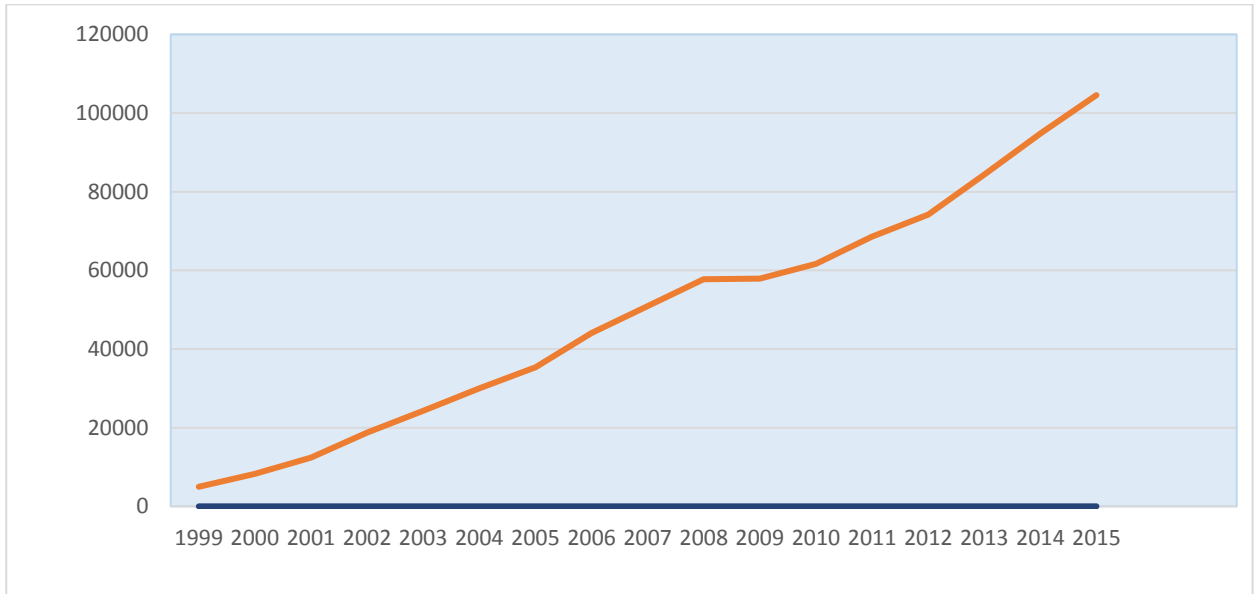
Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) sağlık kavramını, “*fiziksel, sosyal ve ruhsal yönden iyilik hali*” olarak tanımlar (DSÖ, 1946, s. 1). DSÖ, sağlığın temel insan haklarından biri olması sebebiyle, tüm insanların temel sağlık kaynaklarına erişimi olması gerektiğini ifade eder (WHO, 1986, s. 4). Bu bağlam ülkeler tarafından uygulanan sağlık politikalarının önemini gösterir. Sağlık politikası;

... ayırım gözetmeksizin tüm toplumun sağlık hakkına yüksek kalitede ve hızla erişimini sağlamak üzere alınan kararlar ve bu doğrultuda oluşturulan, birbirleri ile uyumlu plan ve programların, mevzuat ve uygulamaları aracılığı ile hayata geçirildiği eylemsizlik durumlarını da içeren uygulamalar bütünü olarak tanımlanabilir (Emmioğlu, 2016, s. 287-288).

Sağlık politikaları geliştirilirken temel ilkelere uygun kararlar alınması ve kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanılması politikanın başarısını etkileyen, anlamını güçlendiren önemli unsurlardır.

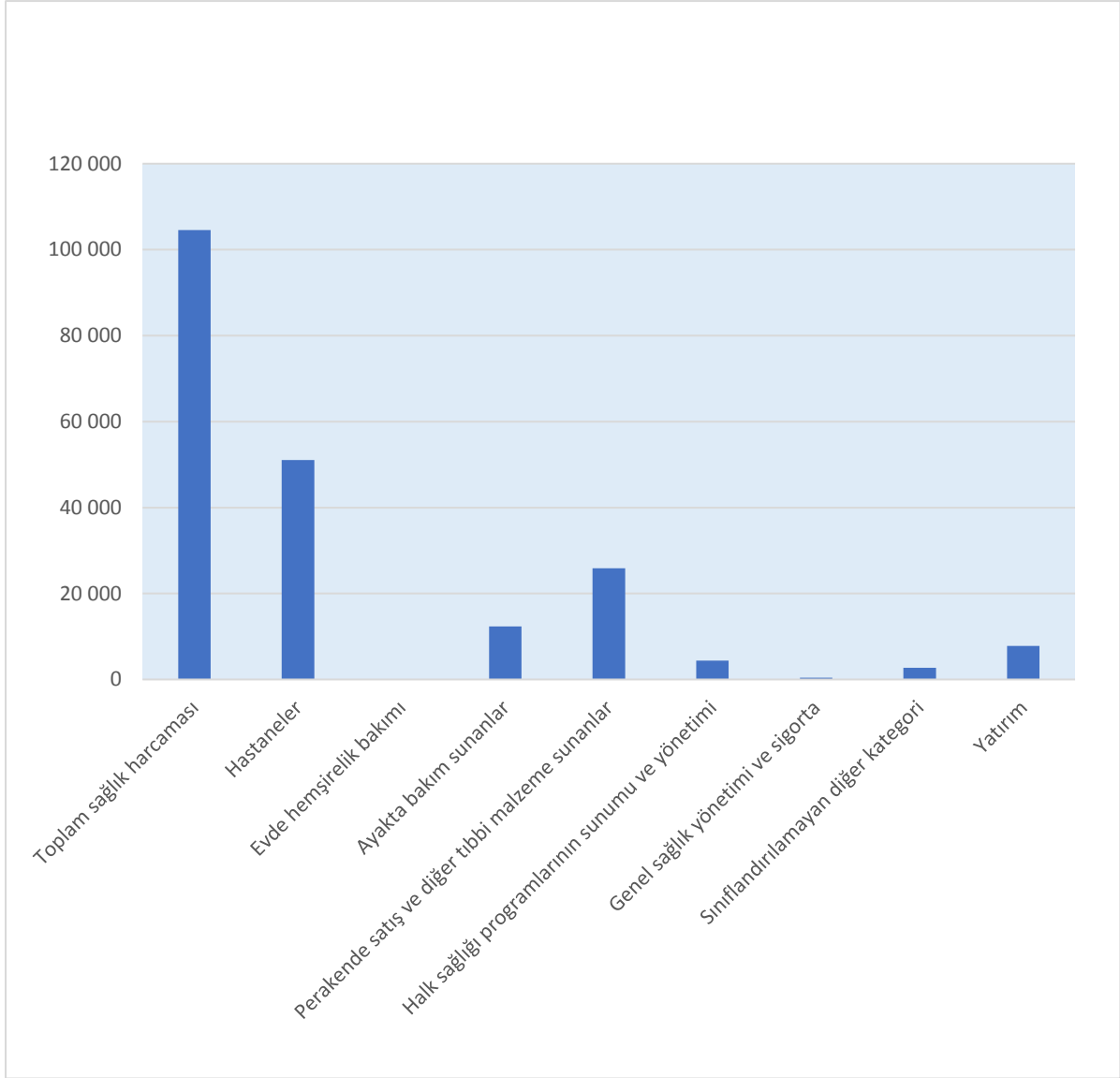
Türkiye’de bu bağlamda sağlık sistemi performansının iyileştirilmesi çabaları yarım asrı aşmış bulunmaktadır. Nitekim 1960’larda başlayan süreç, 1990’larda yeni küresel rüzgarla ikinci aşamaya geçmiş ve nihayet içinde bulunulan iyileştirme ve yeniden biçim verme çabaları ile de ‘üçüncü dalga sağlık reformları’ hayatımıza girmiş durumdadır (Yıldırım ve Yıldırım, 2013, s. 353). Günümüzde Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın ikinci ayağının adımları atılmaya başlanmıştır.

Türkiye sağlık politikalarına önem veren ülkelerin başında yer almaktadır. Nitekim, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre 2015 yılında toplam sağlık harcaması 104.568 milyon TL olarak gerçekleşmiş ve toplam sağlık harcamasının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı %5,4 olarak belirlenmiştir (Bkz. Grafik 1). Bu harcamaların içerisinde 41.521 milyon TL devlet hastaneleri tarafından yapılan kamu harcaması olarak açıklanmıştır. Perakende satış ve diğer tıbbi malzeme harcamaları ise 25.888 milyon TL olarak verilmiştir (Bkz. Grafik 2; TÜİK, 2016). Kalkınma Bakanlığı bünyesinde hazırlanan *Onuncu Kalkınma Planı Tıbbi Cihaz ve Tıbbi Malzeme Çalışma Grubu Raporu*’nda 2013 yılı toplam sağlık harcamalarının %4,4’ünü tıbbi cihazların oluşturduğu, tıbbi cihaz harcamalarının Gayri Safi Yurt İçi Hasılaya oranının %0,3 olduğu belirtilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2014, s. 4).

Grafik 1: Sağlık Harcamalarının Yıllara Göre Dağılımı (Milyon TL)

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak hazırlanmıştır.

Grafik 2: Hizmet Sunumuna Göre 2015 Yılı Sağlık Harcamaları (Milyon TL)

Kaynak: TÜİK verileri esas alınarak hazırlanmıştır.

Türkiye’de sağlık harcamalarının içerisinde devlet hastanelerinin ve özellikle tıbbi malzeme harcamalarının rakamlarına bakıldığında sağlık hizmetlerinde kaynak yönetiminin önemi anlaşılmaktadır. Bu kapsamda iyi bir sağlık hizmeti ile finansal sürdürülebilirlik arasındaki dengeyi kurmakla yükümlü devlet hastanelerinin, kamu hizmeti sunan ancak birer sağlık işletmesi olarak ayakta kalması ve devlete mali yük getirmemesi gereken kamu kuruluşları olduğu düşünüldüğünde bu dengeyi koruyabilmek üzere etkin bir kaynak yönetiminin sağlanması zorunludur. Sağlık kuruluşlarında kuşkusuz insan kaynağı yönetimi temel yönetim unsurlarından biridir. Ancak malzeme ve bununla ilişkili olarak etkin bir mali

kaynak yönetimi de sürdürülebilirliği sağlamak ve hizmet kalitesini hedeflenen düzeye ulaştırabilmek için hayati değer taşır.

Malzeme kaynağı üretim kontrolü, satın alma, stok kontrol, malzeme hareketleri, teslim alma, dağıtım ve depolama gibi fonksiyonlar ile yönetilirken bu süreç ihtiyaçların belirlenmesi malzemelerin alım planının yapılması, satın alınması, kabulü, depolanması, stok planlaması ve kontrolü, atıkların değerlendirilmesi veya çevreye dönüşümü olarak süregelir (Uzuntarla, Tuncer, Orhan ve Varol, 2015, s.17).

Malzeme kaynağının yaşam döngüsünde, ihtiyaç planlaması ve satın alma arasında sağlanan uyum ile etkin bir malzeme kaynağı yönetiminin ilk adımı atılmış olur. Bu uyum iyi bir sağlık hizmeti sunumu için kaliteli malzemenin piyasa fiyatının altında temin edilmesini sağlamak üzere faydalı olacaktır. Ancak bunu sağlamak için idari yapının ve yönetim şeklinin de önemli olduğu Kamu Hastaneleri Birliklerinin kuruluşuyla anlaşılmıştır.

2. Yeni Kaynak Yönetimi Olarak Kamu Hastane Birlikleri

Sağlık Bakanlığı 2011’de yayımlanan 663 Sayılı KHK ile yeniden yapılandırılmış ve Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu, Bakanlığın bağlı kuruluşu olarak ilk kez kurulmuştur. Ancak sürecin 2003 tarihli Dünya Bankası raporuyla başladığı bilinmektedir. Erol ve Özdemir’e göre sürecin gelişimi şu şekildedir:

“Dünya Bankasının 2003 yılında yayımladığı bir raporda kamu hastanelerinin kendi kaynaklarını yaratmaları ve arz/talep ilişkisinin sağlıklı bir şekilde yürümesi için özerk yapılar haline getirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Türkiye’de hastanelerin birer işletme olarak değerlendirilmesi ilk olarak 1987 tarihli Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu’nda yer almış ancak Anayasa Mahkemesi iptal kararı nedeniyle uygulanamamıştır. 663 sayılı SB ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (2 Kasım 2011 tarihli Resmi Gazete) ile Bakanlığa bağlı ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşları, “*Kamu Hastane Birlikleri*” adıyla, ayrı tüzel kişiliğe sahip ve idari yönden özerk kuruluşlar olarak sağlık işletmesi modeline göre yeniden yapılandırılmıştır. Böylece kamu sağlık kuruluşları özerk birer sağlık işletmesine dönüştürülürken, SB’da oluşan “sağlık piyasası”nın denetim ve düzenlenmesinden sorumlu bir kurum haline getirilmiştir.” (Erol ve Özdemir, 2014, s.17)

Nihayet Sağlık Bakanlığı’nın teşhis ve tedavi politikalarını geliştirmek üzere 663 Sayılı KHK ile kamu hastanelerinde yeni bir yapılanmaya gidilmesi sonucunda *Kamu Hastane Birlikleri Yönetim Modeli* ortaya çıkmıştır. Bakanlığa bağlı, devlet hastaneleri, eğitim ve araştırma hastaneleri, ağız ve diş sağlığı merkezleri Kurum’un taşra teşkilatı olarak kurulan

Genel Sekreterlikler tarafından yönetilen ve sayıları 88 olan Kamu Hastaneleri Birlikleri'ne bağlanmıştır.

Kamu Hastaneleri Birlikleri Genel Sekreterlikleri 3 ana koldan; Tıbbi Hizmetler, Mali Hizmetler ve İdari Hizmetler olmak üzere 3 başkanlık ile sağlık kuruluşlarını yönetmekte idi. Tamamen birebir örtüşmese de Kamu Hastaneleri Kurumunda da aynı hizmet kollarının yansımaları olan Tıbbi Hizmetler Başkan Yardımcılığı, Mali Hizmetler Başkan Yardımcılığı ve Destek ve İdari Hizmetler Başkan Yardımcılığı bulunmaktaydı (Emmioğlu, 2016, s.290).

Bahsi geçen yönetim modelinde Kamu Hastaneleri Birliklerine bağlı sağlık tesislerinde hastane yöneticisi/başhekimler yönetimin başı olup başhekim yardımcıları, hastanelerin sağlık hizmetlerinin idaresinde birlikte görev alıyorlardı. 663 Sayılı KHK sonrasında “başhemşire” kavramının yerini “sağlık bakım hizmetleri müdürü”, “hastane müdürü”nün yerini ise “idari ve mali hizmetler müdürü” almıştı. Hastanelerin büyüklükleri dikkate alınarak müdürlüklerin sayısı 4'e kadar çıkarılabilmekteydi. Bu kapsamda ayrıca birçok hastanede bir de “sağlık otelcilik hizmetleri müdürü” tanımlanmıştı.

Yapılan bu değişiklikler ile ortaya çıkan sözleşmeli statüdeki bu idari görevler ve yapılanma hakkında yöneticiler ve çalışanları olan sağlık personeli arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Kamu Hastane Birlikleri yönetim modeli hakkında yapılan bir saha çalışmasında Kamu Hastaneleri Birlikleri'nin kurulması hakkında yönetici ve çalışanlara yapılan anket sonuçları aşağıdaki gibi değerlendirilmektedir.

“Kamu Hastane Birliklerinin gerekli olduğunu düşünüyorum” anket önermesine katılım sıklığı katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri birlikte değerlendirildiğinde yöneticilerin %71,8'i çalışanların ise %24,5'i KHB'nin kurulmasını gerekli görmektedir. Yöneticilerin %16,9, çalışanların %21,7'si birliklerin kurulmasına kısmen katıldığını ifade etmiştir. Yöneticilerin KHB kurulmasının neden gerekli olduğunu ya da neden gerekli olmadığını tespit etmek amacıyla ankette gerekçe kısmı açılmış ve sistem hakkında yöneticilerin görüşleri alınmıştır. Önermeye katılanların en önemli gerekçeleri %18,8 ile “Yerinden yönetim modelinin uygulanması/tek çatı altında toplanılması”dır. Hastanelerin tek çatı altında toplanması, kararın tek bir merkezden alınması, katılımcılar tarafından KHB'nin en olumlu buldukları yönüdür. Katılımcıların ikinci olarak belirttikleri ortak görüş ise “mali disiplinin sağlanması”dır. Katılımcılar, birliklerin kurulmasıyla, hastanelerde tasarruf modelinin ortaya konulduğunu ve finansal anlamda olumlu değişiklikler olduğuna dikkat çekmektedirler. “Kaynakların etkin ve verimli kullanılıyor” olması katılımcıların belirttiği bir diğer gerekçedir. Bunu “kurum ve personel takibi/denetim kolaylığı”, “idarecileri daha dinamik hale

getirmesi/etkinliklerinin artması” ve “işleyişi hızlandırması” gerekçeleri izlemektedir. Bir başka görüşmecinin görüşleri ise kendi cümleleriyle şu şekilde ifade edilmiştir s. “Kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli kullanılması ile karar mekanizmaları daha hızlı çalışmaktadır (Sasam, 2015, s. 42).

Yönetim bilimi literatüründe yer alan bazı çalışmalarda Kamu Hastane Birlikleri'nin Fransız örneğine uygun şekilde yapılandırıldığı bilgisine yer verilmektedir. Buradaki bilgiye göre taşrada Kamu Hastaneleri Birliklerinin kurulmasının, Fransa'dan örnek alınan sağlık hizmetlerinde bölgeselleşme yaklaşımının bir sonucu olduğu ve “bölgesel kalkınma” ile “hizmet sunumunda ölçek büyütme” hedefleri ile ilişkili olduğu nihayet sistemin Kalkınma Ajanslarının kurulması ile benzerlik gösterdiği vurgulanmaktadır. Öyle ki, temelde ulusal kalkınma hedeflerinin bir parçası olduğu yönündeki görüşlerin yer aldığı bir çalışmada, “663 sayılı KHK ile kamu hastanelerinin örgüt yapısı bakanlığın bağlı kuruluşu şeklinde yapılandırılarak merkezi yönetimle olan bağı zayıflatılmıştır” ifadesine yer verilmektedir (Övgün ve Küçük, 2013, s. 72-73).

Ayrıca 663 Sayılı KHK'nın ilk defa 2011 yılında yayımlanması ile Kamu Hastaneleri Kurumu'nun taşra teşkilatı olan Genel Sekreterliklerin ve Türkiye Halk Sağlığı Kurumu'nun taşra teşkilatı olan Halk Sağlığı Müdürlükleri'nin kurulması illerde 3 başlı bir sağlık sistemi yapılanmasını ortaya çıkarmıştır. Bu durumda da çeşitli karışıklıklar söz konusu olabilmektedir. Ülkedeki kıt kaynakların optimum kullanımı asıl ve ivedili olduğundan işlevsel olanın önemi ve önceliği söz konusu olmuş ve geleneksel yapısal örgütlenmenin önüne geçen adımlar atılmak durumunda kalınmıştır. Öncelikle kan kaybının durdurulması gerekmektedir. Fiili durumun istimi aştığı bağlamda 663 Sayılı KHK'da da böyle yapılmış ve sağlık tesislerinin mal ve hizmet alımı ile yapım ihtiyaçlarındaki yetkisi Genel Sekreterlere verilmişti. Kimi Genel Sekreterler ise bazı alımlarda Hastane Yöneticisi/Başhekim'lere bu yetkiyi yeniden devretmişti. Ancak özellikle tıbbi cihaz, bazı tıbbi malzeme ve sterilizasyon, laboratuvar gibi tıbbi hizmet alımlarında, yemek, güvenlik ve bilgi işlem personeli hizmet alımlarında ise yetki devri yapılmadığı Genel Sekreterlikler tarafından ortak merkezi alımlar yapıldığı, Elektronik Kamu Alımları Platformu (EKAP) incelendiğinde görülmektedir (EKAP, 2017a).

3. Ankara 1. Bölge KHB Genel Sekreterliği Alımları

Kamu Hastaneleri Birlikleri'nin kurulmuş olmasının ülke ekonomisine katkısı, birer sağlık işletmesi olan hastanelerin iktisadi durumunda sebep olduğu değişiklik bilimsel olarak incelenmesi gereken önemli bir konudur. Bu geniş kapsamlı konuya Ankara 1. Bölge KHB Genel Sekreterliği'nin vitreoretinal cerrahi ve total parenteral nutrisyon (TPN) cihaz ve malzemelerinin merkezi alımı örnekleri üzerinden ışık tutmak bundan sonraki yapılacak çalışmalara katkıda bulunmak açısından faydalı olacaktır.

3.1 Vitreoretinal Cerrahi Malzemelerinin Merkezi Alımı

Dış dünyaya açılan penceremiz olan göz, tıpta, anatomik ve fizyolojik yapısı nedeniyle ayrı bir inceleme alanı olup birbirinden farklı üst uzmanlık dallarında teşhis ve tedavi zorunluluğu taşımaktadır. Bu özel alandaki gelişim ve uygulamalar multidisipliner bir yaklaşım ile tıp ve mühendislik bilimleri alanlarında işbirliği gerektirmektedir. Bu gerekliliği en çok vitreoretinal cerrahi ve katarakt (fako) cerrahisi uygulamalarında somut olarak görmekteyiz.

Göz hastalıkları uzmanlarının özellikle gözün retina bölümü hastalıkları konusunda ihtisas yapmış hekimleri tarafından gerçekleştirilen “vitrektomi” işlemi, göze şeklini veren üçte ikilik bir bölümünü dolduran jel kıvamındaki “vitreus” adlı sıvının cerrahi müdahale ile çıkartılarak yerine hava, sıvı, gaz ya da silikon yağı konulmasıdır. Genellikle diyabetik retinopati nedeniyle oluşan hasarın retinadaki olumsuz etkilerini gidermek için ve ayrıca göz içi kanamaları ve yaralanmalarında uygulanan bir yöntemdir.

Proliferatif Diyabetik Retinopati (PDR) yani diyabet hastalığından kaynaklanan gözün retina kısmında oluşan hasar dünyada başlıca körlük nedenlerindedir. Diyabetik olgularda diyabetin süresi, diyabetin regülasyonunun tam olmaması, hipertansiyon, kan yağlarının yüksek olması, ileri yaş, böbrek hastalıkları, gebelik, sigara alışkanlığı gibi risk faktörlerinin de varlığında artan oranda PDR ortaya çıkabilmektedir. Oluşan problemlerin giderilmesinde veya kontrol altına alınmasında vitreoretinal cerrahi tekniklerin faydalı olduğu bilinmektedir (Kayık, Uçgun, Önen, ve Yazar, 2009, s. 15).

Laser tedavisi ile de retinopatilerin çoğu kontrol altına alınabilir. Ancak anormal kan damarlarından göz küresi içine kanama olması, ağsı tabakanın yerinden ayrılması gibi durumlarda vitrektomi ismi verilen göz içinin temizliği yapılır. %70 vaka ameliyattan sonra görmesinde artma kaydeder (THSK, 2016, s. 205-206).

Vitrektomi operasyonlarında üst düzey teknoloji gerektiren cihazlar ve yalnızca bu cihazlara özgü her hastaya ayrı olarak açılması gereken “kaset” olarak adlandırılan tek kullanımlık sistemler kullanılır.

Bu operasyonların yapıldığı sağlık tesislerinde kaset ve diğer cihaza özgü malzemelerin temini gider artıran önemli bir unsurdur. Sağlık uygulama Tebliği (SUT)’ne istinaden Vitreoretinal cerrahi uygulamalarının bedeli paket olarak ödenir, operasyonda kullanılan bu malzemelerin bedeli doğrudan SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu) tarafından sağlık tesisine ödenmez. Bu nedenle malzemenin ucuza temin edilmesi sürdürülebilirliği sağlamak ve TKHK tarafından belirlenmiş olan mali verimlilik kriterlerini yerine getirmek açısından önemlidir. Ancak bununla birlikte en hassas organımız olan göz için yapılan bu operasyonlarda yeni ve üst düzey cihaz ve malzemelerin kullanılması da verilen sağlık hizmetinin başarısında önemli bir faktördür.

Tıbbi cihazı kullanırken gerekli malzemenin teknolojik olarak yalnızca aynı marka ve model cihaz ile kullanılması zorunluluğu tıbbi cihaz piyasasında fikri mülkiyet hakkını korumak ve buluşun katma değerini artırmak için uygulanan bir araçtır. Ancak bu durum Kamu hastanelerinde yapılan alımlarda sağlık tesisinin alanını kısıtlayan ve malzemelerin alım bedellerini yükselten bir unsurdur. Vitrektomi cihazlarında da durum böyledir. Yalnızca bu cihazlara özgü malzemeler vitreoretinal cerrahide kullanılabilir. Yalnızca bu cihazlara özgü malzemeler vitreoretinal cerrahide kullanılabilir.

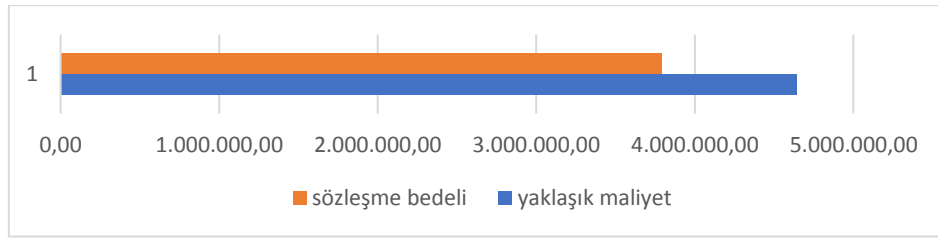
Ankara 1. Bölge Genel Sekreterliği tarafından vitrektomi operasyonlarında kullanılan cihazların üst düzey teknoloji ile üretilen yenileri ile hizmet verilmesi ve malzeme maliyetlerinin aşağıya çekilmesi amacıyla bağlı sağlık tesisleri için ortak bir ihale yapılmıştır. Hazırlanan ortak teknik şartnameye göre sarf karşılığı cihaz temini yöntemi ile Genel Sekreterliğe bağlı 4 hastaneye bu cihazlar 10 gün içinde kurulacak ve 24 ay boyunca cihazların bakım ve onarımı ile yüklenici tarafından gerçekleştirilecektir. Bu kapsamda hastaneler bu cihazlarla kullanılacak malzemeleri yükleniciden temin etmiş olacaktır. Bağlı Sağlık Tesislerinin malzeme siparişlerinin yüklenici firmaya tebliğinden sonra 10 gün içerisinde ilgili Sağlık Tesislerine yüklenici tarafından sözleşme süresi içerisinde peyder pey teslim edilecektir. 2014 yılı Eylül ayında gerçekleşen bu mal alımı açık ihalesinde yaklaşık maliyet idare tarafından 4.647.341,95 Türk lirası olarak belirlenmiştir. Sözleşme bedeli ise 3.794.135,00 Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir (EKAP, 2017b).

Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu’nun “Mal alımlarında yaklaşık maliyet tespiti” konulu 29.05.2014 tarihli Resmi Yazısı’na göre “Birlikler buldukları bölgede diğer

kurumların yapmış olduğu alım fiyatları, ihaleye çıkılacak alım miktarları, daha önce kendi yaptıkları alımların fiyatları gibi hususları dikkate alarak tavan yaklaşık maliyet bedelini aşmayacak şekilde ihaleye esas yaklaşık maliyet tespiti yapacaklardır” (TKHK, 2014b).

Söz konusu resmi yazıya istinaden Ankara 1. Bölge Genel Sekreterliği tarafından ilk olarak yapılan bu ihalede yaklaşık maliyetin Ankara’daki hastanelerin birlikler kurulmadan önceki münferit alımları dikkate alınarak hazırlandığı düşünüldüğünde hastanelerin kendi başına yaptığı alımlar ile ortak teknik şartname hazırlanarak sarf karşılığı cihaz temini şeklinde yapılan bu ihalenin sözleşmesi arasındaki farkın 853 bin Türk Lirası olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Grafik 3).

Bu durumda Ankara 1. Bölge Genel Sekreterliği merkezi ortak alım yaparak göz kliniklerinde vitreoretinal cerrahide kullanılan malzeme temininde 18 aylık dönemde 853 bin Türk Lirası tasarruf yapılmasını sağlamıştır. Bununla birlikte üst düzey teknolojiye sahip yeni cihazlar ile sağlık hizmeti verilmesi de sağlanmıştır.

Grafik 3: Ankara 1. Bölge KHB Genel Sekreterliği Vitrektomi İhalesi sonucu (Türk Lirası)

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

3.2 Total Parenteral Nutrisyon (TPN) Malzeme ve Cihaz Temini

Hastanede yatan hastalar için beslenme bozukluğu (malnütrisyon) önemli bir sorundur. Bu sorunun tanımlanması ve uygun beslenme tedavisi başlanması hastaların morbidite ve mortalitesini azaltmaktadır. Gerek hastalığı iyileştirebilmek, gerekse malnütrisyonu ve ona bağlı bozuklukları ortadan kaldırabilmek için hastaların yeterli ve dengeli beslenmeleri gerektiğinden ilgili klinik tarafından beslenme desteği verilmelidir (Çekmen ve Dikmen, 2014).

Total Parenteral Nutrisyon (TPN) periferik (merkezden uzak) veya santral (merkeze yakın) venler (toplardamarlar) kullanılarak sıvı kıvamlı steril beslenme ürünleri karışımlarının ağız yoluyla beslenemeyen erişkin hastaların veya bebek ve çocukların damar yoluyla desteklenmesidir. TPN hastaların klinik durumuna, yaş ve kilosuna göre hastaya özgü özel formülasyonlar ile hazırlanarak uygulanmaktadır. Piyasada standart olarak formüle edilmiş

beslenme ürünleri de bulunmaktadır ancak hastaya özgü karışımlar olmadığı için her hastaya uygun değildir. Özellikle yenidoğan yoğun bakımlarında, böbrek ve karaciğer yetmezliği olan, elektrolit dengesinde bozukluk olan hastalarda ve diğer bazı erişkin yoğun bakım hastalarında hazır ürünler ihtiyaca cevap vermemektedir. Bu nedenle bu gibi özel hastaların başvurduğu sağlık tesislerinde TPN hazırlama ünitelerine ihtiyaç vardır.

Hacettepe Üniversitesi Erişkin Hastanesi TPN ihtiyaçlarının esas alındığı ve hazır ürün ve TPN karışımlarının maliyetlerinin karşılaştırıldığı bir çalışmada TPN karışımları ile hazır ürünlerin hastaneye olan maliyetlerinin benzer olduğu, yıllık bazda, 7.000 adet dolum için gerekli sabit ve değişken maliyetlerin toplamının \$ 252.630, birim maliyetin \$ 36,09 olduğu, buna karşın hazır ürünün birim fiyatının yaklaşık \$ 37,79 olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre aynı zamanda her bir torbanın dolum maliyetinin 26.15 \$ ile 36.09 \$ arasında olduğu tespit edilmiş ve bu değerlendirmeye göre günde 15 hastadan fazla ihtiyaç var ise dolumun hastanede TPN karışımı olarak yapılmasının ekonomik olarak avantajlı olduğu belirtilmiştir (Bozat, Korubuk, Onar ve Abbasoglu, 2014, s.173).

Sağlık Bakanlığı tarafından 2010 yılında, 663 sayılı KHK ile Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiş olan Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından "TPN için Güvenli Uygulama Rehberi" hazırlanmıştır. Rehberde hasta ve çalışan güvenliği, TPN hazırlanması, taşıma ve saklama, TPN ünitesinde temiz oda, dolum cihazı (compounder) ve ortam için gerekli koşullar belirtilmiştir. Rehberde göre TPN bir eczacının sorumluluğunda hazırlanması gerekmektedir. TPN karışımları "Avrupa Birliği Steril Tıbbi Ürünlerin Üretim Kuralları"na göre ISO Sınıf 5 standardına uygun bir "temiz oda" içinde bu amaca özgü olarak geliştirilmiş cihazlarla ve özel olarak üretilmiş ve yalnızca bu cihazlarla uyumlu malzemeler kullanılarak hazırlanmalıdır (Sağlık Bakanlığı, 2010, s.5).

TPN hazırlanması için gerekli malzemeler, cihaz ve temiz oda kurulumu, gerekli yazılım ve personel sağlık tesisleri tarafından sarf karşılığı cihaz temini şeklinde alınır. Dolum cihazında kullanılacak malzemeler ihale edilir ve yüklenici firmaya malzeme bedeli ödenir. Malzeme stoklarının giriş ve çıkışı sağlık tesisi tarafından takip edilir. Doluamların gerçekleştirilmesinde özel eğitilmiş personel istihdamı da gereklidir. Alım süresi sarf karşılığı cihaz alımında genellikle 1-1,5 yıla sınırlıdır.

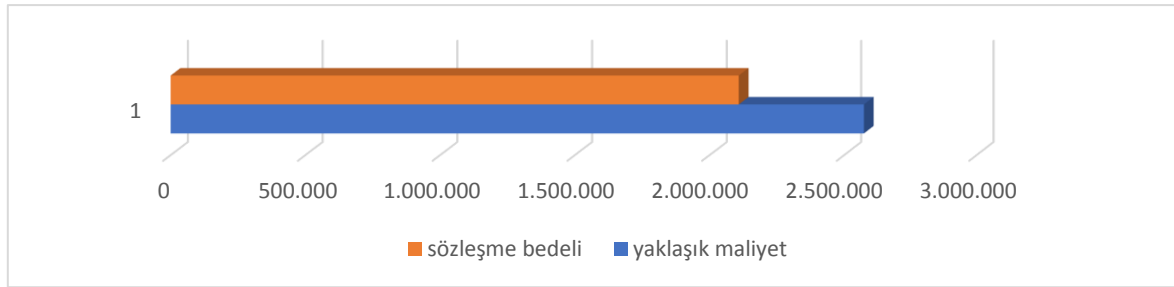
Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu (TKHK) Finansal Analiz Daire Başkanlığı tarafından 2014 yılı Aralık ayında tamamlanan maliyet analizi çalışmasında Türkiye genelinde TPN kullanım frekansı yüksek ve veri sağlayabilir kapasiteye sahip 10 hastane esas alınmıştır.

Maliyet analizi yapılırken, işçilik maliyeti, hazırlamada gerekli tıbbi malzeme maliyeti hesaplanmıştır. Ancak temiz oda (yapım, bakım, onarım), dolun (Compunder) cihazı maliyeti yüklenici firma tarafından alım fiyatlarına yansıtıldığından maliyet hesabına dahil edilmemiştir. Karışımında kullanılan ilaç çözeltileri ise hastaya ayrıca fatura edildiğinden ayrı hesaplanmış dolun başı maliyet analizine dahil edilmemiştir. TKHK'nın maliyet analizinde Ankara Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesinin TPN dolunu başına düşen ortalama tıbbi malzeme gideri 75,18 Türk Lirası Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesinin TPN dolunu başına düşen ortalama tıbbi malzeme gideri 26 Türk Lirası olarak hesaplanmıştır. İlaç ve malzeme gideri birlikte hesaplandığında da Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesi için 82,39 Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi için de dolun başına maliyet 66.14 Türk Lirası olarak belirlenmiştir (TKHK, 2014a).

Ankara 1. Bölge Kamu Hastaneleri Birliği Genel Sekreterliği'ne bağlı Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesinde yenidoğan yoğun bakım merkezi bulunması sebebiyle yenidoğan TPN ünitesi bulunmaktadır. Aynı Genel Sekreterliğe bağlı Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi ve Türkiye Yüksek İhtisas Eğitim ve Araştırma Hastanelerinde ise karaciğer, böbrek yetmezliği vb. durumları olan özel hastalar tedavi görmekte ve TPN karışımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak son yıllarda Sağlık Uygulama Tebliği'nde yapılan değişikliklerle erişkin TPN ödemesi sağlık tesislerine yapılmadığından bu iki hastanedeki TPN ünitesi kapanmak zorunda kalmış bu hastalar için hazır ürünler kullanılmıştır.

Ankara 1. Bölge Kamu Hastaneleri Birliği Genel Sekreterliği tarafından TPN ihtiyacı olan erişkin hastalar için dolun yapılabilmesi, yenidoğan dolun maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla; Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesi (yenidoğan), Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi (erişkin), Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi (yenidoğan ve erişkin) ve Türkiye Yüksek İhtisas Eğitim ve Araştırma Hastanesi (erişkin) sağlık tesislerini kapsayan ortak bir hizmet alımı ihalesi yapılmıştır. 18 aylık bu hizmet alımı ile Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesine Avrupa'daki adıyla bir "Compunder Center" kurulmuş, 4 hastane için dolun yapılmaya başlanmıştır. TPN Merkezi Türkiye'de ilk ve tek olarak Ankara 1. Bölge Kamu Hastaneleri Birliği bünyesinde açılmış ve ilk defa malzeme ve cihaz temini hizmet alımı yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bir hastanede yapılan elektronik istem güvenli bir bağlantı ve özel geliştirilen bir ara yüz ile merkezi TPN ünitesine ulaşmakta ve 2 ayrı cihaz ile dolun gerçekleşmektedir. Dolunu yapılan TPN karışımlar yüklenici tarafından diğer hastanelere dağıtılmaktadır. Bu hizmet alımı ihalesinde

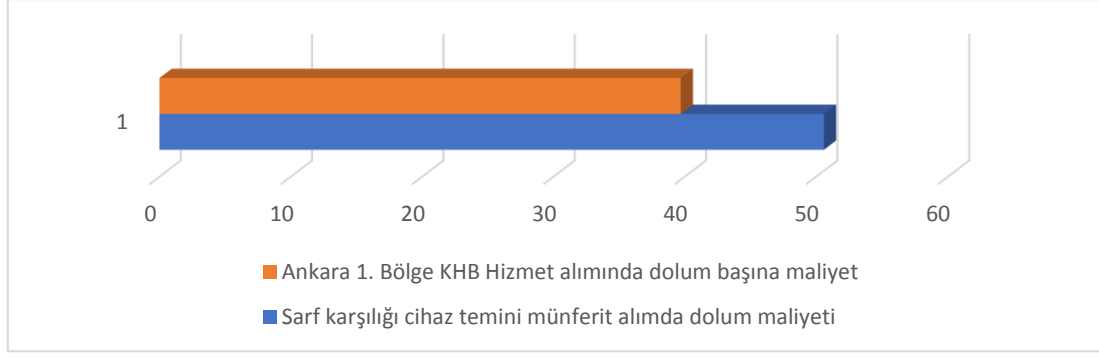
33000 erişkin 20000 yenidoğan olmak üzere 53 bin dolum için 2.108.000 Türk Lirası teklif verilerek iş sözleşmeye bağlanmıştır. Bu bedele gerekli malzemeler, 2 adet cihaz ve temiz oda kurulumu ile 33000 erişkin TPN torbası ve 9000 Elektrolitli mayi ve aseptik ilaç hazırlama hizmeti de dahildir. Bu durumda 2016 yılında sözleşmeye bağlanan bu hizmet alımı ile dolum başına maliyetin 39,7 Türk Lirası olduğu görülmektedir. İhalenin yaklaşık maliyeti idare tarafından 2.574.710,00 Türk Lirası olarak belirlenmiştir (EKAP, 2017b). Yaklaşık maliyet ve sözleşme bedeli arasındaki farka bakıldığında idarenin beklenenin 466.710 Türk Lirası altında alım yaparak tasarruf ettiği görülmektedir (Bkz. Grafik 4).

Grafik 4: Ankara 1. Bölge KHB Genel Sekreterliği TPN İhalesi sonucu (Türk Lirası)

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Ayrıca TKHK'nın 2014 yılı Aralık ayında yapılan maliyet analizinde, Ankara Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nin TPN dolumu başına düşen ortalama tıbbi malzeme gideri 75,18 Türk Lirası, Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesinin TPN dolumu başına düşen ortalama tıbbi malzeme gideri 26 Türk Lirası olarak hesaplandığı ve ortalama dolum başına maliyetin 50,59 Türk Lirası olduğu göz önüne alınarak; bu rakamın dolum başına maliyet olan 39,7 Türk Lirası ile karşılaştırıldığında idarenin dolum başına 10,89 Türk Lirası toplamda 18 aylık dönemde, aradan geçen 2 yılda meydana gelen döviz kuru farklılığına rağmen en az 577.170 Türk Lirası tasarruf ettiği anlaşılmaktadır (Bkz. Grafik 5). Bununla birlikte SUT'a göre ödeme alamadığı için TPN ünitesini kapatmak zorunda kalan hastanelerde yatan hastalar da bu alım sonucunda hizmet almaya yeniden başlamıştır. Ayrıca "Elektrolitli mayi" ve "aseptik ilaç hazırlama hizmeti" de yüklenici tarafından ücretsiz olarak verilmektedir.

Grafik 5: Dolum Başına Maliyet Karşılaştırması (Türk Lirası)

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

4. Tartışma ve Sonuç

Kamu Hastaneleri Birlikleri'nin evvelce yapılan çalışmalarda belirtildiği gibi ayrı tüzel kişiliğe sahip ve idari yönden özerk kuruluşlar olup olmadığı ya da bölgeselleşme yaklaşımının bir sonucu olup olmadığı ve merkezi yönetimle olan bağının zayıf mı, güçlü mü olduğunu değerlendirmek için 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu'na ve uygulamalarına bakmak ve 663 Sayılı KHK'nın yapı ve işleyiş ile ilgili hükümlerini ayrıntılı olarak ele almak gereklidir.

Kamu Hastaneleri Birlikleri Genel Sekreterlikleri, Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumunun (TKHK) taşra teşkilatı olup işleyiş ile ilgili talimatları doğrudan TKHK'dan alarak TKHK tarafından yayınlanan genelge ve resmi yazılara uygun olarak iş ve işlemlerini yürütmekteydi. Ancak 1949 tarihinde yayımlanan İl İdaresi Kanunu gereğince de hiyerarşik olarak illerde İl Sağlık Müdürlüğü'nün altında yer almakla birlikte 23.11.2012 tarihli Resmi Gazetede Yayımlanan "Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu Disiplin Yönetmeliği" II Sayılı Cetvel'e göre de Genel Sekreter'in disiplin amiri İl Sağlık Müdürü değil Vali'dir. 663 Sayılı KHK'e göre Genel sekreter, başkan ve hastane yöneticisinin sözleşmeleri de Bakan tarafından yapılıyordu.

İdare hukuku ve kamu yönetimi bakımından bu tartışma vaki olmak üzere yönetsel sisteme dair sorunlar bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Ne var ki, Kamu Hastane Birlikleri yönetim modelinin kurulmasının en önemli amaçlarından biri; 663 sayılı KHK öncesinde İl Sağlık Müdürlükleri'ne bağlı olarak faaliyet gösteren ve alım planlamalarını kendileri yapan hastane ve sağlık merkezlerinin ihtiyaçlarının birlik merkezinden planlanmasıydı. Böylece alımların ortak bir düzlemde yapılması ile mal ve hizmet alımlarının cazip hale getirilmesi,

münferit alımlarda ve rekabet oluşmayan alımlarda rekabet ortamı oluşturularak birim fiyatların ve giderlerin düşürülmesi hedeflenmiştir.

Kamu Hastane Birlikleri Genel Sekreterliklerinin özellikle tıbbi cihaz, malzeme ve hizmet alımlarında merkezi alım yaparak giderleri azaltmaktaki amaçlarından biri de TKHK tarafından yapılan verimlilik değerlendirmeleridir. Kamu Hastaneleri Birlikleri Verimlilik Değerlendirmesi Hakkında Yönerge'ye göre esas alınan mali göstergelerinden bazıları toplam tahakkuk geliri/toplam gider oranı, net borç/net hizmet tahakkuk tutarı, gelir bütçesi gerçekleşme oranı, gider bütçesi gerçekleşme oranı, mevcut stok tutarı, aylık ortalama tüketim tutarı, hasta maliyetleridir. Tıbbi göstergelerden bazıları ise acil servis müracaat yoğunluğu, acilden sevk edilen hasta oranı, hasta yatışları, yataklı servis etkinlik skoru, ameliyat etkinlik skoru, yoğun bakım yatak kullanımı, laboratuvar bekleme süresi, görüntüleme bekleme süresidir. Malzeme kaynağının etkin kullanımı ile temin işlemlerinin rasyonel olarak gerçekleştirilmesi mali ve tıbbi verimlilik kriterlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen önemli unsurlardır.

Sağlık tesisleri 663 Sayılı KHK öncesinde kendileri İl Sağlık Müdürlüklerine bağlı iken ve alımlarını kendileri yapıyor iken, çok uluslu şirketlerin cihaz ithalatçıları, bayileri aracılığı ile göz cerrahisinde kullanılan vitrektomi, fako (katarakt için) gibi cihazlarını hibe etmek veya oldukça düşük fiyatlara satmak suretiyle sağlık tesislerinde demirbaş olarak kayıtlı olmasını sağlamışlardır. Bu durumda malzemelerin yalnızca kendi cihazları ile uygulanabilir olması sebebiyle rekabet koşulları gerçekleşmemekteydi. Kamu İhale Kanunu 22inci maddesinin (a) bendine istinaden doğrudan temin işlemleri ile veya açık ihale bu malzemeleri tek firmadan almak durumunda kalıyorlardı. Hal böyle olunca hastanenin başka bir malzeme alma şansı kalmadığından ve dolayısıyla rekabet oluşmadığından malzemeyi ucuza almak mümkün değildi. Birlikler kurulduktan sonra bu alımların merkezden "Sarf Karşılığı Cihaz Kullanma" yöntemi ile yapılmış olması bu kısır döngüyü kırmış ve rekabet ortamı oluşmasını sağlamıştır. Her ne kadar bu durum münferit olarak hastaneler özelinde bireysel olarak çalışmaya alışmış olan firmaları memnun etmemiş olsa da temin işlemlerinin Genel Sekreterlik gibi idari olarak daha güçlü üst bir kurum tarafından yapılıyor olması ihale sürecinde ortaya çıkabilecek krizlerin yönetimini kolaylaştırmıştır. Merkezi alım ekonomik olarak tasarruf sağladığı gibi süreç yönetiminde de risklerin bertaraf edilmesine olanak sağlamaktadır.

Kamu hastaneleri birliklerinin kurulmasından sonra Ankara 1. Bölge Genel Sekreterliği tarafından başlatılan vitrektomi malzemeleri merkezi alım yöntemi ülke genelinde diğer birliklerde de uygulanmaya başlanmış ve maliyetlerin düşürülmesi hedeflenmiştir. Böylece

kamu hastanelerinde alımların bu yöntem uygulanarak yapılması ile aynı zamanda bahsi geçen cihaz ve malzemelerin piyasada oluşan fiyatı da yeniden değerlendirilmiş, Ankara 1. Bölge Genel Sekreterliği'nin piyasayı düzenleme yönünden, tekelci yapıları önlemek ve toplumsal faydayı artırmak bakımından kayda değer katkısı olmuştur.

Kamu hastanelerinde kaynak yönetiminde diğer bir sorunda Sağlık Uygulama Tebliği'ne göre malzemeler için değil uygulamalar için paket fiyat ödemesi yapılmasıdır.

Türkiye Halk Sağlığı Kurumu (THSK)'na göre, *“son 10 yılda Cumhuriyet tarihinde ilk kez sağlık ve eğitim bütçesi askeri harcamaların üstüne çıkmış, toplumu oluşturan bireylerin kendilerini geliştirmesine katkıda bulunacak, insan ve çalışma gücü kalitesini arttıracak bir ulusal politika oluşturulmuştur.”* THSK'nın *“Çok Paydaşlı Sağlık Sorumluluğunu Geliştirme Programı Sağlık Sorunları ve Hastalıkların Yönetimi”* adlı çalışmasında ayrıca birimler ve sektörler arasındaki mevcut koordinasyonda yine de eksiklik olduğu belirtilerek bazı sorunlar aşağıdaki gibi özetlenmiştir:

- ✓ Sağlık hizmetlerinde bir sevk zincirinin kurulamamış olması
- ✓ Sosyal Güvenlik Kurumu'nun (SGK) eskiye dayanan yüksek açıkları, SGK'nın yaygınlaşan sağlık hizmetleri ile daha da artan mali yükü, bu mali yükün altından kalkmak için Sağlık Uygulama Tebliği (SUT) fiyatlarının artan döviz kuru ve enflasyona rağmen sürekli düşürülmesi SUT'ta uygulanan tedavinin hizmet bedelinin belirlenmemiş olması; tüm kalemlerin paket olarak tanımlanması; tıbbi malzeme ve sarf maliyetlerinin artışı nedeniyle hekim emeğinin giderek düşen ve 'trajikomik' düzeyi
- ✓ Uygulanan SUT fiyatları ile sağlık hizmetlerini nitelikli uygulamadaki zorluklar, çoğu zaman imkânsızlıklar. Buna bağlı kamu sağlık kurumlarının içine girdiği borç sarmalı
- ✓ Yüksek teknolojiye dayanan ve pahalı olan sağlık hizmeti araç ve gereçleri konusunda büyük ölçüde ithalat bağımlılığı; bunun getirdiği ekonomik yük.
- ✓ Aşırı maliyetli ithal ilaç ve tıbbi malzemelerin alternatiflerinin geliştirilmesindeki ve ruhsatlandırılmasındaki eksiklikler
- ✓ Sağlık hizmetleri ve göz hastalıkları alanında yeterli sayıda, nitelikte ve katma değer oluşturacak son ürüne dönüştürebilen araştırma faaliyetlerinin olmaması.
- ✓ Büyük ölçüde dış bağımlılık (THSK, 2016, s. 194-195).

Bu sorunlar incelendiğinde uzun vadede dışa bağımlılığın azaltılması için tıbbi cihazlarda ar-ge faaliyetlerinin hızla teşvik edilerek milli ve yerli üretimin önünün açılması ve

Sağlık Uygulama Tebliği geri ödeme bedellerinin cihaz ve malzemelerin piyasa değerleri dikkate alınarak uyumlu hale getirilmesi, tıbbi malzeme temini ve kullanımında yaşanan sıkıntıların giderilmesi için atılması gereken adımlardır.

Göz hastalıkları alanında verilmeye çalışılan sağlık hizmetinin yüksek teknolojiye dayanan, dışa bağımlı cihaz ve malzeme gerektirmesine karşın SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu) tarafından uygulanan SUT (Sağlık Uygulama Tebliği) fiyatlarının maliyetleri karşılamaması malzeme alımlarında rasyonel davranmayı zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle Genel Sekreterliklerin özellikle göz ameliyatlarında cihaza bağlı olarak kullanılan malzemeleri “sarf karşılığı cihaz kullanma yöntemi” ile temin ederek rekabet koşulları oluşturmaları, merkezi yapılan ihaleleri ticari operatörler gözüyle cazip hale getirmeleri, sağlık tesislerinin mali açıdan sürdürülebilir olmakla birlikte klinik kalitenin yüksek olduğu kamu hizmeti sunan sağlık merkezleri haline gelmelerini sağlaması önemlidir. Bu ayrıca Genel Sekreterliklerin 663 Sayılı KHK ve TKHK Verimlilik Yönergesi nedeniyle taşıdığı sorumluluğu yerine getirmesini de sağlamaktaydı.

Sıklıkla zikredilen ve sağlık yöneticilerinin kulağına küpe olmuş “kaynakların etkin ve verimli kullanımı” ifadesinin kağıtlardan çıkarak ete kemiğe büründürülmesinin yollarından biriydi belki bu anlattığımız. Bunu sağlarken de kamudaki idari yapı ve işleyişi idrak etmek, piyasadaki havayı iyi koklamak, kamu ve ticari işletmeler arasındaki alış-veriş terazisinde kantarın topuzunu kaçırmadan doğru karar almak ve rekabetin ihale yapılan salonda değil piyasada oluştuğunu bilmek önemli kuşkusuz. Lakin en önemlisi Kamu Hastane Birlikleri ve bağlı sağlık tesislerinin asli görevinin kamu hizmeti olduğunun, kamu hizmeti alan vatandaşın sağlığının bütün kriterlerin üzerinde olduğunun bilincinde olmaktır.

Kaynakça

663 Sayılı Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında KHK, RG: 02.11.2011; 28103 (Mükerrer)

Acar, Erol (2015). “Kamu kesiminde karar vermede stratejik planlamanın rolü ve önemi”, *Kamu Yönetimi ve Siyaset Biliminde Karar Verme*, (ed.) F. Kırışik, Ö. Önder, Detay Yayıncılık, Ankara, 2.baskı, s.511-529.

Arıkboğa, Ülkü (2015). “Belediye bütçelerinde karar verme süreci”, *Kamu Yönetimi ve Siyaset Biliminde Karar Verme*, (ed.) F. Kırışik, Ö. Önder, Detay Yayıncılık, Ankara, 2.baskı, s.145-170.

Bozat, E., Korubuk, G., Onar, P., ve Abbasoglu, O. (2014). Cost analysis of premixed multichamber bags versus compounded parenteral nutrition: breakeven point. “*Hospital pharmacy*”, 49 (2), 170-176.

Çekmen, N., ve Dikmen, E. (2014). Yoğun bakım hastalarında enteral ve parenteral nütrisyon. *Bulletin of Thoracic Surgery/Toraks Cerrahisi Bülteni*, 5 (3).

DSÖ (1946). DSÖ Temel Yasası, <http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1>(Erişim tarihi: 15.04.2017)

Dye, T. R. (1972). *Understanding Public Policy*, New Jersey: Prentice Hall Inc.

EKAP (Elektronik Kamu Alımları Platformu), <https://ekap.kik.gov.tr>, Erişim tarihi: 14.03.2017a

EKAP (Elektronik Kamu Alımları Platformu), 18 Aylık Tpn Hizmet Alımı İhale Sonuç Raporu, <https://ekap.kik.gov.tr/EKAP/YeniIhaleArama.aspx> Erişim tarihi:14.03.2017b

EKAP (Elektronik Kamu Alımları Platformu) 24 Aylık Sarf Karşılığı Vitrektomi Cihazı Alım İşi İhale sonuç İlanı, <https://ekap.kik.gov.tr/EKAP/YeniIhaleArama.aspx> Erişim tarihi:14.03.2017c

Emmioğlu E. (2016). “Sağlık politikaları”, *Kamu Politikaları Ansiklopedisi*, (ed) F. G. Gedikkaya, H. Altunok, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, s.287-293

Erol, H., ve Özdemir, A. (2014). “Türkiye’de sağlık reformları ve sağlık harcamalarının değerlendirilmesi” *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 4 (1), 9-34.

Gürsoy, A. (2005). “Günümüzde sosyal bilimler ve sağlık”, *Gelenekten Geleceğe Antropoloji*, (Haz.)B. Kümbetoğlu, H. Birkalan-Gedik, Epsilon Yayıncılık, 1.baskı, İstanbul, Mayıs 2005, s.90-99.

Kalkınma Bakanlığı (2014). *Onuncu Kalkınma Planı, Tıbbi Cihaz ve Tıbbi Malzeme Çalışma Grubu Raporu*, Ankara.

Kayık, T., Uçgun, N. I., Önen, M., ve Yazar, Z. (2009). “Proliferatif diabetik retinopatide pars plana vitrektomi sonuçlarımız.” *Journal of Retina-Vitreous* 17 (1), 014-018.

Övgün, B., ve Küçük, A. (2013). “Sağlık hizmetlerinde yeniden ölçeklendirme: Bölge uygulamaları”, *Amme İdaresi Dergisi*, 46 (1), 57-80.

SASAM Enstitüsü (2015). *Kamu Hastane Birlikleri Saha Araştırması*, Sağlık-Sen Yayınları

Sobacı, M. Z. (2015). “Bir kamu politikası aktörü olarak bürokrasi: Türkiye üzerine değerlendirmeler”, *Kamu Yönetimi ve Siyaset Biliminde Karar Verme*, (ed.) F. Kırışik, Ö. Önder, Detay Yayıncılık, Ankara, 2.baskı, s.29-48.

THSK (Türkiye Halk Sağlığı Kurumu) (2016). *Çok Paydaşlı Sağlık Sorumluluğunu Geliştirme Programı Sağlık Sorunları ve Hastalıkların Yönetimi*, Cilt I, Ankara.

TKHK (2017). Kamu Hastaneleri Birlikleri Verimlilik Değerlendirmesi Hakkında Yönerge, <http://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/6d65cbfc0c39407586c846e1c3c6d7f9.pdf>. Erişim tarihi: 02.04.2017

TKHK (2014a). Finansal Analiz Daire Başkanlığı TPN Maliyet analizi, http://www.tkhk.gov.tr/DB/14/769_DB_14_2014-yili-tamamlanan-faaliyetler, Erişim tarihi 02.04.2017

TKHK (2014b). Mal alımlarında yaklaşık maliyet tespiti konulu Resmi Yazı, 29.05.2014, <http://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/bd446ccba70f464b91486fde79f05a57.pdf>

TKHK (2013). Tıbbi hizmet ve tıbbi cihaz hizmet alımlarında izin, yaklaşık maliyet tespiti ve maliyet analizi konulu 2013/7 Sayılı Genelge <http://www.tkhk.gov.tr/Dosyalar/05427c6067794948bd8de1fd5a44d14f.pdf> Erişim tarihi: 02.04.2017

TÜİK (2016). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1084, Erişim tarihi:16.04.2017

T.C. Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2010). 17.06.2010 tarih ve 2010/44 sayılı *Total Parenteral Nutrisyon İçin Güvenli Uygulamalar Rehberi*, Ankara.

Uzuntarla, Y., Tuncer, S., Orhan, F., ve Varol, Ş. (2015). Hastanelerde malzeme yönetimi ve çağdaş yöntemler, *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 2 (1), s.16-21.

Vural, İ.Y, Sarısoy, S. (2015). “Kamu ekonomisinde bir karar verme yöntemi olarak fayda-maliyet analizi”, (ed.) Kırışik, F., ve Önder, Ö. *Kamu Yönetimi ve Siyaset Biliminde Karar Verme*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2.Baskı, s. 532-559

WHO (1986). The Ottawa Charter for Health Promotion First International Conference on Health Promotion Ottawa, 17-21 November 1986, http://www.who.int/healthpromotion/Milestones_Health_Promotion_05022010.pdf?ua=1 (Erişim tarihi: 15.04.2017)

Yıldırım, H. H., Yıldırım, T. (2013). “Türkiye sağlık reformları ve politikaları”, *Kamu Politikası Kuram ve Uygulama*, (Der.) Yıldız M. ve Sobacı M. Z., Adres Yayınları, 1.baskı, Ekim 2013, s.352-385.

AB-Akdeniz Ülkeleri Arasındaki Tarımsal Ticaretin Serbestleştirilmesinin Türk Tarım Sektörü Dış Ticaretine Etkileri: Bir Armington Modeli*

Volkan BEKTAŞ**

H. Ozan ERUYGUR***

Geliş Tarihi (Received): 09.10.2017– Kabul Tarihi (Accepted): 07.02.2018

Öz

Son yıllarda GATT'ın XXIV. Maddesi kapsamında tercihli ticaret anlaşmaları yaygınlaşmaktadır. Bu anlaşmalardan biri de Avrupa Birliği (AB) ile Türkiye'nin de dâhil olduğu 12 Akdeniz Ülkesi arasında 1995 yılında imzalanan Barselona Anlaşması'dır (EUROMED). Barselona Anlaşması kapsamında AB ve Akdeniz Partner Ülkeleri (APÜ) arasında ortaklık anlaşmaları yapılmaktadır. Ancak bu anlaşmalar, tarımsal ürün ticaretini henüz tam olarak kapsamamaktadır. AB ve APÜ arasında yapılmakta olan serbest ticaret anlaşmalarının tarım ürünlerini de kapsamamasının önemli etkileri olacağı kaçınılmazdır. Bu çalışmanın temel amacı AB ile APÜ arasında tarım ürünlerinde serbest ticaret anlaşmasının Türkiye'nin tarımsal ürün ticareti üzerindeki potansiyel ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerini Armington modeli kullanarak analiz etmektir. Armington modelinde, geleneksel ticaret modellerinin aksine ticarete konu olan malların heterojen olduğu varsayılmıştır. Çalışmada 4 haneli harmonize sisteme (HS-4) göre sınıflandırılmış 209 tarımsal ürünün dış ticaret verileri kullanılmıştır. Bölgesel etkileri analiz edebilmek için Türkiye'nin tüm dış ticareti 28 bölgeye ayrılmıştır. Tüm Akdeniz ülkeleri modele ayrı ayrı dâhil edilmiştir. Modelde ithalat için ticaret ortaklarının arz esnekliklerinin, ihracat için ise ticaret ortaklarının talep esnekliklerinin tam olduğu varsayılmıştır. Sonuçlara göre Türkiye'nin ihracatının % 4,1; ithalatının % 9,7 artması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Barselona Anlaşması, Armington Modeli, Sabit Etkiler, Rassal Etkiler*

* Bu çalışma, Prof. Dr. H. Ozan ERUYGUR danışmanlığında Volkan BEKTAŞ tarafından hazırlanan "AB – Akdeniz Ülkeleri Arasındaki Tarımsal Ticaretin Serbestleştirilmesinin Etkileri: Bir Armington Modeli" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bülent Ecevit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, nvolkanbektas@gmail.com

*** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, eruygur@gmail.com

Impacts of Agricultural Trade Liberalization between EU and Mediterranean Countries on Turkish Agricultural Trade: An Armington Model

Abstract

Free trade agreements (FTAs) have become popular in recent years. One of these agreements is Barcelona Agreement (EUROMED), signed between European Union (EU) and 12 Mediterranean partner countries (MPC), including Turkey. Accordingly, association agreements have been signed between EU and MPC. However, these agreements have not completely included agricultural trade yet. The aim of this paper is to analyze the potential trade creation and trade diversion impacts of agricultural trade liberalization between the EU and MPCs on Turkey's agricultural trade by using Armington trade model. Contrary to the traditional trade model, goods are not homogeneous in Armington Model. Trade data of 209 agricultural goods classified at 4 digit level harmonize system (HS-4) were used in the present analysis. The global trade of Turkey was disaggregated into 28 regions to distinguish the regional impacts. All Mediterranean partner countries, including Turkey, were explicitly included. The structure of the model assumes perfectly elastic export supplies for imports and perfectly elastic import demands for exports, and hence the model simulates the maximum possible changes in the imports and export for each goods. Results show that Turkey's agricultural export will increase 4,1 %, while agricultural import will increase 9,7 %.

Keywords: *Barcelona Declaration, Armington model, fixed effect, random effect, agricultural trade.*

Giriş

Son yıllarda DTÖ'ye üye herhangi iki veya daha fazla ülke arasında serbest ticaret, gümrük birliği gibi anlaşmalara izin veren GATT'ın XXIV. Maddesi kapsamında tercihli ticaret anlaşmalarında artış gözlenmektedir. Bu durumu Burfisher ve Jones (1998), DTÖ çatısı altında dünya ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik görüşmelerinin yavaş ilerlemesine bağlarken, Ethier (1998) ise dünya ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik görüşmelerin bir başarısı olarak yorumlamaktadır. Bu anlaşmalardan biri de Avrupa Birliği (AB) ile Türkiye'nin de dâhil olduğu 12 Akdeniz Ülkesi¹ arasında 1995 yılında imzalanan Barselona Anlaşması'dır (EUROMED)². Barselona Anlaşması ile Akdeniz Havzasının bir serbest ticaret bölgesine (STB) dönüştürülüp, bölgenin bir refah alanı olması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda AB ve Akdeniz Partner Ülkeleri (APÜ) arasında ortaklık anlaşmaları yapılmaktadır. Ancak bu anlaşmalar henüz tarım ürünlerini tam olarak kapsamamakta, sadece bazı işlenmiş tarım ürünlerini kapsamaktadır.

AB ve APÜ arasında yapılmakta olan serbest ticaret anlaşmalarının tarım ürünlerini de kapsamasının, Türk tarım sektörü üzerinde önemli etkileri olacağı kaçınılmazdır. Bu çalışmanın temel amacı AB ile APÜ arasında tarım ürünlerinde serbest ticaret anlaşmasının Türkiye'nin tarımsal ürün ticareti üzerindeki potansiyel ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerini analiz etmektir. Çalışmamız, AB'nin tarım ürünleri tanımlanması doğrultusunda 4 haneli harmonize sisteme göre oluşturulmuş 209 tarım ürününü kapsamaktadır. Tüm ülkelerle tarımsal ticaretin yansıtılabilmesi için dünya 28 ülke ve ülke grubuna ayrıştırılmıştır. Çalışmamızda her bir tarım ürününde, serbest ticaret anlaşması sonrası ülkelere göre dış ticarete ne kadar değişiklik meydana geleceği, diğer bir ifadeyle her bir tarım ürününde gerçekleşmesi beklenen ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin neler olacağı hesaplanacaktır. Ancak analizin kapsamının oldukça geniş olması nedeniyle, sadece ülkelere göre tarımsal ürün ticaretindeki değişimler ve dış ticaretinde en fazla değişim beklenen ürünler açıklanacaktır.

Çalışmamızın izleyen bölümünde ilgili literatüre değinilecektir. Daha sonra ekonometrik analizde kullanılan Armington modeli, hesaplama yöntemi ve veri seti açıklanacaktır ve model bulgularına yer verilecektir. Son bölümde ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Literatür Özeti

Literatürde STA'ların etkilerini analiz etmeye yönelik modeller, "ex-ante" modeller ve "ex-post" modeller olarak ikiye ayrılabilir. "Ex-ante" modeller, STA'ların potansiyel etkilerini ortaya koymak için kullanılan modeller olup, genel denge modelleri ve Armington Modeli bu

grupta incelenebilir. “Ex-post” modeller ise yürürlükte olan bir serbest ticaret anlaşmasının etkilerini analiz etmeye yönelik modellerdir. Çekim modeli (gravity model) bu grupta değerlendirilebilir.

Çekim modeli kullanılan çalışmalarda Peridy (2005), APÜ'nün ihracatında STA sonrasında bir artış gerçekleştiğini; diğer taraftan Ruiz ve Villarrubia (2007), APÜ'nün ihracatında önemli düzeyde bir artışın gerçekleşmediğini, Garcia - Alvarez - Coque ve Martí - Selva (2006), APÜ'nün AB'ye ihracatında ticaret saptırıcı etkinin ticaret yaratıcı etkiden daha fazla olduğunu dolayısıyla AB'ye olan ihracattaki artışın, üçüncü ülkelere olan ihracattaki azalmayı telafi edemeyeceğini, Kahouli ve Maktouf (2014), serbest ticaret anlaşmaları sonrasında karşılıklı ticaretin arttığını ancak 3.ülkelerle ticaretin azaldığını; Hagemejer ve Cieslik (2009) ise AB ülkelerinin tarife dışı engeller nedeniyle bu serbest ticaret anlaşmalarından daha kazançlı çıktığını ileri sürmüşlerdir.

Genel denge modeli kullanılan çalışmalarda Alessandri (2000) ile Augier ve Gasiorek (2003) STA sonrasında refahın artacağını, ayrıca Augier ve Gasiorek (2003) görece yüksek tarifeye sahip olan ülkelerin refah artışından daha fazla pay alacağını öne sürmüşlerdir. Kavallari, Rau ve Rutten (2013) ise tarım ürünlerinde serbest ticaret sonrasında AB'nin APÜ'den tarım ürünleri ithalatının yaklaşık 2 kat artacağını bulmuşlardır. Larson, Martin, Sahin ve Tsigas (2014) ise Türkiye ve AB arasında tarım ürünlerinin ticaretinin serbestleştirilmesinin tüketici fiyatlarını düşüreceğini ve dolayısıyla bir refah artışına neden olacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Eruygur (2013), Armington Modelini kullanarak AB ve APÜ arasındaki serbest ticaret anlaşmalarının tarımsal ürünleri de kapsamasının etkilerini Avrupa Birliği için analiz etmiştir. Sonuçlara göre AB'nin net ihracatçı pozisyonu güçlenecektir. AB'nin ihracatının en fazla artacağı ülke 930 milyon Euro ile Türkiye olacaktır. AB'nin Türkiye'den ithalatı ise 277 milyon Euro artacaktır. Dolayısıyla Türkiye'nin AB'ye karşı net ihracatçı pozisyonu zayıflayacaktır. AB'ye ihracat açısından en karlı çıkacak ülke ise 800 milyon Euro artış ile Fas olacaktır.

2. Tarım Ürünlerinde Serbest Ticaretin Etkilerinin Hesaplanması

Heckscher - Ohlin modeli ve bu modeli temel alan geleneksel ticaret modellerinde dış ticarete konu olan malların homojen olduğu varsayıldığından, bu modellerde ticaret akımları karşılaştırmalı üstünlüklerce belirlenmektedir. Ancak ticaret istatistikleri, her ülkenin belirli bir malın hem ihracatçısı hem de ithalatçısı olabildiğini göstermektedir. Dış ticarete konu olan malların homojen olduğu varsayımı değiştirilerek bu durum açıklanabilir. Bu doğrultuda Armington (1969) mal - ürün ayrımı yaparak³ farklı coğrafi bölgelerde ya da ülkelerde üretilen

ürünler arasında tam olmayan ikame olduğunu, dolayısıyla da dış ticarete konu olan malların homojen değil heterojen olduğunu öne sürmüştür. Modelde ithal mallar arasında ikame edilebilirliğin derecesi, ikame esnekliğiyle ölçülmektedir. Daha yüksek bir ikame esnekliği değeri, bu mallar arasında ikame edilebilirliğin arttığı anlamına gelecektir. Yani bu mallar arasındaki ikame esnekliği arttıkça, mallar daha homojen hale gelmektedir.

2.1. Armington Modeli

Armington modelinde iki aşamalı bir bütçeleme sistemi kullanılmaktadır. İlk aşamada ithalatçı ülke belirli bir maldan ne kadar ithal edeceğine karar verir. İkinci aşamada ise ithalatçı ülke, veri toplam yerli üretim miktarıyla, her bir ticaret ortağından ne kadar ithal edeceğine karar vermektedir. Bu karar, ikame esnekliği katsayısına (σ_i) bağlıdır. İki aşamalı bütçeleme sisteminin kullanılabilmesi için fayda fonksiyonunun ayrılabilir⁴ (separable utility function) olduğu varsayılması gerekmektedir.

Birinci aşama, yani belirli bir maldan ne kadar ithal edileceğine kararı, ithalatçı ülkenin ithalat talep fonksiyonuna (M_i) göre, başka bir ifadeyle i malının toplam ithalat fiyatı talebi esnekliğiyle (η_i) belirlenmektedir. Bu aşamada fiyatlardaki değişim sonucunda toplam ithalatın ne kadar değişeceği belirlenmektedir. İthalatçı ülkenin talep fonksiyonu, fayda fonksiyonunun (Eşitlik 1), bütçe kısıtı altında (Eşitlik 2) ençoklaştırılması ile elde edilir.

$$U_i = U(M_1, M_2, \dots, M_m) \quad (1)$$

$$\sum_{k=1}^m P_k M_k \quad (2)$$

U_i , i malından elde edilen fayda düzeyini, P_i , i malı için fiyat indeksini, M_i ise i malı için miktar indeksini göstermektedir. Modelde, birim fiyatların ağırlıklandırılmış ortalaması fiyat indeksi olarak kullanılacaktır. Ayrılabilirlik varsayımı nedeniyle, bir malın miktar indeksi, o mal grubuna ait ürünlerin miktarlarının bir fonksiyonu olarak gösterilebilir.

$$M_i = f_i(M_{i1}, M_{i2}, \dots, M_{im}) \quad (3)$$

Miktar endeksinin bağımsız ve homotetik⁵ olduğu varsayılır. Bağımsızlık varsayımı; ithalatçı ülke için iki ithal ürün arasındaki marjinal ikame oranının, diğer herhangi bir ülkenin ithalat düzeyinden ya da yurtiçi tüketimden bağımsız olmasını, yani bir piyasadaki ürünlerin ithalatının, diğer piyasalardaki ithalat tarafından etkilenmemesini, homotetiklik varsayımı ise veri fiyat düzeylerinde ithalatın göreceli kompozisyonunun, toplam ithalat düzeyinden bağımsız olmasını sağlamaktadır^{6,7}. Diğer bir ifadeyle bu varsayım göre ithalatın göreceli kompozisyonu, sadece göreceli fiyatlar değiştiğinde değişecektir. Bu iki varsayımı birlikte gerçekleşmesini sadece SİE fonksiyonu sağlamaktadır (Hickman ve Lau, 1973).

İkinci aşama ise bir yeniden dağıtım sürecidir. Bu aşamada göreceli fiyatlardaki değişim sonucunda, ikame esnekliği katsayısına (σ_i) bağlı olarak, hangi ülkeden ne kadar ithalat yapılacağına karar verilir.

Modelde, ithalat yapan iki ülkenin malları arasındaki ikamenin aynı olmasını sağlayan Sabit İkame Esnekliği (SİE) toplama fonksiyonu (CES aggregation function) kullanılmaktadır.

$$U_i = [\sum_k b_{ik} M_{ik}^{-\rho}]^{-1/\rho} \quad (4)$$

Eşitlik 4'te U_i , i malından elde edilen fayda düzeyini, M_{ik} , k ülkesi kaynaklı (yurtiçi üretimi de içeren) i malını göstermektedir. b_{ik} bir sabit olup, k ülkesi kaynaklı ithal ürünlerine tercihin derecesini simgeler ve $\sum_k b_{ik} = 1$ 'dir. ρ_i , SİE üstelidir ($\rho_i > -1$) ve $1 - \sigma_i/\sigma_i$ ifadesine eşittir. Burada σ_i ikame esnekliğidir⁷ ($0 < \sigma_i < \infty$).

Armington (1969), SİE formunda ithalatın miktar endeksinin olduğunu varsaymaktadır.

$$M_i = f_i(M_{i1}, M_{i2}, \dots, M_{im}) = [\sum_{k=1}^m b_{ik} M_{ik}^{-\rho_i}]^{-1/\rho_i} \quad (5)$$

Eşitlik 3'teki M_i miktarının satın alma maliyetinin ($\sum_{k=1}^m P_{ik} M_{ik}$), $M_i = f_i(\cdot)$ kısıtı altında enazlaştırılması i malının k ticaret ortağından ithalat düzeyini gösteren M_{ik} 'yi verir.

$$M_{ik} = b_{ik}^{\sigma_i} M_i \left(\frac{P_{ik}}{P_i} \right)^{-\sigma_i} \quad (6)$$

Eşitlik 6'da P_{ik} , k ülkesinden ithal edilen i ürününün gümrük vergisini de içeren fiyatıdır. M_i , i malından toplam ithalat düzeyini, P_i ise toplam ithalat için bir fiyat endeksini göstermektedir.

Eşitlik 6, piyasa payı bağımlı değişken olarak ifade edilecek şekilde de yazılabilir:

$$\frac{P_{ik} M_{ik}}{P_i M_i} = b_{ik}^{\sigma_i} \left(\frac{P_{ik}}{P_i} \right)^{1-\sigma_i} \quad (7)$$

Eşitlik 7'de $\sigma_i = 1$ ise piyasa payı sabittir⁸. $\sigma_i > 1$ ise P_{ik} 'da göreceli bir düşüş (artış) M_{ik} 'nin piyasa payında yükselişe (düşüşe) neden olacaktır. $\sigma_i < 1$ ise tersi durum geçerlidir. σ_i 'nin 1'i aşması durumunda rekabet gücündeki artış piyasa payını arttıracaktır (Armington, 1969).

Hickman ve Lau (1973) izlenerek temel bir dönem belirlenip, ithalat fiyatları bu dönemde 1'e normalize edilirse, ithalat fiyatları $P_{ik}^* = P_{ik}/P_{ik}^o$ ve $P_i^* = P_i/P_i^o$, ithalat miktarı ise $M_{ik}^o = b_{ik}^{\sigma_i} M_i^o$ olur. Eğer k ülkesinin temel dönemdeki payı, $\alpha_{ik}^o = M_{ik}^o/M_i^o$ olarak gösterilirse $\alpha_{ik}^o = b_{ik}^{\sigma_i}$ olur. Her bir dönem için k ülkesinin piyasa payını $\alpha_{ik} = M_{ik}/M_i$ olarak tanımlarsak;

$$\alpha_{ik}^* = \left[\frac{P_{ik}^*}{P_i^*} \right]^{-\sigma_i} \quad (8)$$

Eşitlik 8’de $\alpha_{ik}^* = \alpha_{ik}^o / \alpha_{ik}^o$ ve $P_i = \sum_k \alpha_{ik}^o P_{ik}$ ’dir. $P_i = \sum_k \alpha_{ik}^o P_{ik}$ eşitliğinin her iki tarafının da türevseli alındığında;

$$\frac{dP_i}{P_i} = \sum_k S_{ik}^o \frac{dP_{ik}}{P_{ik}} \quad (9)$$

Eşitlik 9’da $S_{ik}^o = (M_{ik}^o / M_i^o)(P_{ik} / P_i)$ ’dir. P_i ’deki yüzde değişim, piyasa payına göre ağırlıklandırılmış ürün fiyatlarındaki ortalama değişmeye eşit olacaktır. Bu çalışmada fiyat değişimleri tarifelerin kaldırılması sonucunda oluşacaktır ($t_{ik}^{new} = 0$). Bu nedenle;

$$\frac{dP_{ik}}{P_{ik}} = \frac{t_{ik}^{new} - t_{ik}^{old}}{1 + t_{ik}^{old}} = \frac{-t_{ik}^{old}}{1 + t_{ik}^{old}}$$

Eşitlik 7’nin türevseli alındığında;

$$\frac{dM_{ik}}{M_{ik}} = \frac{dM_i}{M_i} + \sigma_i \left[\frac{dP_i}{P_i} - \frac{dP_{ik}}{P_{ik}} \right] \quad (10)$$

Eşitlik 10’da $\frac{dM_i}{M_i} = -\eta_i \frac{dP_i}{P_i}$ ’dir. Söz konusu Eşitlikte birinci terim, fiyat değişikliği nedeniyle M_{ik} piyasasındaki büyüme veya daralmanın etkisini göstermektedir. Bu etki, toplam ithalattaki değişimin her ortağın başlangıçtaki payına göre bölüştürülebilmesini sağlar. İkinci terim ise göreceli fiyat değişimlerinin etkisini yani ikame etkisini göstermektedir. İkame etkisi, ticaret sapmasının tahmin edilmesine olanak verir ve ticaret ortakları arasında kazananları ve kaybedenleri belirlememizi sağlar. Bu ise ticaret ortağı ülkeler arasındaki ikame etkisidir (Eryugur, 2013).

2.2. İhracat için Armington Modeli

Her bir ülkenin, ithalat modeline paralel olarak, Sabit Dönüşüm Esnekliği (SDE) formunda ihracat miktar endeksinin olduğu varsayılırsa;

$$X_i = f_i(X_{i1}, X_{i2}, \dots, X_{ix}) = \left[\sum_{k=1}^x g_{ik} X_{ik}^{\nu_i} \right]^{1/\nu_i} \quad (11)$$

Eşitlik 11’de k ticaret ortağını, X_i i malından toplam ihracat düzeyini, X_{ik} i ürününden k ülkesine olan ihracatı, g_{ik} k ülkesine yapılan ihracat için tercih derecesini ($\sum_k g_{ki} = 1$) simgelemektedir. ν , SDE üsteli olup, dönüşüm esnekliği, ϖ , $1/(\nu - 1)$ ifadesine eşittir.

Bir ülkenin toplam ihracat gelirinin, $\sum_{k=1}^x P_{ik}X_{ik}$, $X_i = f_i(\cdot)$ kısıtı altında en çoklaştırılmasının çözümü, i ürününden k ülkesine olan ihracat miktarını verir:

$$X_{ik} = g_{ik}^{-\varpi} X_i \left(\frac{P_{ik}}{P_i} \right)^{\varpi} \quad (12)$$

Eşitlik 12’de P_{ik} k ülkesine ihraç edilen i ürününün tarife hariç¹⁰ fiyatıdır. X_i , i malından toplam ihracat düzeyini, P_i ise toplam ihracat için bir fiyat endeksini göstermektedir.

Temel bir dönem belirlenip, ihracat fiyatları bu dönemde 1’e normalize edilirse, ihracat fiyatları $P_{ik}^* = P_{ik}/P_{ik}^o$ ve $P_i^* = P_i/P_i^o$, ihracat miktarı ise $X_{ik}^o = g_{ik}^{-\varpi} X_i^o$ olur. Eğer k ülkesinin temel dönemdeki payı, $\alpha_{ik}^o = X_{ik}^o/X_i^o$ olarak gösterilirse $\alpha_{ik}^o = g_{ik}^{-\varpi}$ olur. Her bir dönem için k ülkesinin piyasa payını $\alpha_{ik} = X_{ik}/X_i$ olarak tanımlarsak;

$$\alpha_{ik}^* = \left[\frac{P_{ik}^*}{P_i^*} \right]^{\varpi} \quad (13)$$

Eşitlik 13’te $\alpha_{ik}^* = \alpha_{ik} / \alpha_{ik}^o$ ve $P_i = \sum_k \alpha_{ik}^o P_{ik}$ ’dir. $P_i = \sum_k \alpha_{ik}^o P_{ik}$ eşitliğinin her iki tarafının da türevseli alındığında;

$$\frac{dP_i}{P_i} = \sum_k S_{ik}^o \frac{dP_{ik}}{P_{ik}} \quad (14)$$

Eşitlik 14’te $S_{ik}^o = (X_{ik}^o/X_i^o)(P_{ik}/P_i)$ ’dir. Bu çalışmada fiyat değişimleri tarifelerin kaldırılması sonucunda oluşacaktır ($t_{ik} = 0$). Dolayısıyla $\frac{dP_{ik}}{P_{ik}} = t_{ik}$ ’dir. Eşitlik 12’nin türevseli alındığında;

$$\frac{dX_{ik}}{X_{ik}} = \frac{dX_i}{X_i} - \varpi \left[\frac{dP_i}{P_i} - \frac{dP_{ik}}{P_{ik}} \right] \quad (15)$$

Eşitlik 15’te $\frac{dX_i}{X_i} = -\delta_i \frac{dP_i}{P_i}$ olup, δ_i i ürünü için ihracat arz esnekliğidir. Söz konusu eşitlikte birinci terim, fiyat değişikliği nedeniyle X_{ik} piyasasındaki büyüme veya daralmanın etkisini göstermektedir. Bu etki, toplam ihracattaki değişimin her ortağın başlangıçtaki payına göre

bölüştürülebilmesini sağlar. İkinci terim ise göreceli fiyat değişimlerinin etkisini yani ikame etkisini göstermektedir.

2.3. Hesaplama adımları

İlk aşamada ithalat ve ihracatın fiyat esneklikleri hesaplanacaktır. İthalatın fiyat esnekliği, η_i , için;

$$\ln M_i = \text{sabit} - \eta_i \ln P_i \quad (16)$$

İhracatın fiyat esnekliği, $-\delta_i$, için;

$$\ln X_i = \text{sabit} + \delta_i \ln P_i \quad (17)$$

eşitlikleri kullanılacaktır.

İkinci aşamada ise Armington ikame esneklikleri hesaplanacaktır. İthalat için Armington ikame esnekliklerinin hesaplanmasında Eşitlik 8'in, ihracat için Armington ikame esnekliklerinin hesaplanmasında ise Eşitlik 13'ün doğal logaritmaları kullanılacaktır.

Eşitlik 8'in doğal logaritması alındığında;

$$\ln \left[\frac{\alpha_{ik}}{\alpha_{ik}^0} \right] = -\sigma_i \ln \left[\frac{P_{ik}/P_{ik}^0}{P_i/P_i^0} \right] + \text{trend} \quad (18)$$

Eşitlik 13'ün doğal logaritması alındığında;

$$\ln \left[\frac{\alpha_{ik}}{\alpha_{ik}^0} \right] = \varpi_i \ln \left[\frac{P_{ik}/P_{ik}^0}{P_i/P_i^0} \right] + \text{trend} \quad (19)$$

Sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri kullanılarak Eşitlik 18 ve 19'dan Armington ikame esneklikleri hesaplandıktan sonra Hausman testiyle hangi esneklik değerlerinin kullanılacağına karar verilecektir. Daha sonra Eşitlik 10 $\left(\frac{dM_{ik}}{M_{ik}} = \frac{dM_i}{M_i} + \sigma_i \left[\frac{dP_i}{P_i} - \frac{dP_{ik}}{P_{ik}} \right] \right)$ kullanılarak ithalat için, Eşitlik 15 $\left(\frac{dX_{ik}}{X_{ik}} = \frac{dX_i}{X_i} - \varpi_i \left[\frac{dP_i}{P_i} - \frac{dP_{ik}}{P_{ik}} \right] \right)$ kullanılarak ihracat için kestirimler yapılacaktır.

2.4. Veri seti

Modelin yatay kesit boyutu, k , ülke veya ülke gruplarını temsil etmektedir. Modelde verileri kullanılan ülke veya ülke grupları ABD, Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri, Avustralya ve Yeni Zelanda, ASEAN, Cezayir, Çin, EFTA, Fas, Hindistan ve Pakistan, Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (Hindistan ve Pakistan Hariç), Güney Afrika, Güney Amerika (Meksika ve Şili hariç), İsrail, Kanada, Lübnan, Mısır, MERCOSUR, Meksika, Orta Amerika ülkeleri, Orta Doğu ülkeleri, Ürdün, Rusya, Suriye, Tunus, Türkiye, Ukrayna ve Diğer Dünya Ülkeleri olmak üzere 28 bölgeden oluşmaktadır. Modelin zaman boyutu ise 1998 - 2013 dönemini kapsamaktadır. Analizde toplam 209 ($i=1, 2, \dots, 209$) tarımsal ürün için ayrı ayrı hesaplamalar yapılmıştır. Dolayısıyla Armington'un (1969) mal - ürün ayrımı dikkate alındığında model, 209 mal ve her bir mala ait 28 üründen oluşmaktadır.

Çalışmada tarım ürünleri, AB'nin tarım ürünleri tanımlamasına göre tanımlanmış olup, kullanılan veriler, Dünya Bankası'nın, Dünya Entegre Ticaret Çözümleri (World Integrated Trade Solution - *WITS*) tarafından sağlanan Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütü (UNCTAD) - TRAINS veri tabanında 4 haneli harmonize sisteme (HS-4) göre sınıflandırılmış verilerdir. Modelde kullanılan tarifeler ise yine *WITS* tarafından sağlanan UNCTAD – TRAINS veri tabanından harmonize sisteme göre sınıflandırılmış ad -valorem ve ad - valorem eşiti tarifelerden oluşmaktadır.

Çalışmada yapılan tüm hesaplamalarda STATA 13.0 programı kullanılmış ve baz yılı olarak 2013 yılı alınmıştır.

2.5. Model bulguları

Bu çalışmada yapılan benzetim, tarife oranlarının sıfırlanmasıyla gerçekleştirildiğinden, model, Akdeniz Partner Ülkeleri ile AB arasındaki olası serbest ticaret anlaşmasının Türkiye'nin tarımsal ürün ticareti üzerindeki statik etkilerini kapsamaktadır. Ayrıca ithalat modelinde ticaret ortaklarının arz esnekliklerinin, ihracat modelinde ise ticaret ortaklarının talep esnekliklerinin tam olduğu varsayılmıştır. Bu nedenle benzetim sonuçları, serbest ticaret anlaşmasının olası sonuçlarının üst sınırlarını göstermektedir.

Avrupa Birliği (AB) - Akdeniz Partner Ülkeleri (APÜ) arasında tarım ürünlerinde serbest ticaret anlaşması sonrasında Türkiye'nin toplam tarımsal ürün ithalatının, % 9,7 artışla yaklaşık 13,3 milyar dolardan 14,5 milyar dolara, ihracatının ise % 4,1 artış ile 16 milyar dolardan 16,7 milyar dolara yükselmesi beklenmektedir.

Tablo 1’de Türkiye’nin ülkelere göre tarımsal ürünlerde net ihracatındaki değişimler verilmiştir. Türkiye hem AB’ye hem de Akdeniz Partner Ülkelerine karşı net ihracatçı konumdadır. Benzetim sonuçlarına göre Türkiye’nin net ihracatında toplam 626 milyon dolarlık düşüş gerçekleşecektir. Analizin en önemli sonuçlardan biri Türkiye’nin AB’ye karşı net ihracatının yaklaşık 1,06 milyar dolar azalarak 1,4 milyar dolardan, 350 milyon dolara gerileyecek olmasıdır. APÜ’ye karşı ise net ihracatçı konum güçlenecektir. Türkiye’nin net ihracatında en fazla artışın, 195 milyon dolar ile Suriye’yle yapılan ticarete gerçekleşmesi beklenirken Suriye’yi, 71,7 milyon dolar ile Cezayir, 49,6 milyon dolar ile Ürdün, 49 milyon dolar ile Lübnan ve 33 milyon dolar ile İsrail izlemektedir. AB ve APÜ ülkeleri dışındaki diğer ülkelerle olan ticarete ise net ihracat, genel olarak azalmakta, en fazla azalış yaklaşık 11 milyon dolar ile Rusya ve 7,5 Milyon dolar ile Afrika, Karayipler ve Pasifik ülkelerinde gerçekleşmektedir. Bu ülkeler arasında Türkiye’nin net ihracatının en fazla artacağı ülkeler ise 3,2 milyon dolar ile Avustralya ve Yeni Zelanda ile yaklaşık 2,5 milyon dolar ile MERCOSUR ve Diğer Dünya Ülkeleridir.

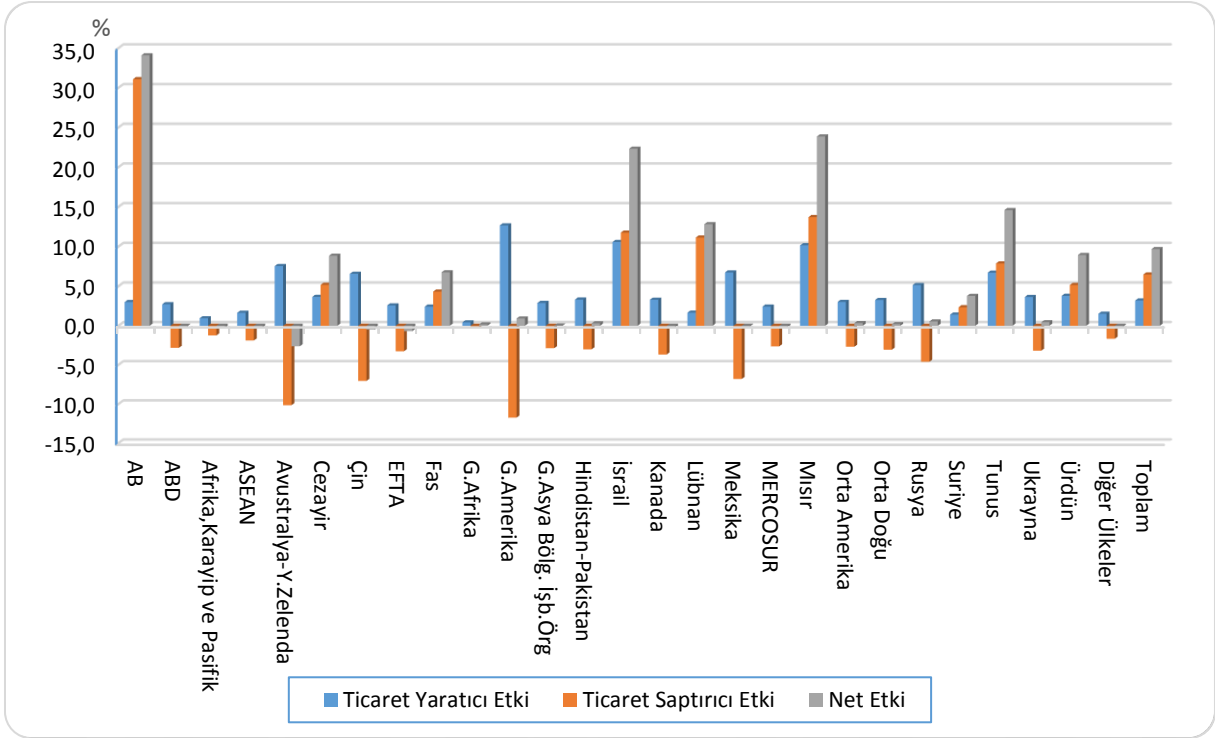
Türkiye’nin tarımsal ürün ithalatında en fazla artışın 1,25 milyar dolar artış (% 34) ile AB’den yapılacak ithalatta gerçekleşmesi beklenmektedir. AB’yi yaklaşık 11 milyon dolar artış (% 24) ile Mısır, 8,8 milyon dolar artış ile İsrail (% 22), 2,7 milyon dolar artış (% 3,8) ile Suriye, 2,4 milyon dolar artış (% 6,7) ile Fas, 1,2 milyon dolar artış (% 12,8) ile Lübnan, 781 bin dolar artış (% 14,6) ile Tunus ve 159 bin dolar artış (% 8,9) ile Ürdün ve 14 bin dolar artış (% 8,9) ile Cezayir izlemektedir. Ticaret sapması nedeniyle, en olumsuz etkilenecek ülkeler ise yaklaşık 4 milyon dolar azalış (% 2,61) ile Avustralya ve Yeni Zelanda ile 2 milyon dolar azalış (% 0,2) ile MERCOSUR ülkeleridir. DTÖ kuralları gereği Türkiye, ticaret sapması nedeniyle ithalatının azaldığı ülkelere tazminat ödemek zorunda kalabilecektir.

Tablo 1: Türkiye'nin Net İhracatındaki Değişimler

	Gerçekleşme			Benzetim			
	İthalat (Milyon \$, 2013 Fiy.)	İhracat (Milyon \$, 2013 Fiy.)	Net İhracat (Milyon \$, 2013 Fiy.)	İthalat (Milyon \$, 2013 Fiy.)	İhracat (Milyon \$, 2013 Fiy.)	Net İhracat (Milyon \$, 2013 Fiy.)	Net İhracattaki Değişim (Milyon \$, 2013 Fiy.)
AB	3677	5091	1414	4931	5281	351	-1063
ABD	2.127	631	-1.496	2.126	627	-1.499	-3
Afrika, Karayip ve Pasifik	578	860	282	577	851	275	-7
ASEAN	805	296	-509	804	296	-508	1
Avustralya ve Y. Zelanda	158	123	-35	154	122	-32	3
Cezayir	0,158	149	148	0,172	220	220	72
Çin	153	114	-39	152	114	-39	0,657
EFTA	75	161	86	74	162	87	0,863
Fas	35	28	-7	38	42	4	11
G. Amerika	193	18	-175	193	18	-175	-0,265
Güney Afrika	34	26	-8	34	26	-8	-0,051
G. Asya Bölgesel İşb. Örg.	21	45	24	21	45	24	-0,185
Hindistan ve Pakistan	279	101	-178	280	101	-179	-0,298
İsrail	39	256	217	48	298	250	33
Kanada	261	125	-136	260	125	-135	1
Lübnan	10	175	166	11	226	215	49
Meksika	91	13	-78	90	13	-78	0,119
MERCOSUR	1.115	97	-1.018	1.113	97	-1.015	2
Mısır	48	159	111	59	188	128	18
Orta Amerika	39	8	-31	39	9	-31	0,018
Orta Doğu	107	4.984	4.877	107	4.979	4.872	-5
Rusya	1.969	1.155	-813	1.980	1.155	-824	-11
Suriye	71	505	434	74	703	629	196
Tunus	5	64	58	6	91	85	27
Ukrayna	873	343	-530	877	344	-533	-3
Ürdün	2	94	92	2	144	142	50
Diğer Dünya Ülkeleri	493	403	-90	493	405	-88	3
Toplam	13.259	16.024	2.766	14.542	16.682	2.140	-626

Kaynak: COMTRADE (2015) ve yazarların hesaplamaları

Şekil 1'de Türkiye'nin tarımsal ürün ithalatında ülkelere göre ticaret yaratıcı, ticaret saptırıcı ve net etkiler verilmiştir. Şekilde mavi sütunlar ticaret yaratıcı etkileri, turuncu sütunlar ticaret saptırıcı etkileri ve gri sütunlar ise toplam etkileri göstermektedir. Piyasanın genişlemesiyle oluşacak ticaret yaratıcı etkileri gösteren mavi sütunlar her bir ülke için pozitifdir. Bunun nedeni fiyatlardaki düşüş sonucunda, ilgili malın talep esnekliğine bağlı olarak, her bir ülke ile ticaretin artmasıdır. Barselona Anlaşması'na taraf ülkelerin gümrük tarifelerini sıfırlamasıyla oluşacak ticaret saptırıcı etkileri gösteren turuncu sütunlar ise anlaşmaya taraf ülkeler için pozitif, diğer ülkeler için ise negatif değer taşımaktadır. Çünkü gümrük tarifelerini sıfırlayan ülkelerin göreceli fiyatlarındaki düşüş nedeniyle oluşacak ticaret saptırıcı etki sonucunda bu ülkelerle ticaret artarken diğer ülkelerle ticaret azalacaktır. Gri sütunlar ise ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkinin toplamını göstermektedir.

Şekil 1: Türkiye'nin tarımsal ürün ithalatında ülkelere göre etkiler (%)

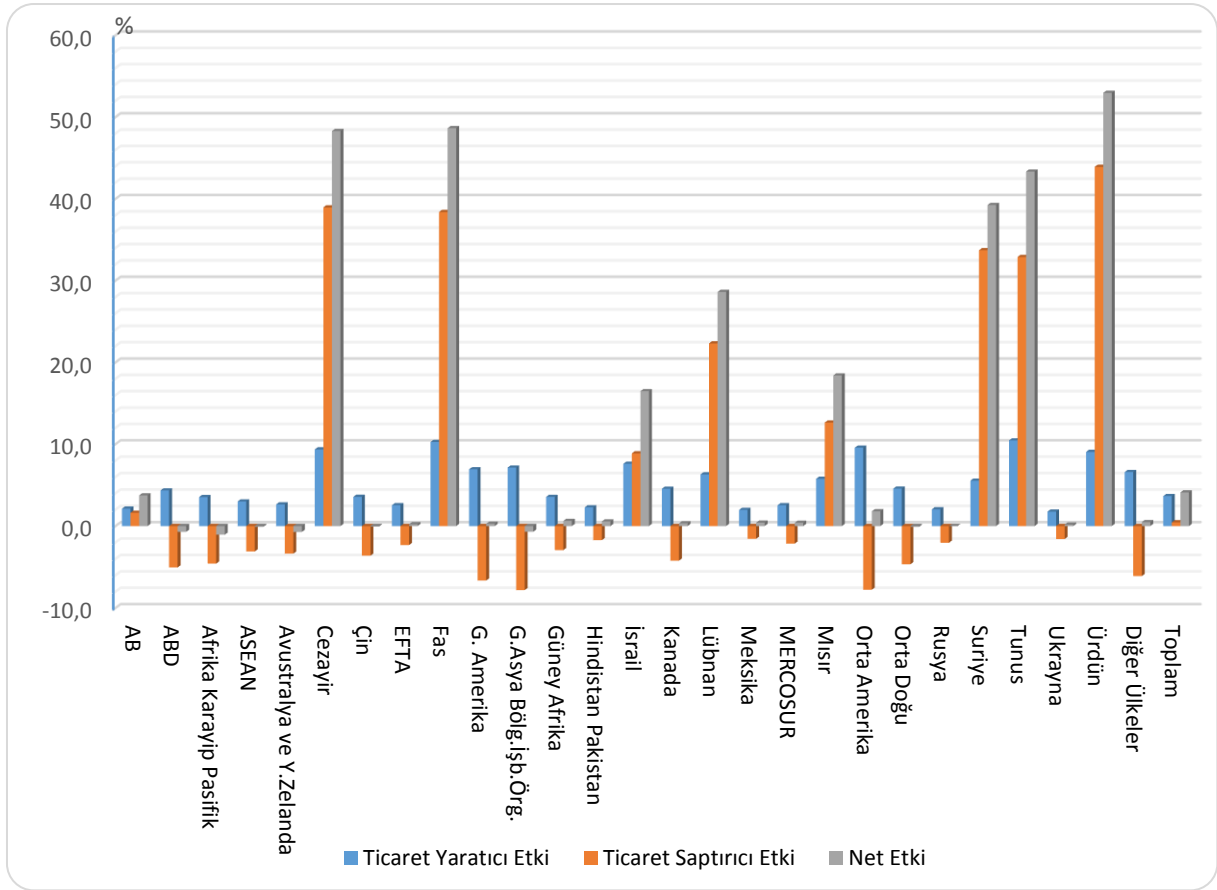
APÜ ve AB ülkeleri hariç diğer tüm ülkelerin Türkiye'ye olan ihracatı, ticaret saptması nedeniyle, olumsuz etkilenecektir. Ticaret saptması nedeniyle ihracatı en olumsuz etkilenecek ülkeler sırasıyla yaklaşık % 11,8 düşüşle Güney Amerika ülkeleri, % 10,2 düşüşle Avustralya ve Yeni Zelanda ve % 6,8 düşüşle Meksika'dır. Ticaret yaratıcı etki ve ticaret saptırıcı etkilerin toplanmasıyla hesaplanan net ticaret yaratıcı etkinin negatif olduğu ülkeler ise Avustralya ve Yeni Zelanda (4,1 milyon dolar), MERCOSUR (2,1 milyon dolar), ASEAN (1,77 milyon dolar), ABD (1,63 milyon dolar), Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri (1,58 milyon dolar), Kanada (964 bin dolar), Çin (721 bin dolar), Diğer Ülkeler (593 bin dolar), EFTA (508 bin dolar) ve Meksika'dır (65 bin dolar). Diğer taraftan DTÖ kuralları gereği STA sonrasında bu ülkelerin kayıplarını karşılamak için, Türkiye'nin tazminat ödemesi gerekebilir.

Gümrük tarifelerinin sıfırlanmasıyla göreceli fiyatlarındaki düşüş sonucunda oluşacak ticaret saptması nedeniyle ihracatı en fazla artacak ülke % 31,1'lik artışla AB olması beklenmektedir. AB'yi % 13,7'lik artışla Mısır, % 11,8'lik artışla İsrail, %11,1'lik artışla Lübnan, % 7,9'luk artışla Tunus izlemektedir. STA imzalanacak ülkelerin tümünde ticaret saptırıcı etki, ticaret yaratıcı etkiden fazla olduğu gözlemlenmekte, bu ise göreceli fiyatlarındaki değişimin net ticaret yaratıcı etki üzerindeki önemine işaret etmektedir. Bu doğrultuda STA sonrasında Türkiye'nin toplam ithalatındaki % 9,68'lik artışın % 6,48'lik kısmı ticaret saptması nedeniyle, % 3,21'lik kısmı ise ticaret yaratıcı etki nedeniyle gerçekleşecektir.

Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatında en fazla artış yaklaşık 198 milyon dolar (% 39) ile Suriye'ye yapılacak ihracatta gerçekleşmesi beklenmektedir. Suriye'yi, yaklaşık 190 milyon dolar artış (% 3,74) ile AB, 71 milyon dolar artış (% 48) ile Cezayir, 50 milyon dolar artış (% 28) ile Lübnan, 49 milyon dolar artış (% 53) ile Ürdün, 42 milyon dolar artış (% 16) ile İsrail, 29 milyon dolar artış (% 18) ile Mısır, 27 milyon dolar artış (% 43) ile Tunus, 14 milyon dolar artış (% 48) ile Fas izlemektedir. Türkiye'nin ihracatının en fazla azalacağı ülkeler ise 9 milyon dolar azalış ile Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri, 4,8 milyon dolar azalışla Orta Doğu ülkeleri ve 4,4 milyon dolar azalış ile ABD'dir.

Şekil 2'de Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatında ülkelere göre ticaret yaratıcı, ticaret saptırıcı ve net etkiler gösterilmektedir. İkame etkisi nedeniyle gerçekleşecek ihracat artışı yaklaşık olarak Ürdün için % 43,9; Cezayir için % 38,9; Fas için % 38,4; Suriye için % 33,7; Tunus için % 32,9 ve Lübnan için % 22,3 olması beklenmektedir. AB için ise bu artış, % 1,6 civarında gerçekleşecektir. Bu durum ise AB'nin Türkiye'ye uyguladığı gümrük tarifelerinin görece düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. AB haricinde STA'ya taraf ülkelerin hepsinde ikame etkisi nedeniyle gerçekleşecek ihracat artışının, gelir etkisi nedeniyle gerçekleşecek ihracat artışından yüksek olması beklenmektedir. STA sonrasında ithalatta gerçekleşmesi beklenen artışlar da dikkate alındığında, sadece APÜ ülkeleri arasında imzalanacak bir STA'dan Türkiye'nin, en azından kısa dönemde, daha kazançlı çıkabileceği söylenebilir.

Ticaret sapması nedeniyle ihracatın azalacağı ülkeler sırasıyla yaklaşık % 7,8 düşüş ile Orta Amerika ve G. Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü, % 6,6 düşüş ile G. Amerika, % 6,1 düşüş ile diğer ülkeler, % 5 düşüş ile ABD, % 4,7 düşüş ile Orta Doğu ve %4,6 düşüş ile Afrika-Karayip ve Pasifik ülkeleridir. Ticaret yaratıcı etki ile birlikte değerlendirildiğinde ABD, Afrika – Karayip - Pasifik, ASEAN, Avustralya - Y. Zelanda, Çin, G. Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü ve Orta Doğu ülkelerine ihracatın azalacağı göze çarpmaktadır. Ancak verimliliği ve etkinliği arttıracak politikalarla uzun dönemde üretim artışı sağlanarak söz konusu ülkelere tekrar ihracat arttırılabilir. Toplam ihracat artışının ise % 3,7'si ticaret yaratıcı etkiden kaynaklanırken, % 0,5'i ise ikame etkisinden kaynaklanmıştır.

Şekil 2: Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatında ülkelere göre etkiler (%)

Tablo 2'de serbest ticaret anlaşması sonrası Türkiye'nin ithalatında en fazla artış gerçekleşecek ürünler gösterilmiştir. İthalatında en fazla artış gerçekleşecek ürün 91,4 milyon dolar ile buğdaydır. Buğdayı, 74,7 milyon dolar artış ile diğer gıda müstahzarları, 57,5 milyon dolar artış ile ayçiçeği tohumu, 48,4 milyon dolar artış ile mısır, 45,7 milyon dolar artış ile sığır eti, 40 milyon dolar artış ile pirinç ve canlı büyükbaş hayvan izlemektedir. İthalatı oran olarak en fazla artacağı ürünler ise % 225 artış ile sığır eti, % 131 artış ile kamış ve pancar şekeri, % 78 ile diğer bitki konserveleri ve % 51 artış ile peynir ve % 48 artış ile turunçgillerdir.

Tablo 2: İthalatında En Fazla Artış Gerçekleşen Tarımsal Ürünler

Ürün Kodu (HS4)	Ürün	2013	Benzetim		
		İthalat (Bin \$, 2013)	İthalat (Bin \$, 2013)	Değişim (Bin \$, 2013)	Değişim (%)
1001	Buğday	1.249.660	1.341.124	91.465	7
2106	Diğer Gıda Müstahzarları	399.442	474.134	74.692	19
1206	Ayçiçeği Tohumu	342.984	400.518	57.534	17
1005	Mısır	471.236	519.667	48.430	10
0201	Sığır Eti	20.306	66.068	45.762	225
1006	Pirinç	150.523	190.379	39.856	26
0102	Canlı Büyükbaş Hayvan	300.758	340.593	39.835	13
1003	Arpa	83.958	115.547	31.589	38
2008	Diğer bitki konserveleri	32.713	58.235	25.522	78
0406	Peynir	42.072	63.587	21.515	51
2401	Yaprak tütün	377.935	396.397	18.462	5
1104	Diğer şekilde işlenmiş hububat taneleri	38.988	52.344	13.356	34
1702	Diğer Şekerler	28.502	41.281	12.778	45
1701	Kamış ve Pancar Şekeri	9.397	21.683	12.286	131
1209	Ekim amacıyla kullanılan tohum	158.138	168.585	10.447	7
2009	Meyve ve sebze suları	29.629	39.689	10.060	34
0405	Tereyağı	88.920	98.373	9.453	11
2309	Hayvan gıdası olarak kullanılan müstahzarlar	130.228	139.023	8.795	7
0805	Turunçgiller	17.661	26.106	8.445	48
0802	Diğer kabuklu meyveler	209.110	217.498	8.389	4

Kaynak: COMTRADE (2015) ve yazarların hesaplamaları

Tablo 3'te serbest ticaret anlaşması sonrası Türkiye'nin ihracatında en fazla artış gerçekleşecek ürünler gösterilmiştir. İhracatında en fazla artış gerçekleşecek ürün 129 milyon dolar ile ekmek, pasta, kek, bisküvi ve diğer ekmekçi mamullerdir. İhracatında en fazla artış gerçekleşecek diğer ürünler ise sırasıyla 105 milyon dolar artış ile çikolata ve kakao içeren diğer gıda müstahzarları, 90 milyon dolar artış ile zeytinyağı, 47,6 milyon dolar artış ile hububattan elde edilen gıda mamulleri, 45 milyon dolar artış ile buğday, 40,4 milyon dolar artış ile kakao kabuklarıdır. İhracatı oran olarak en fazla artacak ürünler ise sırasıyla % 59 artış ile buğday, % 35 artış ile hububattan elde edilen gıda mamulleri, % 31 artış ile zeytinyağı, % 28 artış ile patates, % 26 artış ile diğer şekerler, % 25 artış ile homonize edilmiş tütün ve % 22 artış ile çikolata ve kakao içeren diğer gıda müstahzarlarıdır.

Tablo 3: İhracatında En Fazla Artış Gerçekleşen Tarımsal Ürünler

Ürün Kodu (HS4)	Ürün	2013	Benzetim		
		İhracat (Bin \$, 2013)	İhracat (Bin \$, 2013)	Değişim (Bin \$, 2013)	Değişim (%)
1905	Ekmek, pasta, kek, bisküvi ve diğer ekmekçi mamuller	774.107	903.413	129.306	17
1806	Çikolata ve kakao içeren diğer gıda müstahzarları	482.366	587.879	105.512	22
1509	Zeytinyağı	293.854	384.421	90.568	31
1904	Hububattan elde edilen gıda mamulleri	135.133	182.747	47.614	35
1001	Buğday	76.561	121.996	45.435	59
0802	Kakao kabukları	1.176.757	1.217.229	40.472	3
1704	Kakao içermeyen şeker mamulleri	445.931	474.162	28.231	6
1702	Diğer şekerler	96.484	121.467	24.982	26
1512	Ayçiçeği, aspir, pamuk tohumu yağları	492.330	515.611	23.282	5
2403	Homonize edilmiş tütün	87.572	109.694	22.122	25
1101	Buğday unu	922.498	944.443	21.946	2
1902	Makarna	450.121	465.269	15.148	3
2106	Diğer gıda müstahzarları	351.804	365.898	14.094	4
0406	Peynir	150.499	163.917	13.417	9
0701	Patates	40.756	52.299	11.543	28
0702	Domates	376.476	387.839	11.363	3
0806	Üzüm	670.906	682.185	11.278	2
0808	Elma, armut ve ayva	69.281	80.131	10.850	16
2202	Su ve alkolsüz diğer içecekler	106.279	116.593	10.314	10
2007	Reçel, jöle, marmelat, meyve püresi	239.830	249.848	10.019	4

Kaynak: COMTRADE (2015) ve yazarların hesaplamaları

Sonuç

Analiz sonuçları AB - APÜ arasında tarımsal ürünlerde serbest ticaretin, genel olarak Türk tarım sektöründe ithalatı, ihracattan daha fazla arttıracakını, dolayısıyla Türkiye'nin net ihracatçı pozisyonunu olumsuz etkileyeceğini göstermektedir. Türkiye'nin AB'ye karşı net ihracatçı konumu zayıflarken, APÜ'ye karşı net ihracatçı konumu güçlenecektir. Ancak APÜ'ye yapılacak ihracattaki artış, AB'den yapılacak ithalattaki artışı karşılamaktan uzaktır. Diğer taraftan ticaret sapması nedeniyle bu serbest ticaret anlaşmasından olumsuz etkilenecek üçüncü ülkeler de mevcuttur. DTÖ kuralları gereği ticaret sapması nedeniyle Türkiye'nin ithalatının azaldığı bu ülkelere tazminat ödenmesi söz konusu olabilecektir.

Avrupa Birliği (AB) - Akdeniz Partner Ülkeleri (APÜ) arasında tarım ürünlerinde serbest ticaret anlaşması sonrasında Türkiye'nin toplam tarımsal ürün ithalatının, % 9,7 artışla yaklaşık 13,3 milyar dolardan 14,5 milyar dolara, ihracatının ise % 4,1 artış ile 16 milyar dolardan 16,7 milyar dolara yükselmesi, dolayısıyla da net ihracatında 626 milyon dolarlık düşüş gerçekleşmesi beklenmektedir. Serbest ticaret anlaşması sonrası Türkiye'nin ithalatında en fazla artış gerçekleşmesi beklenen ürünler sırasıyla buğday, diğer gıda müstahzarları, ayçiçeği tohumu, mısır, sığır eti, pirinç ve canlı büyükbaş hayvandır. Türkiye'nin ihracatında

en fazla artış beklenen ürünler ise ekmek, pasta, kek, bisküvi ve diğer ekmekçi mamuller, çikolata ve kakao içeren diğer gıda müstahzarları, zeytinyağı, hububattan elde edilen gıda mamulleri, buğday ve kakao kabuklarıdır.

Sonuçlardan, Türkiye'nin tarımsal ürünlerde rekabet gücünün yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin tarım sektöründe serbest ticaretten kazançlı çıkabilmesi için, öncelikle tarımsal ürünlerde uluslararası rekabet gücünün arttırılması, bunun için ise tarımsal etkinliğin arttırılmasına yönelik politikalar uygulaması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye, tarım sektöründe uluslararası rekabet gücünü arttırmadan tarımsal ürünlerde serbest ticaret politikaları izlemesi durumunda kayıplarının kazançlarından daha fazla olacağı söylenebilir. Ayrıca bu anlaşmadan bağımsız olarak Türkiye'nin olası AB üyeliği durumunda ya da gümrük birliğinin tarımsal ürünleri kapsayacak şekilde genişletilmesi durumunda da tarımsal ürünlerde serbest ticaret söz konusu olabileceğinden, tarım sektöründe uluslararası rekabet gücünün arttırılmasına yönelik politikalarının gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda sektörde sağlanacak rekabet gücü artışı sonrasında, serbest dış ticaretten ciddi kazanımlar elde edilebilir.

SONNOTLAR

* Bu makale "AB - Akdeniz Ülkeleri Arasındaki Tarımsal Ticaretin Serbestleştirilmesinin Etkileri: Bir Armington Modeli" isimli doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

¹ Bu ülkeler Cezayir, Mısır, İsrail, Kıbrıs Rum Kesimi, Lübnan, Ürdün, Malta, Fas, Filistin, Suriye, Tunus ve Türkiye'den oluşmakta olup Kıbrıs Rum Kesimi ve Malta daha sonra AB'ye üye olmuştur.

² Barcelona Anlaşması kapsamındaki görüşmeler Barcelona Süreci olarak da adlandırılmaktadır.

³ Armington(1969) mal ve ürün arasında ayırım yapmıştır. Mallar sadece cinsine göre ayrılırken, ürünler hem cinsine hem de üretim yerine göre ayrılmıştır. Dolayısıyla herhangi bir malla, farklı ülkelerde üretilen ürün grubu kastedilmektedir.

⁴ Ayrılabilirlik varsayımı, bir mal ya da mal grubu ile ilgili tüketim kararlarının, diğer mal veya mal grubundan elde edilen faydayı etkilememesini ifade etmektedir. Bu durumda o mal grubu ile ilgili tüketim kararları, o mal grubundaki malların fiyatlarına bağlı olacaktır.

⁵Eğer bir fonksiyon, birinci dereceden türdeş bir fonksiyonun pozitif monotonik dönüşümü ise o fonksiyon homotetiktir.

⁶Herhangi bir piyasada iki ürün arasındaki ikame esnekliğinin sabit olduğu, yani piyasa payı ya da fiyat düzeyinden etkilenmediği ve bu iki ürün arasındaki ikame esnekliğinin, aynı piyasada diğer herhangi iki ürün arasındaki ikame esnekliğine eşit olduğu varsayılmıştır

⁷Winters (1984) ile Alston, Carter, Green ve Pick (1990), tercihlerin SİE formunda olmasının sağladığı homotetiklik gibi varsayımların verilerce desteklenmediğini ileri sürerek, SİE formu yerine yaklaşık ideal talep sistemi (YİTS – almost ideal demand system) kullanılmasının daha uygun olacağını savunmuştur. Buna karşın Shiells ve Reinert (1993), YİTS formunun detaylandırılmış ürün kategorilerinde kullanılmasının uygun olmayabileceğini öne sürmektedir.

⁸ σ_i değeri arttıkça ikame derecesi artmaktadır. $\sigma_i = 0$ ise mallar arasında ikame olanağı yokken, $\sigma_i = \infty$ ise ürünler tam ikame mallardır.

⁹ Bu durumda fonksiyon, b_{ik} parametresi ile Cobb - Douglas tipi bir fonksiyon haline gelir.

¹⁰ Matematiksel olarak, $P_{ik} = \hat{P}_{ik}/(1 + t)$ olup \hat{P}_{ik} , tarifeleri içeren ihracat fiyatını, t ise tarife oranını simgelemektedir.

Kaynakça

Alessandri, P. (2000) "European and Euro - Mediterranean Agreements: same simulation analysis on the effects of the EU Trade Policy" *KITeS Working Papers*, No 110.

Augier, P. and Gasiorek, M. (2003) "The welfare implications of trade liberalization between the Southern Mediterranean and the EU" *Applied Economics*, vol. 35 (10), pages 1171-1190.

Alston, J.M., Carter, C.A., Green, R. and Pick, D. (1990) "Whither Armington trade models?" *American Journal of Agricultural Economics*, vol. 72 (2), pages 455 - 467.

Armington, P.S. (1969) "A Theory of demand for products distinguished by place of production" *Staff Papers – International Monetary Fund*, Vol.16, No. 1, 159 - 178.

Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*, Third Edition, John Wiley& Sons.

Burfisher, M.E. and Jones, E.A, (1998) "The Economics of Regional Integration" In Burfisher, M.E. and Jones, E.A. (Eds.), *Regional Trade Agreements and U.S. Agriculture*. Economic Research Services, U.S. Department of Agriculture. Agricultural Economic Report No. 771, Washington, D.C.

COMTRADE (2015) "World Integrated Trade Solutions" <http://wits.worldbank.org/WITS/WITS/Default-A.aspx?Page=Default> (12.10.2015).

Eruygur, H.O. (2008) "Tarımda AB Ortak Dış Tarifesi ve Türkiye: Üçüncü Ülkelerle Dış Ticaret Etkileri" *İktisat İşletme ve Finans*, 23 (265), 17 - 33.

Eruygur, H.O. (2013) "Agricultural Trade Liberalization between the EU and Mediterranean Partner Countries: An Impact Analysis" Paper presented at the EY International Congress on Economics I, Ankara.

Ethier, W. J, (1998) "The new regionalism" *The Economic Journal*, vol. 108 (449), pages 1149 - 1161.

Garcia-Alvarez - Coque, J. M. and Martí - Selva, M.L., (2006) "A Gravity Approach to Assess the Effects of Association Agreements on Euro Mediterranean Trade of Fruits and vegetables" *MPRA Paper 4124*, University Library of Munich,

Green, W.H. (2012). *Econometric Analysis*, Seventh Edition, Pearson.

Hagemejer, J. and Cieslik, A. (2009) "Assessing the impact of the EU-Sponsored trade liberalization in the MENA countries" *MPRA Paper*. No: 17721, University Library of Munich, Germany.

Hausman, J. A. (1978) "Specification tests in Econometrics" *Econometrica*, Vol. 46, No. 6, pp. 1251 - 1271.

Hickman, B.G. and Lau, L.J. (1973) "Elasticities of substitution and export demands in a world trade model" *European Economic Review*, Vol.4, 347 - 380.

Kahouli, B. And Maktouf, S. (2014) "Trade creation and diversion effects in the Mediterranean Area: econometric analysis by Gravity Model" *The Journal of International Trade & Economic Development: An International and Comparative Review*. Volume 24, Issue 1.

Kavallari, A., Rau, M.L. and Rutten, M. (2013) "Economic Growth in the Euro-Med Area through Trade Integration: Focus On Agriculture and Food. Regional impact analysis" *JRC - IPTS Working Papers*, JRC84800, Institute for Prospective and Technological Studies, Joint Research Centre.

Larson, D.F., Martin, W., Sahin, S. and Tsigas, M. (2014) "Agricultural policies and trade paths in Turkey" *World Bank Policy Research Working Paper Series*, No 7059.

Peridy, N. (2005) "Toward a Pan-Arab Free Trade Area: assessing trade potential effects of the Agadir Agreement" *The Developing Economies*, XLIII-3, 329-425.

Robles M.D.P., I. Martínez - Zarzoso and C. S. Burguet (2012) "The impact of FTAS on MENA" *Trade Ibero America Institute for Econ. Research (IAI) Discussion Papers*, Number: 217

Ruiz, J. M. and Vilarrubia, J. M. (2007) "The wise use of dummies in Gravity Models: export potentials in The Euro-Med Region" *Bank of Spain Working Paper*, No. 0720, Madrid

Shiells C. R, and Reinert K. A., (1993) "Armington Models and terms of trade effects: some econometrics evidence for North America" *Canadian Journal of Economics*, 26, 299-316.

Winters, L. A. (1984) "Separability and the specification of foreign trade functions" *Journal of International Economics*, 17, 239 - 263.

Kırılgan Beşli Ülkelerinin Menkul Kıymet Borsalarının Kaotik Yapısının İncelenmesi*

Ayşe İŞİ**

Sedat YENİCE***

Fatih ÇEMREK****

Geliş Tarihi (Received): 22.02.2018– Kabul Tarihi (Accepted): 15.03.2018

Öz

Kaotik veri analizi, 1980'lerden itibaren finansal piyasaların davranışlarının açıklanmasında ve modellenmesinde faydalı bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada Yükselen ekonomiler sınıfında yer alan ve Morgan Stanley tarafından Kırılgan Beşli Ülkeleri olarak adlandırılan Brezilya, Endonezya, Hindistan, Türkiye ve Güney Afrika (BIITS)'nın menkul kıymet borsalarının kaotik yapısının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Kırılgan Beşli ülkelerinin önde gelen borsa endekslerinin 2001-2015 dönemini kapsayan günlük kapanış değerlerini içeren veri seti ile çalışılmıştır. Ülkelerin menkul kıymet borsalarının kaotik yapısının incelenmesinde, kaotik davranışın en önemli göstergelerinden olan ve Grassberger ve Procaccia (1983) tarafından önerilen Korelasyon Boyutu ile Kantz (1994)'ın en büyük Lyapunov üsteli algoritması kullanılmıştır. Korelasyon boyutu analizine göre incelenen ülkelerin menkul kıymet borsalarının aynı fraktal boyuta, diğer bir ifade ile aynı karmaşıklık düzeyine sahip oldukları belirlenmiştir. En büyük Lyapunov üsteli değerlerine göre ise tüm ülkelerin genel olarak zayıf kaotik yapıya sahip oldukları belirlenmiştir. Kaotik analizler sonucu elde edilen bulgular, Kırılgan Beşli ülkelerinin menkul kıymet borsalarının benzer kaotik davranış sergilemeleri nedeniyle aynı grupta yer almasını destekleyici niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Kaotik zaman serileri, Korelasyon boyutu, En büyük Lyapunov üsteli, Menkul kıymet borsası, Kırılgan Beşli.

* Bu çalışma 05-07 Ekim 2017 tarihlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde düzenlenmiş olan 18. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Öğr.Gör.Dr., Gazi Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler MYO, ayseisi@gazi.edu.tr

*** Doç.Dr., Gazi Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler MYO, sedatyenice@gmail.com

**** Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, fcemrek@ogu.edu.tr

Investigation of the Chaotic Structure of Stock Exchanges of Fragile Five Countries

Abstract

Chaotic data analysis has been used since the 1980s as a useful tool in describing and modeling the behavior of financial markets. In this study, it was aimed to examine the chaotic structure of the stock exchanges of Brazil, Indonesia, India, Turkey, and South Africa (BIITS), categorized as the emerging economies and called the Fragile Five by Morgan Stanley. For this purpose, the leading indexes of the Fragile Five countries were studied with the data set containing daily closing values for the period 2001-2015. The chaotic structure of the stock exchanges of the countries was determined using the correlation dimension proposed by Grassberger and Procaccia (1983), which is an important indicator of chaotic behavior, and the largest Lyapunov exponents calculated using the Kantz (1994) algorithm. According to the correlation dimension analysis, it was found that the stock exchanges of the Fragile Five have the same fractal dimension and according to the largest Lyapunov exponent values, all the countries were found to have a weak chaotic structure in general. The findings obtained as a result of the chaotic analysis support the fact that the studied countries are in the same group.

Keywords: Chaotic time series, Correlation dimension, Largest Lyapunov exponent, Stock exchange, Fragile Five.

Giriş

Ülkelerin gelişmişlik düzeyi, ekonomilerin ve menkul kıymet borsalarının yapısıyla yakından ilişkilidir. Gelişmekte olan ülkeler olarak tanımlanan ülkeler, ekonomik açıdan dikkat çeken ve gelişme potansiyeli yüksek olan ülkeler olarak ifade edilmektedir. Son zamanlarda gelişmekte olan ülkeler ifadesinin yerine yükselen ekonomiler ifadesi sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır.

Yükselen piyasa ekonomisi tanımı ilk kez 1981 yılında Uluslararası Finans Kurumu (IFC) tarafından kullanılmıştır. Yükselen ekonomi ifadesi, düşük orta düzeyde kişi başına gelire sahip ülkeler için kullanılmıştır (Erşin,2014, s. 43). Günümüzde yaygın olarak kullanılan bu terim için literatürde kesin bir tanım olmamasının yanı sıra, bu gruba dahil olacak ülkelerin özellikleri hakkında genel bir görüş birliği de bulunmamaktadır. Buna rağmen, önceleri BRIC daha sonra da Güney Afrika'nın eklenmesiyle BRICS olarak adlandırılan Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin, yükselen ekonomiler olarak anılmaktadır.

Morgan Stanley'in 2013 yılında hazırlamış olduğu raporda ortaya atılmış olduğu Kırılgan Beşli ülkeleri de, BRICS'e benzer şekilde yükselen ekonomiler içerisinde yer almaktadır. Bu ülkelerin kırılgan olarak sınıflandırılmasının temelinde bu ülkelerin yüksek cari açıklarının olması, yüksek enflasyon oranları ve büyüme performanslarındaki istikrarsızlık, artan dış finansman gereksinimi gibi özellikler yer almaktadır (Akel, 2015, s. 77).

Yaklaşık yarım asırdır menkul kıymet borsaları, küresel ekonominin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Menkul kıymet borsalarındaki herhangi bir değişiklik bireylerin, kurumların ve ülkelerin finansal durumlarını etkilemektedir (Hassan ve Nath, 2005; Kuo vd.,1996). Bu nedenle menkul kıymet borsalarının davranışlarının açıklanması ve öngörülmesi, yatırımcılar, finansçılar ve bilim adamları açısından önde gelen konulardan biri olmuştur.

19 Ekim 1987'de yaşanan ve Kara Pazartesi olarak adlandırılan menkul kıymet borsalarındaki ani çöküşün ardından hem finans basınında hem de akademik literatürde doğrusal olmayan dinamik sistemlere ve özellikle de deterministik kaotik sistemlere olan ilgi artmıştır. Kaotik davranışlara olan bu ilginin en önemli nedeni, ekonomide ve finansal piyasalarda rassal görünümlü dalgalanmaları potansiyel olarak açıklayabilmesidir (Hsieh,1991, s. 1839,1845).

Finans piyasalarının kaotik unsurlar içerip içermediğinin belirlenmesi ve bu kaotik unsurlarla piyasalardaki hareketlerin açıklanmasıyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Huanga vd. (2005), NIKKEI 225 endeksini; Duarte vd. (2010), Dow Jones ve NASDAQ endekslerini incelemiş; Ozun vd. (2010), Türkiye ve Atina hisse senedi piyasalarını karşılaştırmışlardır. Brock vd. (1991), Mayfield ve Mizrach (1992), Vaidyanathan ve Krehbiel (1992) ve Haniaş vd. (2013) S&P 500 endeksini incelemiş ve düşük boyutlu kaos tespit etmişlerdir. Abhyankar vd. (1997), SP&500, DAX, NIKKEI 225 ve FTSE 100 endekslerinin getiri serileri ile çalışmışlar ve düşük boyutlu kaosa dair bir kanıt bulamadıklarını ifade etmişlerdir. Webel (2012) ise DAX endeksinin kaotik olduğunu belirlemiştir. Elridge ve Coleman (1993), FTSE-100 endeksinin doğrusal olmadığını aynı zamanda kaotik özellikler taşıdığını belirlemiştir. Özdemir ve Akgül (2014) ve Alpar ve Eren (2016), İMKB-100 endeksini incelemiş ve öngörü değerlerini elde etmeye çalışmıştır.

Başta genel ekonomik koşullar ve siyasi olaylar olmak üzere pek çok faktör yatırımcıların davranışlarını ve dolayısıyla menkul kıymet borsalarının seyrini etkilemektedir. Stermen (1998), karar verici pozisyonunda olan bireylerle yaptığı deneysel çalışma ile ekonomik sistemlerin kaotik davranışının, bireylerin önemli bir makroekonomik durum karşısındaki karar verme süreçleri tarafından üretildiğini göstermiştir.

Bu çalışmada 2013 Mayıs ayında FED'in tahvil alımını azaltacağı yönündeki kararının ardından Ağustos ayında Morgan Stanley'in raporunda Kırılgan Beşli olarak adlandırılan ve bu süreçte menkul kıymet borsaları en çok değer kaybeden Brezilya, Hindistan, Endonezya, Türkiye ve Güney Afrika'nın menkul kıymet borsaları, kaotik özellikler bağlamında incelenmiştir.

Literatürde Kırılgan Beşli ülkelerinin ekonomik yapısının ve piyasa hareketlerinin çeşitli göstergeler ve analiz yöntemleri kullanılarak incelenmesine ilişkin çalışmalar mevcuttur (Erşin, 2014; Akel, 2015; Çeviş ve Ceylan, 2015; Hayaloğlu, 2015; Yenice ve Tekindal, 2015). Özellikle bu ülkelerin menkul kıymet borsalarının benzerlikler göstermesi, akademik çalışma yapanlar açısından ilgi çekici bulunmuştur. Bu çalışmada Kırılgan Beşli ülkelerinin menkul kıymet borsalarının benzerliklerinin kaotik veri analizi yöntemi kullanılarak incelenmesi, çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Kaos teorisi, dinamik sistemlerin özelliklerinin ortaya konması ve karmaşık yapıya sahip bir zaman serisinin eğiliminin kestirilmesi için önemli bir araç sunmuştur. Kaos teorisi üzerine çalışan bilim adamları, kaotik zaman serilerinin kestirimi için doğrusal olmayan kestirim yaklaşımlarını kaotik parametrelerle birleştirerek bir takım yeni yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu çalışma ile ayrıca, menkul kıymet

borsaları gibi kaotik unsurlar taşıyan finansal zaman serilerinin seyrinin öngörülmesinde, doğrusal olmayan geleneksel metotlar yerine kaotik kestirim yaklaşımlarının kullanılmasının gerekliliğine dikkat çekilmek istenmektedir.

1. Yöntem

Yükselen ekonomileri temsil etmek üzere ele alınan Kırılgan Beşli ülkelerinin menkul kıymet borsalarının kaotik özellikler bağlamında incelenmesi amacıyla en önemli kaotik parametreler olan korelasyon boyutu ve en büyük Lyapunov üsteli kullanılmıştır.

Zaman serileri temelde doğrusal ve doğrusal olmayan zaman serileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kaotik zaman serileri, doğrusal dinamik sistemler tarafından üretilmekte ve başlangıç koşullarına hassas bağlılık gösterme, fraktal yapıya sahip olma (kendine benzeme özelliği gösterme), aperiodyodik olma ve sınırlılık gibi bir takım karakteristik özelliklerle doğrusal olmayan zaman serilerinden ayrılmaktadır.

Kaotik sistemlerin bu özellikleri, bir zaman serisinin gözlemlenmiş değerlerinden hareketle yeniden yapılandırılan belirli bir boyuttaki faz uzayından elde edilen bilgilerle incelenmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde öncelikle faz uzayının yeniden yapılandırılması için gerekli olan faz uzayı parametrelerinin belirlenmesi, daha sonra da sistemin kaotikliğinin belirlenmesinde kullanılan korelasyon boyutu ve en büyük Lyapunov üstellerinin teorik çerçevesi üzerinde durulmuştur.

1.1. Faz Uzayının Yeniden Yapılandırılması

Kaotik sistemlerin en önemli özellikleri, ünlü meteorolog Lorenz tarafından ortaya konan başlangıç koşullarına hassas bağlılık göstermeleri ve Mandelbrot tarafından tanımlanan fraktal yapıya sahip olmalarıdır (Abarbanel vd, 1993). Bu özellikler, gözlemlenmiş zaman serisinden hareketle yeniden yapılandırılan belirli bir boyuttaki faz uzayında oluşan çekiciden elde edilen bilgiler ile incelenmektedir. Çekiciler, dinamik bir sistemin faz uzayındaki noktalarından oluşan ve bir cisim şeklinde görünen yapılardır. Dolayısıyla öncelikle bu çekicilerin konumlanacağı faz uzayının yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Faz uzayının yeniden yapılandırılması için en önemli iki parametre, zaman gecikmesi τ ve gömme boyutu d' dir.

Çekiciler, Takens (1981)'in gömülü teoremine göre, $x(t)$ gözlemlenmiş zaman serisinin τ gecikme zamanı ile,

$$X_t = (x_t, x_{t-\tau}, x_{t-2\tau}, \dots, x_{t-(d-1)\tau}) \quad (1)$$

vektörlerinin d-boyutlu faz uzayına aktarılması ile oluşturulmaktadır.

Çekici oluşturulduktan sonra, çekicinin fraktal boyutu ve sistemin Lyapunov üstelleri hesaplanarak sistemin kaotik yapısı değerlendirilmektedir.

1.1.1. Zaman Gecikmesinin Tahmin Edilmesi

En uygun zaman gecikmesinin (τ) belirlenmesi için Fraser ve Swinney (1986) tarafından önerilen ortalama karşılıklı bilgi yöntemi, bir zaman serisi ile onun gecikmeli değerlerini içeren iki serinin birbiri hakkında içerdiği bilgiyi ölçen bir yöntemdir.

$x(t)$, t anındaki gözlem değerlerini ve $x(t+T)$, t+T anındaki gözlem değerlerini ifade etmek üzere, ortalama karşılıklı bilgi istatistiği $I(T)$, (2) numaralı denklemlerle elde edilmektedir.

$$I(T) = \sum_{x(t), x(t+T)} P(x(t), x(t+T)) \cdot \log_2 \left[\frac{P(x(t), x(t+T))}{P(x(t)) \cdot P(x(t+T))} \right] \quad (2)$$

$I(T)$ ortalama karşılıklı bilgi değerinin ilk minimum olduğu T değeri, çekicinin konumlanacağı faz uzayının oluşturulmasında kullanılacak optimum gecikme değeri (τ) olarak belirlenmektedir (Abarbanel, 1996:29).

1.1.2. Gömme Boyutunun Tahmin Edilmesi

Gömme boyutu (d), çekicinin oluşturulacağı faz uzayının boyutunu ifade etmektedir. En uygun gömme boyutunun belirlenmesi için kullanılan yöntemlerden biri, Kennel vd. (1992) tarafından önerilen Yanlış En Yakın Komşu (False Nearest Neighbors) metodudur.

Yanlış en yakın komşu metodunda seçilen bir nokta ve bu noktanın yakın komşuları için ayrı ayrı d boyutlu ve d+1 boyutlu uzayda Öklid uzaklığının karesi hesaplanmaktadır. Daha sonra bu kareli uzaklıkların bir oranı hesaplanmaktadır. Bu oran, belli bir eşik değeri ile karşılaştırılıp seçilen noktanın yanlış en yakın komşu olup olmadığı değerlendirilmektedir.

Kennel vd.(1992), herhangi bir komşunun yanlış komşu olduğunun belirlenmesi için (3) numaralı denklemlerle verilen kriterin kullanılmasını önermişlerdir:

$$\left[\frac{R_{d+1}^2 - R_d^2}{R_d^2} \right]^{1/2} = \left| \frac{x(t+d\tau) - x^{(r)}(t+d\tau)}{\sum_{k=0}^{d-1} [x(t+k\tau) - x^{(r)}(t+k\tau)]} \right| > R_{tol} \quad (3)$$

(3) numaralı denklemlerde R_{tol} bir eşik değeridir. Kennel vd. (1992)'e göre, $R_{tol} \geq 10$ olduğunda yanlış komşular açık bir şekilde belirlenmektedir. Bu işlem için yalnızca en yakın komşuları (r=1) göz önünde bulundurmak ve yörünge üzerindeki her bir noktayı sorgulayarak

N tane en yakın komşudan kaç tanesinin yanlış olduğunu saptamak yeterlidir. Yanlış en yakın komşu sayısı sifira indiğinde çekici, d-boyutlu Öklid uzayına gömülmektedir.

1.2. Korelasyon Boyutunun Belirlenmesi

Grassberger ve Procaccia (1983) tarafından geliştirilen korelasyon boyutu, sistemin karmaşıklık düzeyinin bir ölçüsüdür (Eckman ve Ruelle,1985; Abarbanel vd,1993) ve sistemin çekicisinin fraktal (kendine benzerlik) boyutunun hesaplanması ile belirlenmektedir. Metot, korelasyon integralinden hareketle yeniden yapılandırılmış çekici üzerindeki uzun dönem gözlemlenmiş zaman serisinin noktaları arasındaki korelasyonu dikkate alarak hesaplama yapmaktadır.

$\{X_1, X_2, \dots, X_N\}$ çekici üzerindeki noktalar kümesi olmak üzere d-boyutlu faz uzayı için korelasyon integrali $C(r)$,

$$C(r) = \lim_{N \rightarrow \infty} \frac{1}{N(N-1)} \sum_{i,j=1}^N \Theta(r - |X_i - X_j|) \quad (4)$$

biçiminde tanımlanmaktadır. $\Theta(x)$, Heaviside basamak fonksiyonu olup,

$$\Theta(x) = \begin{cases} 0, & x \leq 0 \text{ ise} \\ 1, & x > 0 \text{ ise} \end{cases} \quad (5)$$

biçiminde tanımlanmaktadır.

Grassberger and Procaccia (1983) çeşitli sistemler üzerinde yaptıkları çalışmalarda, ν korelasyon üsteli ve D_c çekicinin boyutu veya $\ln C(r) - \ln(r)$ grafiğinin eğimi olmak üzere $\nu \cong D_c$ olduğunu göstermişlerdir. Korelasyon boyutu,

$$\nu = D_c = \lim_{r \rightarrow 0} \frac{\ln C(r)}{\ln(r)} \quad (6)$$

denklemleri ile belirlenmektedir.

1.3. En Büyük Lyapunov Üstelinin Belirlenmesi

Bir zaman serisi için kaos, genellikle sistemin faz uzayındaki görüntüsü olan çekicinin gözlemlenmesiyle ve çekicinin fraktal boyutunun hesaplanmasıyla tanımlanabilir. Ancak zaman serisinin kaotik olup olmadığının en önemli işareti, Rus Matematikçi Aleksandr Lyapunov tarafından geliştirilen Lyapunov üstelidir.

Daha önce de değinildiği gibi, kaotik sistemlerin en önemli özelliği, başlangıç koşullarına hassas bağıllık göstermesidir. Çekici üzerindeki iki yakın başlangıç koşulu, yörünge boyunca zamana bağlı olarak birbirlerinden katlanarak büyüyen bir uzaklık ile ayrılır. Bu

uzaklığın ortalama büyüme oranı, Lyapunov üsteli olarak adlandırılır. Periyodik sistemlerde yörüngeler birbirinden yavaşça uzaklaşırken kaotik sistemlerde bu uzaklaşma, üstel bir şekilde hızlıdır. Lyapunov üstelinin pozitif değeri hassas bağıllığı (kaosu), sıfır değeri periyodikliği (veya yarı-periyodikliği), negatif değeri ise kararlı denge durumunu ifade eder. (Kantz ve Schreiber, 2004, s. 66; Sprott, 2010, s. 20; Wolf vd., 1985, s. 286).

Bir zaman serisinin en büyük Lyapunov üstelinin hesaplanması için Kantz (1994) bir algoritma önermiştir. Kantz'ın algoritmasına göre en büyük Lyapunov üsteli, referans yörüngenin bir ε komşuluğundaki tüm komşuların aranmasına ve zamanın bir fonksiyonu olarak komşular ve referans yörünge arasındaki ortalama uzaklığın hesaplanmasına dayanmaktadır (Kantz ve Schreiber, 2004, s. 70) ve

$$S(\Delta t) = \frac{1}{N} \sum_{t_0=1}^N \ln \left(\frac{1}{|U(X_{t_0})|} \sum_{X_t \in U(X_{t_0})} |x_{t_0+\Delta t} - x_{t+\Delta t}| \right) \quad (7)$$

fonksiyonu ile verilmektedir. (7) numaralı denklemde X_{t_0} referans noktaları, gecikme vektörlerini; $U(X_{t_0})$, X_{t_0} 'in ε çaplı komşuluğunu ifade etmektedir. Bu fonksiyonun eğimi, en büyük Lyapunov üsteli olarak alınmaktadır.

d-boyutlu bir sistem için $\lambda_1 > \lambda_2 > \dots > \lambda_d$ olacak şekilde faz uzayının boyutu kadar Lyapunov üsteli hesaplanmaktadır. λ_1 değeri pozitif olduğunda sistemin kaotik bir yapıya sahip olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca λ_1 değerinin büyüklüğü, kaosun derecesi hakkında bilgi vermektedir.

2. Bulgular

2.1. Veri Seti

22 Mayıs 2013 tarihinde ABD Merkez Bankası (FED)'nin tahvil alımını azaltacağını açıklamasıyla birlikte bu politika değişikliğinden en çok etkilenen ülkeler olarak Hindistan, Endonezya, Brezilya, Türkiye ve Güney Afrika gösterilmiştir. FED'in tahvil alımlarını azaltma sinyalini vermesinin ardından bu beş ülkenin para birimleri yabancı paralar karşısında hızla değer kaybetmiş, tahvil faizlerinde yükselmeler görülmüş ve menkul kıymet borsalarında önemli değer kayıpları yaşanmıştır. Morgan Stanley tarafından 2013 yılında hazırlanan raporda bu beş ülke Kırılgan Beşli olarak tanımlanmıştır. Morgan Stanley'in hazırladığı rapora göre, Kırılgan Beşli ülkeleri yüksek cari orana ve enflasyona sahip, büyüme performansı istikrarsız ülkelerdir. Bu ülkelerin FED'in tahvil azaltma kararına aynı yönde tepki vermeleri neticesinde Morgan Stanley'in hazırladığı raporda böyle bir gruplandırma yapılarak Kırılgan Beşli olarak adlandırılmıştır (Yenice ve Tekindal, 2015, s.182).

Bu çalışmada Kırılğan Beşli olarak adlandırılan ülkelerin menkul kıymet borsalarına ait aşağıda belirtilen önemli endeksler kullanılmıştır.

Brezilya = Sao Paulo Menkul Kıymetler Borsası Endeksi (BVSP)

Endonezya = Jakarta Menkul Kıymetler Borsası Endeksi (JSX)

Hindistan = S&P Bombay Menkul Kıymetler Borsası Endeksi (BSE/SN)

Türkiye= Borsa İstanbul 100 Endeksi (XU100)

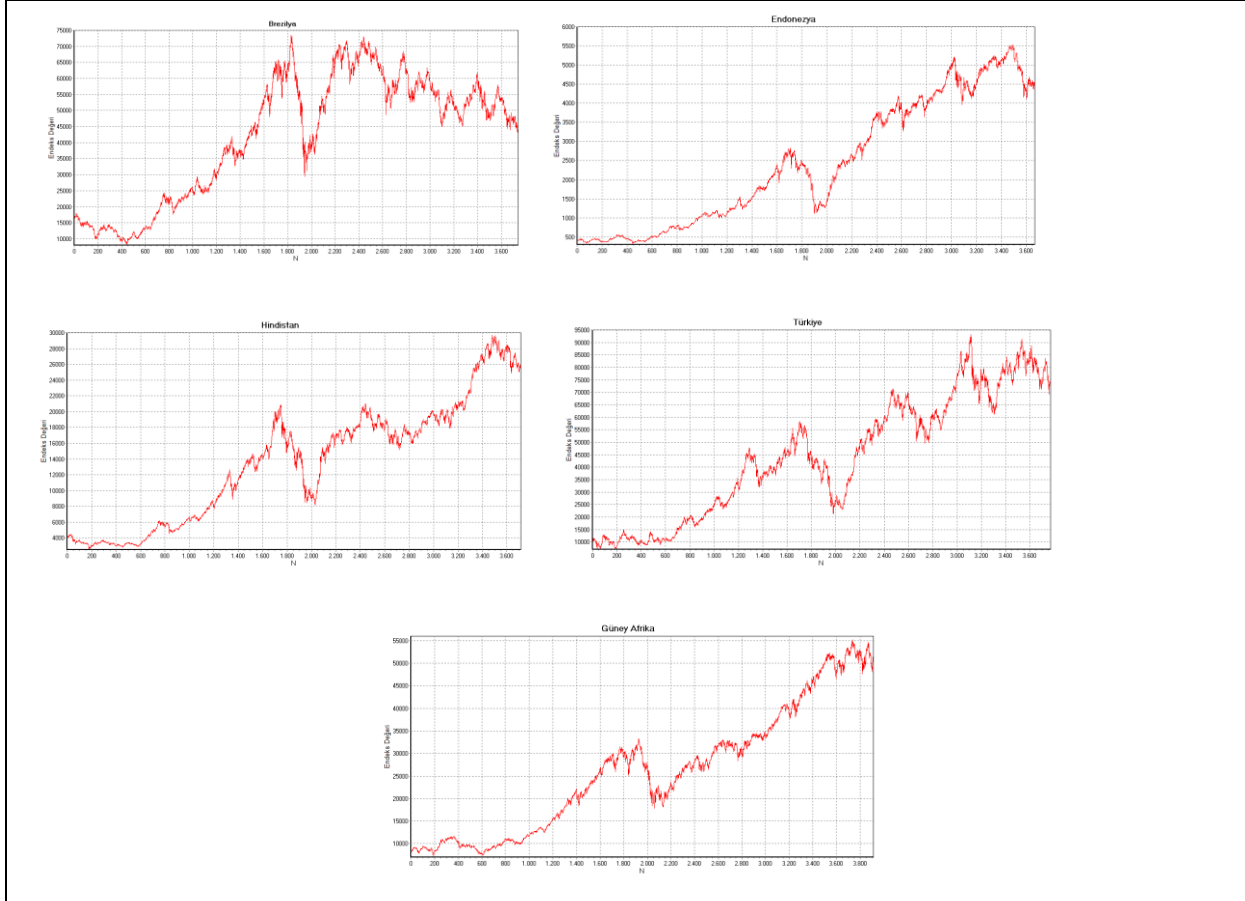
Güney Afrika= Johannesburg Menkul Kıymet Borsası Endeksi (FTSE/JSE)

Araştırmanın veri setini, bu endekslerin 2001-2015 dönemini kapsayan günlük kapanış değerleri oluşturmaktadır. Veriler, investing.com web sitesinden elde edilmiştir.

2.2. Kaotik Parametrelerin Belirlenmesi

Kaotik sistemler, doğrusal olmayan sistemler altında ortaya çıkmaktadır. Kırılğan Beşli ülkelere ait endekslerin Grafik 1’de verilen zaman grafikleri incelendiğinde serilerin doğrusal olmayan ve aperiyyodik bir yapıya sahip oldukları görülmektedir.

Grafik 1. Kırılğan Beşli Ülkelerinin Borsa Endekslerinin Orijinal Grafikleri

Kırılğan Beşli ülkeleri endekslerinin her biri için Ortalama Karşılıklı Bilgi Yöntemi ile 55 gecikmeye kadar hesaplanan $I(T)$ değerlerine göre ilk minimum gecikme zamanları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Tahmin Edilen Zaman Gecikmesi Değerleri

Ülke	İlk	Mutlak
	Minimum	Minimum
Brezilya	47	55
Endonezya	48	48
Hindistan	46	48
Türkiye	41	55
G.Afrika	51	55

Tablo 1’de verilen sonuçlara göre; en uygun gecikme zamanları Brezilya için 47, Endonezya için 48, Hindistan için 46, Türkiye için 41 ve Güney Afrika için 51 olarak tahmin edilmiştir. Her bir ülke için ele alınan endeks verileri, bu gecikmeler dikkate alınarak faz uzayına aktarılmaktadır.

Tüm ülkeler için yukarıda hesaplanan gecikme zamanları dikkate alınarak Yanlış En Yakın Komşu Yöntemi ile 10 gömme boyutuna kadar en yakın komşu değerleri hesaplanmış ve Tablo 2’de verilmiştir.

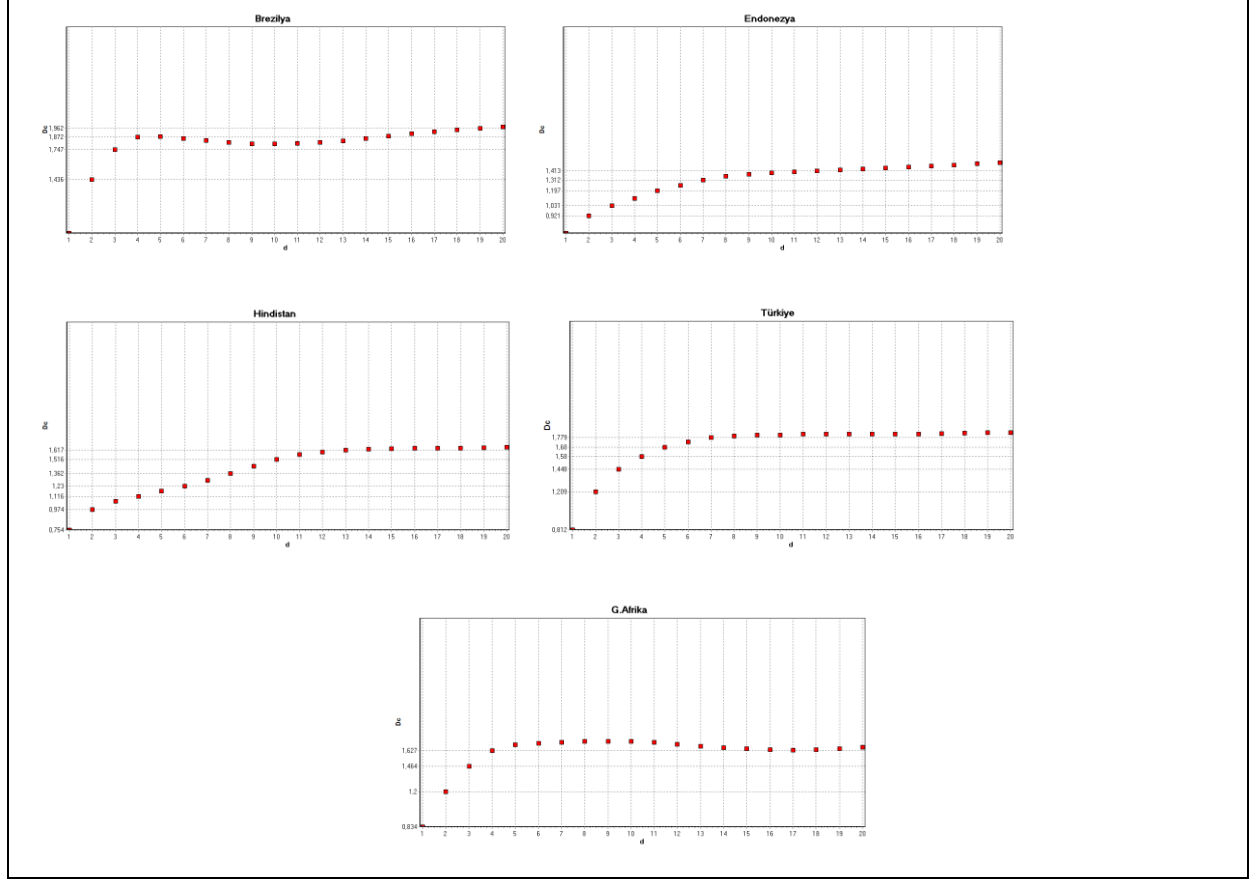
Tablo 2. Tahmin Edilen Yanlış En Yakın Komşu Değerleri

Ülke	Gömme Boyutu									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Brezilya	96,913	42,665	8,282	0,367	0	0	0	0	0	0
Endonezya	94,793	28,890	3,513	0,690	0,251	0,063	0	0	0	0
Hindistan	96,712	38,445	3,995	0,584	0,184	0,031	0	0	0	0
Türkiye	96,696	40,982	5,119	0,655	0,119	0	0	0	0	0
Güney Afrika	95,006	35,076	4,524	0,235	0,059	0	0	0	0	0

Gömme boyutunun bir fonksiyonu olarak elde edilen en yakın komşu tahmin değerlerine göre; Brezilya için 5, Türkiye ve Güney Afrika için 6, Endonezya ve Hindistan için 7 boyutlu faz uzayında en uygun çekici oluşmaktadır.

Tablo 1’de verilen gecikme zamanları dikkate alınarak hesaplanan korelasyon üstellerinin gömme boyutu değerlerine göre grafiği, Grafik 2’de verilmektedir.

Grafik 2. Korelasyon Boyutu Grafikleri

Gömme boyutunun bir fonksiyonu olarak verilen korelasyon üsteli değerleri (D_c), gömme boyutu değeri arttıkça doymuluk noktasına ulaştığında bu doymuluk değerinin üst tamsayı değeri korelasyon boyutu olarak alınmaktadır. Grafik 2’de verilen korelasyon boyutu grafikleri incelendiğinde, tüm ülkelerin endeks verilerine ilişkin korelasyon üsteli değerlerinin belirli bir gömme boyutu değerinden sonra doymuluk noktasına ulaştığı veya gömme boyutu değerleri arttıkça belirli sınırlar içerisinde kaldığı görülmektedir. D_c değerleri Brezilya için 1,9; Endonezya için 1,4; Hindistan için 1,6; Türkiye için 1,8 ve Güney Afrika için 1,7 civarında doymuluk noktasına ulaşmaktadır. Bu durumda tüm ülkelerin endeks verileri için oluşturulacak çekicilerin fraktal boyutu 2 olmaktadır.

Korelasyon üsteli değerinin doymuluk noktasına ulaştığı gömme boyutu değeri, en uygun gömme boyutu olarak kabul edilmektedir. Grafik 2’de verilen grafikler incelendiğinde korelasyon üsteli değerleri Brezilya, Endonezya, Türkiye ve Güney Afrika için Tablo 2’de

verilen gömme boyutu değerleri civarında doyum noktasına ulaşmaktadır. Hindistan'ın endeks verilerinin korelasyon üsteli ise 11. gömme boyutundan itibaren doyum noktasına ulaşmaktadır. Gömme boyutu değerinin yani faz uzayı boyutunun olması gerekenden büyük seçilmesi, kaotik incelemenin en önemli faktörü olan çekiciden elde edilecek bilgilerin yanıltıcı sonuçlar doğurması nedeniyle uygun görülmemektedir. Takens (1981)'in teoremi, gömme boyutunun $d \geq 2D_c + 1$ olacak şekilde belirlenmesinin uygun olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, Farmer ve Sidorowich (1987) ise gömme boyutunun belirlenmesinde $d \geq D_c$ olacak şekilde bir gömme boyutu alınmasının minimal yeterlilik olduğunu belirtmektedir. Bu durumda bu çalışmada Kırılgan Beşli ülkelerinin endeks verileri için Tablo 2 ile belirlenen gömme boyutu değerlerinin kullanılmasının uygun olduğu düşünülmektedir.

Kırılgan Beşli ülkelerinin menkul kıymet borsalarına ait serilerin belirlenen zaman gecikmesi ve faz uzayı boyutlarına göre hesaplanan en büyük Lyapunov üstelleri Tablo 3'te verilmektedir.

Tablo 3. Tahmin Edilen En Büyük Lyapunov Üsteli Değerleri

Ülke	λ_1
Brezilya	0,031
Endonezya	0,004
Hindistan	0,003
Türkiye	0,028
Güney Afrika	0,005

İncelen tüm ülkeler için hesaplanan en büyük Lyapunov üstelleri pozitif ($\lambda_1 > 0$) olarak bulunmuştur.

3. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada Yükselen ekonomileri temsil etmek üzere ele alınan ve Kırılgan Beşli olarak adlandırılan ülkelerin menkul kıymet borsalarına ait endeksler, kaotik inceleme analizlerinden korelasyon boyutu analizi ve en büyük Lyapunov üsteli kullanılarak incelenmiştir.

Çekicinin fraktal boyutunu ifade eden korelasyon boyutu, sistemin kaotik yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Tamsayı olmayan, sınırlı ya da doymuş D_c değeri, sistemin kaotik bir yapıya sahip olduğunu, aynı zamanda deterministik olduğunu ve başlangıç koşullarına hassas bağıllık gösterdiğini ifade etmektedir. Gömme boyutu arttıkça D_c değeri de

sınırsız bir şekilde artıyorsa araştırma altındaki sistemin stokastik olduğu düşünülmektedir (Fraedrich,1986, s.422; Shang vd, 2005, s.124).

Kırılgan Beşli ülkelerinin endeks verileri için hesaplanan korelasyon boyutu değerleri, tamsayı olmayan değerler almakta, her biri belirli bir gömme boyutundan sonra doygunluk noktasına ulaşmaktadır. Ayrıca tüm ülkeler için en büyük Lyapunov üstelleri, pozitif olarak bulunmuştur. En büyük Lyapunov üstellerinin sıfıra yakın değerler alması, bu kaotik yapının zayıf olduğu anlamına gelmektedir. Kaotik inceleme sonucunda elde edilen bulgular, Kırılgan Beşli ülkelerinin menkul kıymet borsalarının deterministik kaos yapısına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Korelasyon boyutu analizi sonucuna göre, Kırılgan Beşli ülkelerinin menkul kıymet borsalarının aynı fraktal boyuta sahip olmaları ve en büyük Lyapunov üsteli değerlerinin sıfıra yakın pozitif değerler alması nedeniyle benzer kaotik davranış göstermeleri, bu ülkelerin kaotik yapıları açısından da aynı grupta yer almasını açıklayıcı nitelikte bulgular olarak değerlendirilmektedir.

Kaotik zaman serileri, doğrusal olmayan sistemler tarafından üretilmesine rağmen doğrusal olmayan zaman serilerinden farklı bir takım karakteristik özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla Kırılgan Beşli ülkelerinin borsa verileri gibi kaotik özellikler taşıyan zaman serilerinin modellenmesinde ve öngörü değerlerinin elde edilmesinde doğrusal olmayan klasik yaklaşımlardan ziyade bu kaotik parametrelerin hesaba katıldığı global, yerel veya yarı-yerel kaotik kestirim yaklaşımlarından birinin kullanılması daha başarılı sonuçlar elde edilmesine olanak sağlayacaktır. Literatürde yapılan çalışmalarda da kaotik kestirim yaklaşımlarının doğrusal olmayan metotlara göre daha iyi öngörü performansı sergilediği gösterilmiştir (Lillekjendlie vd., 1994; BuHamra vd., 2003; Özdemir ve Akgül, 2014).

Bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular, yükselen ekonomilerin menkul kıymet borsalarının davranışlarının açıklanmasında ve modellenmesinde kaotik analizlerin alternatif bir yaklaşım olarak kullanılabilceğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Abarbanel, H. D., Brown, R., Sidorowich, J. J., Tsimring, L. S. (1993). The analysis of observed chaotic data in physical systems. *Reviews Of Modern Physics*, 65(4), 1331.

Abarbanel, H.D.I. (1996). *Analysis of observed chaotic data*. Newyork: Springer-Verlag, p.272.

Abhyankar, A., Copeland, L. S., Wong, W. (1995). Nonlinear dynamics in real-time equity market indices: Evidence from the United Kingdom. *The Economic Journal*, 864-880.

Akel, V. (2015). Kırılgan Beşli ülkelerinin hisse senedi piyasaları arasındaki eşbütünleşme analizi. *International Journal Of Management Economics and Business*, 11(24), 75-96.

Alpar, O. ve Eren, Ö. (2016). IMKB100 endeks değişim değerlerinde Lyapunov üsteli metoduyla kaosun incelenmesi, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 30, 151-174.

Brock, W. A., Hsieh, D. A., LeBaron, B. D. (1991). *Nonlinear Dynamics, Chaos and Instability: Statistical Theory and Economic Evidence*. MIT press.

BuHamra, S., Smaoui, N., Gabr, M. (2003). The Box–Jenkins analysis and neural networks: Prediction and time series modelling. *Applied Mathematical Modelling*, 27(10), 805-815.

Ceviş, I., ve Ceylan, R. (2015). Kırılgan Beşlide satın alma gücü paritesi (SAGP) hipotezinin test edilmesi. *Journal of Yasar University*, 10(37), 6381-6393.

Duarte, F. B., Tenreiro Machado, J. A., Monteiro Duarte, G. (2010). Dynamics of the Dow Jones and the NASDAQ stock indexes. *Nonlinear Dynamics*, 61(4), 691-705.

Eckmann, J. P., Ruelle, D. (1985). Ergodic theory of chaos and strange attractors. *Reviews Of Modern Physics*, 57(3), 617-656.

Eldridge, R. M., Coleman, M. P. (1993). *The British FTSE-100 index: Chaotically deterministic or random*. Working Paper, School of Business, Fairfield University.

Erşin, F., (2014). Yükselen ekonomiler ve Kırılgan Beşli: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi (BAFAD)*, 1, 43-51.

Farmer, J. D., Sidorowich, J. J. (1987). Predicting chaotic time series. *Physical Review Letters*, 59(8), 845.

Fraedrich, K. (1986). Estimating the dimensions of weather and climate attractors. *Journal of the atmospheric sciences*, 43(5), 419-432.

Fraser, A. M. and Swinney, H. L. (1986). Independent coordinates for strange attractors from mutual information. *Physical Reviews A*, 33, 1134-1140.

Grassberger, P., Procaccia, I. (1983). Characterization of strange attractors. *Physical Review Letters*, 50(5), 346.

Hanias M., Magafas L., Konstantaki P. (2013). Non-linear analysis of S&P index., *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 8(4), 125-135.

Hassan M.R., Nath, B. (2005). Stock market forecasting using Hidden Markov model: A new approach. *Proceedings of the 5th International Conference on Intelligent Systems Design and Applications*, 192–196.

Hayaloğlu, P. (2015). Kırılgan Beşli ülkelerinde finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Dinamik panel veri analizi. *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 131-144.

Hsieh, D.A. (1991). Chaos and nonlinear dynamics: Application to financial markets. *Journal of Finance*, 46(5), 1839–1877.

Huanga, W., Nakamoria, Y., Wangb, S. (2005). Forecasting stock market movement direction with support vector machine. *Computers and Operations Research*, 32 (10), 2513–2522.

Kantz, H., Schreiber, T. (2004). *Nonlinear time series analysis (2nd ed)*. Cambridge University Press.

Kennel, M.B., Brown,R., and Abarbanel,H.D.I. (1992). Determining embedding dimension for phase-space reconstruction using a geometrical construction. *Physical Review A*, 45(6), 3403-3411.

Kuo, R.J., Lee, L.C., Lee, C.F. (1996). Integration of artificial NN and fuzzy delphi for stock market forecasting. *IEEE International Conference on Systems, Man, and Cybernetics*, 2, 1073–1078.

Lillekjendlie, B., Kugiumtzis, D., Christophersen, N. (1994). Chaotic time series part II: system Identification and prediction. *Modeling, Identification and Control*, 15, 225-243.

Mayfield, E. S., Mizrach, B. (1992). On determining the dimension of real-time stock-price data. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 367-374.

Ozun A, Haniyas M.P., Curtis P.G. (2010). A chaos analysis for Greek and Turkish equity markets. *EuroMed Journal of Business*, 5(1), 101-118.

Özdemir, S. D., Akgül, I. (2014). Hisse senedi piyasalarının kaotik yapısı ve yapay sinir ağları ile öngörüsü: İMKB-100 örneği. *İktisat İşletme ve Finans*, 29 (336), 31-58.

Scheinkman, J.A., LeBaron, B. (1989). Nonlinear dynamics and stock returns. *Journal of Business*. 62, 311–337.

Shang, P., Li, X., Kamae, S. (2005). Chaotic analysis of traffic time series. *Chaos, Solitons & Fractals*, 25(1), 121-128.

Sprott, J.C. (2010). *Elegant Chaos Algebraically Simple Chaotic Flows*. World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.

Sterman, J. D. (1988). Deterministic chaos in models of human behavior: Methodological issues and experimental results. *System Dynamics Review*, 4(1-2), 148-178.

Takens, F. (1981). *Detecting strange attractors in turbulence*. In *Dynamical Systems And Turbulence*, Warwick 1980 (pp. 366-381). Springer Berlin Heidelberg.

Vaidyanathan, R., Krehbiel, T. (1992). Does the S&P 500 futures mispricing series exhibit nonlinear dependence across time? *Journal of Futures Markets*, 12(6), 659-677.

Webel, K. (2012). Chaos in German stock returns-new evidence from the 0–1 test. *Economics Letters*, 115(3), 487-489.

Wolf, A., Swift, J. B., Swinney, H. L., Vastano, J. A. (1985). Determining Lyapunov exponents from a time series. *Physica D: Nonlinear Phenomena*, 16(3), 285-317.

Yenice, S., Tekindal, M. A. (2015). Forecasting the stock indexes of Fragile Five countries through Box-Jenkins methods. *International Business and Social Sciences*, 6(8), 180-191.

Bankaların Alacaklarından Dolayı Edindikleri Gayrimenkul Sınırlamasının Kaldırılmasının Muhtemel Etkileri: Mevduat Bankaları Üzerine Bir İnceleme

Mustafa Tevfik KARTAL*

Geliş Tarihi (Received): 18.09.2017– Kabul Tarihi (Accepted): 08.01.2018

Öz

Türk Bankacılık Sektörü 2002 yılı sonrasında büyüme sürecini sürdürmektedir. Bu süreçte, sektöre yönelik birçok düzenleme yapılmıştır. Son zamanlarda yapılan önemli düzenlemelerden birisi bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkul sınırlamasının kaldırılmasıdır. Bu çalışma, söz konusu mevzuat değişikliğinin Türk Bankacılık Sektörü ve Türk Ekonomisi üzerindeki muhtemel etkilerinin değerlendirilmesine yönelik hazırlanmıştır. Çalışma sonucunda, yapılan düzenleme ile birlikte edinilen gayrimenkullere sahip olan bankaların sermaye yeterlilik rasyosunda artış yaşanacağı belirlenmiştir. Sermaye yeterlilik oranlarının artışı ile birlikte bankalar daha fazla kredi verebileceklerdir. Diğer taraftan, düzenleme bankaların aktiflerinde gayrimenkullerin artmasına ve böylece aktif kalitesinin bozulmasına neden olabilecektir. Makroekonomi açısından ise düzenlemenin konut kredileri, konut fiyatları, enflasyon ve faiz oranları üzerinde artış yönlü etki oluşturacağı öngörülmektedir. Gayrimenkul sınırlamasının kaldırılmasının Türk Bankacılık Sektörü ve Türk ekonomisi üzerinde olumsuz gelişmelere neden olmaması için düzenlemenin etkileri sıkı bir şekilde takip edilmektedir. Bu noktada en önemli sorumluluk Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu başta olmak üzere tüm düzenleyici ve denetleyici kurumlara düşmektedir. Olumsuz etkilerin görülmesi halinde, kaldırılan sınırlamanın tekrar geri getirilmesi yerinde olacaktır. Türkiye’de gayrimenkul sınırlamasının kaldırılmasının etkileri ile ilgili çalışma bulunmadığından, yapılan çalışma bu yönüyle öncü bir çalışma olma özelliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Bankacılık, Edinilen Gayrimenkul Sınırlaması, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Düzenlemeler, Türkiye*

JEL Sınıflaması: *G21, G28, K29*

* Dr., mustafatevfikkartal@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8038-8241.

Possible Effects of Real Estate Limitation Removal by Which Banks Obtain Due To Bad Debt: An Examination upon Deposit Banks

Abstract

Turkish Banking Sector has been sustaining its growth process after 2002. In this process, a lot of regulations have been made regarding the sector. The removal of limitation of real estate acquired by banks due to their bad debt is one of the most important recent regulations. This study was prepared to evaluate possible effects of the regulation on Turkish Banking Sector and Turkish Economy. As a conclusion, it was determined that capital adequacy ratio of banks, which have obtained real estates in assets, will increase with the removal of real estate limitation. Banks are able to give much more credits due to an increase in capital adequacy ratios. On the other hand, the regulation would lead to an increase in real estates in the assets of banks and thus the regulation would cause deterioration in asset quality. With regard to macro economy, it was anticipated that the regulation would have an increasing effect on real estate credits, prices of real estates, inflation and interest rates. Effects of the regulation should be followed up strictly in order not to cause a negative effect on Turkish Banking Sector and Turkish economy. At this point, the most important responsibility belongs to all regulatory authorities, notably Banking and Regulation Supervision Agency. It would be beneficial to resort to putting a limitation if negative effects were seen. This paper is a pioneer study since there is no study on the effects of the removal of real estate limitation of banks.

Keywords: *Banking, Limitation of Obtained Real Estates, Capital Adequacy Ratio, Legislations, Turkey*

JEL Classification: *G21, G28, K29*

Giriş

Türkiye’de 1994, 1998 ve 1999 yıllarında yaşanan krizler sonrasında bankacılık sektörünün etkin bir şekilde düzenlenmesi, denetlenmesi ve gözetimi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda 1999 yılında 4389 sayılı Bankacılık Kanunu (BK) yayınlanmış ve bankacılık sektörünün denetimi ve gözetimi için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) oluşturulmuştur. BDDK, 2000 yılında kuruluş ve faaliyete geçme sürecini yaşarken meydana gelen 2000 ve 2001 bankacılık krizleri Türkiye’de yeni bir milat olmuştur.

Türkiye’de yaşanan krizler sonrasında güçlü ekonomiye geçiş programı ve bu kapsamda bankacılıkta dönüşüm ve değişim süreci başlamıştır. Bu çalışmalar kapsamında 2005 yılında 5411 sayılı yeni Bankacılık Kanunu yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 4389 sayılı BK ile BDDK’ya verilen ikincil düzenleme yapma yetkisi ve 5411 sayılı Bankacılık BK’da korunmuştur (BK, 2005, madde 88).

Bankacılık Kanunu’ndan aldığı ikincil düzenleme yapma yetkisi kapsamında BDDK, Türk Bankacılık Sektörünün yeniden yapılandırılması için birçok düzenleme yapmıştır. Özellikle 2006 yılında bankacılık sektörünün temel hususları olan özkaynaklar, sermaye ve likidite yeterliliği, iç sistemler, kredi işlemleri, mevduat ve katılım fonu, muhasebe uygulamaları, izne tabi işlemler, iradi tasfiye, bağışlar, bağımsız denetim, değerlendirme, derecelendirme ve destek hizmeti alınması, kurumsal yönetim ilkeleri hakkında BDDK tarafından yönetmelikler yayınlanmıştır. Söz konusu düzenlemeler ile bankacılık sektörünün kurumsal çerçevesi şekillendirilmeye ve böylece bankacılık sektörü güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Türk Bankacılık Sektörünün yeniden yapılandırılması kapsamında BDDK tarafından yürürlüğe konulan önemli düzenlemelerden birisi Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik’tir. Söz konusu yönetmelik, bankaların sermaye yeterlilik rasyosu hesaplamasında dikkate alacakları özkaynak tutarının nasıl hesaplanması gerektiğini göstermektedir (BDDK, 2013, madde 1). Bankaların kullandığı kredilerin bir kısmının geri ödenmediği dikkate alındığında bu krediler için idari ve yasal takip süreçleri işletilmektedir. Bu kapsamda teminatı olan kredilerde, teminatlar icra yolu üzerinden satılarak nakde çevrilmeye ve devamında kredi borcu kapatılmaya çalışılmaktadır. İcra satışı ile satılamayan konut ve taşıt gibi teminatlar ise bankalar tarafından edinilmektedir.

Bankaların özkaynak hesaplamasında birçok eklenen ve indirim konusu yapılan husus bulunmaktadır. Bu hususlardan birisi de bankaların alacakları nedeniyle edinmek zorunda kaldıkları gayrimenkullerdir. Bankalar, söz konusu gayrimenkulleri, daha önceki düzenlemeler kapsamında özkaynaklardan indirmek zorundaydılar. Ancak 11.07.2017 tarihinde yapılan

değişiklikle birlikte, bankaların alacakları nedeni ile edindikleri gayrimenkulleri özkaynaklardan indirmeleri zorunluluğu kaldırılmıştır. Bu değişikliğin Türk Bankacılık Sektörünü ve dolayısı ile Türk ekonomisini özkaynak büyüklüğü, sermaye yeterlilik rasyosu, konut kredisi kullandırımı, konut kredisi fiyatları, enflasyon ve faiz oranları gibi birçok açıdan etkilemesi kaçınılmazdır.

Yukarıdaki hususlar dikkate alındığında, bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkulleri özkaynaklardan indirmeleri zorunluluğunun kaldırılmasının önemli etkiler oluşturacağı ortadadır. Bu nedenle yapılan bu çalışmada söz konusu değişikliğin muhtemel etkileri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu değişiklik 11.07.2017 tarihinde yürürlüğe girmiş olup bilindiği kadarıyla literatürde konu ile ilgili yer alan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle gayrimenkul sınırlamasının kaldırılmasının Türk Bankacılık Sektörü ve Türk ekonomisi üzerindeki muhtemel etkileri akademik olarak ilk defa bu çalışmada ele alınmıştır. Dolayısıyla yapılan bu çalışmanın kapsam itibarıyla öncü bir çalışma olma özelliği taşıdığı düşünülmektedir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde Türk Bankacılık Sektörünün gelişimi ve bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkuller hakkında bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik ve bankaların alacaklarından dolayı edinmek zorunda kaldıkları gayrimenkul sınırlaması başlangıç, tarihçe ve güncel durum bağlamında ele alınmıştır. Dördüncü bölümde gayrimenkul sınırlamasına ilişkin yapılan değişikliğin Türk Bankacılık Sektörü (TBS) ve Türk ekonomisi üzerindeki muhtemel etkileri incelenmiştir. Son bölümde ise değerlendirme yapılmıştır.

1. Türk Bankacılık Sektörünün Gelişimi ve Bankaların Alacaklarından Dolayı Edindikleri Gayrimenkuller

2000 ve 2001 krizleri sonrasında uygulamaya konulan güçlü ekonomiye geçiş programı kapsamında alınan tedbirlerin, uygulanan sıkı maliye ve para politikalarının, azaltılan kamu kesimi borçlanma gereğinin etkileri ile birlikte enflasyon ve dolayısı ile faiz oranları düşmeye başlamış, böylece Türk Bankacılık Sektörü büyüme sürecine girmiştir. 2002 yılında başlayan ve günümüze kadar devam eden büyüme sürecinde sektörün finansal büyüklükleri ciddi gelişim göstermiştir. Sektörün toplam aktif, kredi ve özkaynak büyüklüğü gibi önemli finansal göstergeler başta olmak üzere birçok göstergede büyüme yaşanmış ve önemli ölçüde iyileşme yaşanmıştır. 2017 Haziran itibari ile sektörün aktif büyüklüğü 2,972 trilyon TL'ye; özkaynaklar ise 385 milyar TL'ye ulaşmıştır (BDDK, 2017a, s. 2).

2017 Haziran itibari ile TBS’de 51 banka faaliyet göstermektedir. Bu bankaların 33 tanesi mevduat, 5 tanesi katılım ve 13 tanesi kalkınma ve yatırım bankasıdır. Diğer taraftan 53 bankanın 2 tanesi Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) bünyesinde bulunmakta olup 24 tanesi yabancı banka, 16 tanesi özel banka ve 9 tanesi kamu bankası statüsündedir (BDDK, 2017b). Sektörde bankaların aktiflerinde yer alan gayrimenkullerin büyük kısmı mevduat bankalarının aktiflerinde yer almaktadır (TBB, 2017). Bu nedenle Yönetmelik değişikliğinin bankacılık sektörü üzerindeki etkileri mevduat bankaları verileri üzerinden analiz edilmiştir. Türkiye’de faaliyette bulunan 33 adet mevduat bankasının listesine Ek Tablo 1’de yer verilmiştir (BDDK, 2017b).

Mevduat bankalarının 2002 yılsonunda 203 milyar TL olan aktif büyüklüğü 2017 Mart sonunda 2,5 trilyon TL’ye ulaşmıştır. Benzer şekilde 2002 yılsonunda 22,7 milyar TL olan özkaynak büyüklüğü 2017 Mart sonunda 277,9 milyar TL’ye ulaşmıştır. Mevduat bankalarının toplam aktif ve özkaynak gelişimine Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Mevduat Bankalarının Aktif ve Özkaynak Büyüklükleri

Yıl/Dönem	Toplam Aktifler	Toplam Özkaynaklar
2017/3	2.583.611.536.000	277.933.902.000
2016/12	2.452.619.046.000	262.502.803.000
2015/12	2.129.397.288.560	228.143.796.000
2014/12	1.803.779.798.000	201.116.452.000
2013/12	1.565.257.906.000	165.954.392.000
2012/12	1.245.416.298.000	157.553.013.000
2011/12	1.119.118.825.230	123.007.322.000
2010/12	930.947.265.890	114.978.956.000
2009/12	771.511.791.000	93.832.584.000
2008/12	682.936.916.000	72.060.575.000
2007/12	542.293.125.350	64.533.482.000
2006/12	469.516.373.000	50.409.209.000
2005/12	384.103.452.000	47.482.231.000
2004/12	295.124.640.000	40.822.704.000
2003/12	239.485.101.970	31.349.780.270
2002/12	203.237.339.130	22.703.101.290

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (TBB) 2017.

Tablo 1’den görüleceği üzere, 2002-2017 Mart döneminde mevduat bankaları kesintisiz büyümüştür. Bu büyüme eğilimi içinde sektörün toplam aktifleri içindeki en büyük paya sahip kredilerde de artış yaşanmıştır. Mevduat bankalarının toplam kredi ve takipteki kredi gelişimine Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 2: Mevduat Bankalarının Kredi ve Takipteki Kredi Büyüklükleri

Yıl/Dönem	Toplam Krediler	Takipteki Krediler	Takipteki Krediler/ Toplam Krediler
2017/3	1.689.200.732.000	56.511.660.000	3,35

Yıl/Dönem	Toplam Krediler	Takipteki Krediler	Takipteki Krediler/ Toplam Krediler
2016/12	1.595.697.224.000	54.299.336.000	3,40
2015/12	1.367.518.358.560	42.723.914.000	3,12
2014/12	1.138.064.138.000	32.750.201.000	2,88
2013/12	957.290.585.000	26.930.835.000	2,81
2012/12	728.169.010.000	21.587.655.000	2,96
2011/12	633.324.018.000	17.368.112.000	2,74
2010/12	487.069.250.000	18.537.423.000	3,81
2009/12	361.414.494.000	20.341.889.000	5,63
2008/12	349.482.165.000	13.012.355.000	3,72
2007/12	267.901.425.000	9.664.869.000	3,61
2006/12	207.428.679.000	7.997.395.000	3,86

Kaynak: TBB, 2017.

Tablo 2'den görüleceği üzere, mevduat bankalarının 2006 yılsonunda 207 milyar TL olan kredi büyüklüğü 2017 Mart sonunda 1,6 trilyon TL'ye, 2006 yılsonunda 7,9 milyar TL olan takipteki krediler büyüklüğü ise 2017 Mart sonunda 56,5 milyar TL'ye ulaşmıştır. Söz konusu rakamlara göre mevduat bankalarının toplam aktiflerinin büyümesi ile birlikte toplam kredilerinin de büyüdüğü ortadadır. Ancak kredilerdeki büyümeye paralel olarak takipteki kredilerde de tutar olarak artış eğilimi görülmektedir. Toplam krediler içinde takipteki kredilerin payı yaşanan 2008 küresel krizi sonrasında 2009 yılsonunda %5 seviyesine çıkmış olup bunun haricindeki dönemde %3 seviyesinde seyretmektedir. %3 takipteki kredi oranı sektör açısından makul bir oran olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte sektörün böyle düşük bir orana sahip olmasında batık kredilerin bankalar tarafından varlık yönetim şirketlerine satışının da rol oynadığı unutulmamalıdır.

Mevduat bankalarının birçok göstergesinde büyüme ve olumlu gelişme gözlemlenmesine karşın takipteki krediler bankalar açısından birer sorun ve maliyet oluşturmaya devam etmektedir. Tablo 2'den görüleceği üzere, takipteki kredilerin 2017 Mart sonunda 56,5 milyar TL seviyesine yükselmesi bankaların ciddi tutarda bir kaynağı kullanmaktan men edildiklerini göstermektedir. Nitekim takipteki her bir kredi bankalar için kullanılamayan ve atıl kalan fon demek olup bankalara olumsuz maliyetler yüklemektedir.

Bankalar geri ödenmeyen krediler için idari ve yasal takip süreçlerini işletmektedirler. Bankaların genel müdürlüklerinde risk takip bölümlerinde takip edilen ve tahsil edilemeyen krediler yasal takip sürecine aktarılmaktadır. Bu aşamada eğer kredilerin teminatı olarak konut ve taşıt gibi teminatlar söz konusu ise bunlar satılarak nakde dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Ancak söz konusu teminatların satılamadığı durumlarda kredi müşterilerinin borçlarına karşılık olarak bankalar alacaklarından dolayı söz konusu teminatları edinmektedirler.

Bankaların edindikleri gayrimenkuller, bankaların finansal tablolarında ‘‘Satış Amaçlı Elde Tutulan Varlıklar’’ altında raporlanmaktadır. 2017 Mart sonu itibari ile TBB üyesi mevduat ve kalkınma ve yatırım bankalarının aktiflerinde toplam 3.179.885.000 TL tutarında gayrimenkul bulunmaktadır. Söz konusu tutarın büyük kısmı olan 3.120.900.000 TL’si mevduat bankalarında, cüzi kısmı olan 58.985.000 TL’si ise kalkınma ve yatırım bankalarına aittir (TBB, 2017). Bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkullerin %98’inin mevduat bankalarında olması nedeni ile inceleme mevduat bankalarının verileri üzerinden yapılmıştır. Mevduat bankalarının alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkullerin gelişimine Tablo 3’te yer verilmiştir.

Tablo 3: Mevduat Bankalarının Aktiflerindeki Gayrimenkuller

Yıl/Dönem	Edinilen Gayrimenkul Toplamı	Değişim
2017/3	3.120.900.000	5,88%
2016/12	2.947.639.000	34,21%
2015/12	2.196.266.000	34,91%
2014/12	1.627.964.000	70,62%
2013/12	954.133.000	85,86%
2012/12	513.354.000	5,09%
2011/12	488.472.000	11,46%
2010/12	438.230.000	24,18%
2009/12	352.904.000	-11,27%
2008/12	397.749.000	2,97%
2007/12	386.264.000	-15,85%
2006/12	458.992.000	-

Kaynak: TBB, 2017.

Tablo 3’den görüleceği üzere, 2006 yılsonunda 458 milyon TL seviyesinde olan mevduat bankalarının edindikleri gayrimenkuller 2017 Mart sonunda 3,1 milyar TL seviyesine yükselmiştir. Bir önceki yılsonuna kıyasla 207 ve 2009 yılsonlarında düşüş yaşanmış olup bunun haricindeki tüm dönemlerde bankaların edindikleri gayrimenkullerde artış yaşanmıştır.

2. Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik ve Bankaların Alacaklarından Dolayı Edindikleri Gayrimenkul Sınırlaması

Bankacılık Kanunu’nda bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkullerin elden çıkarılmasına ilişkin usul ve esasların BDDK tarafından belirleneceği düzenlenmiştir (BK, 2005, madde 57). BDDK söz konusu hususu Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik’te (Yönetmelik) düzenlemektedir.

Yönetmelik, bankaların uyulması zorunlu olan sınırlamalarda ve standart oranların hesaplanmasında dikkate alınacak özkaynak tutarının nasıl hesaplanacağını belirlemek amacıyla ilk kez 01.11.2006 tarihinde yayınlamıştır (BDDK, 2013, madde 1). Yönetmelik’te 29.09.2007 ve 10.03.2011 tarihlerinde değişiklikler yapılmıştır. Yönetmelik’in yeni hali ise

05.09.2013 tarihinde yürürlüğe girmiş olup 06.09.2014, 23.10.2015, 20.01.2016, 22.06.2016 ve 11.07.2017 tarihlerinde Yönetmelik'te değişiklikler yapılmıştır.

Yönetmelik'te bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkullere ilişkin sınırlama ilk kez 01.11.2006 tarihinde yer almıştır. Yönetmelikte "Bankaların, alacaklarından dolayı edinmek zorunda kaldıkları ve Kanunun 57. maddesi uyarınca elden çıkarılması gereken emtia ve gayrimenkullerden edinim tarihinden itibaren beş yıl geçmesine rağmen elden çıkarılmayanların net defter değerleri" sermayeden indirilecek değerler arasında sayılarak, bankaların edindikleri gayrimenkuller finansal bir yaptırıma bağlanmak sureti ile sınırlandırılmıştır (BDDK, 2006, madde 10). 05.09.2013 tarihli yeni Yönetmelik'te aynen korunan düzenleme 22.06.2016 tarihinde "Bankaların, alacaklarından dolayı edinmek zorunda kaldıkları ve Kanunun 57. maddesi uyarınca elden çıkarılması gereken emtia ve gayrimenkullerden edinim tarihinden itibaren üç yıl geçmesine rağmen elden çıkarılmayanların net defter değerleri" şeklinde revize edilmiştir (BDDK, 2013, madde 9). Böylece bankaların alacaklarından dolayı edinmek zorunda kaldıkları gayrimenkuller için sermayeden indirilecek tutar artırılmıştır.

Türkiye'de 2016 yılında yıllık büyüme oranının %2,9 olarak ve üçüncü çeyrekteki büyümenin negatif gerçekleşmesi, makroekonomik göstergelerde olumsuzluk gözlemlenmesi ve politik konjonktürün etkileri ile birlikte değerlendirilerek ekonomi yönetimi tarafından büyümenin hızlandırılması için çalışmalar yapılmaya ve teşvik paketleri hazırlanmaya başlanmıştır (Hürriyet, 2017). Bu kapsamda ekonomik büyümenin desteklenmesi için Kredi Garanti Fonu kefaleti ile 28.07.2017 tarihi itibari ile toplam 206,7 milyar TL kredi kullanılmıştır (Kredi Garanti Fonu, 2017). Diğer taraftan finans sektörünün düzenleyici ve denetleyici kurumları da esneklik tanınabilecek alanları ele almaya başlamışlardır. Bu kapsamda BDDK tarafından 11.07.2017 tarihlerinde Yönetmelik'te değişiklik yapılarak bankaların alacaklarından dolayı edinmek zorunda kaldıkları gayrimenkuller için sermayeden indirilmesi gereken tutara ilişkin madde yürürlükten kaldırılmıştır (BDDK, 2017c, madde 1).

Yönetmelik'te yapılan söz konusu değişiklik ile birlikte bankaların ve sektörün özkaynaklarında ve sermaye yeterlilik rasyosunda artış gerçekleşecektir. Bu durum bankalar, TBS ve Türk ekonomisi üzerinde birçok etkiye neden olacaktır.

3. Bankaların Alacaklarından Dolayı Edindikleri Gayrimenkul Sınırlamasının Kaldırılmasının Türk Bankacılık Sektörüne ve Türk Ekonomisine Muhtemel Etkileri

Bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkul sınırlamasının BDDK tarafından kaldırılması başta aktiflerinde gayrimenkul bulunan bankalar olmak üzere Türk Bankacılık Sektörünü ve dolayısı ile Türk ekonomisini birçok finansal gösterge açısından

doğrudan veya dolaylı olarak etkileyecektir. Değişikliğin etkileri Türk Bankacılık Sektörüne ve Türk ekonomisine etkiler olmak üzere iki alt bölüm halinde ele alınacaktır.

3.1. Değişikliğin Türk Bankacılık Sektörüne Etkileri

Bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkul sınırlamasının kaldırılması doğrudan bankacılık sektörüne yönelik yapılmış bir düzenlemedir. Yönetmelik'te yapılan değişiklik ile birlikte bankaların alacaklardan dolayı edindikleri gayrimenkulleri sermayeden indirmeyecek olmaları, ilk etkisini bankaların ve sektörün özkaynaklarında artış şeklinde gösterecektir.

2017 Mart itibari ile mevduat bankalarının aktifinde toplam 3.120.900.000 TL tutarında edinilen gayrimenkul bulunmaktadır (TBB, 2017). Söz konusu tutar 16 bankanın aktifinde yer almakta olup banka bazlı dağılıma Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4: Mevduat Bankalarının Aktiflerindeki Gayrimenkuller

Banka	Edinilen Gayrimenkul Toplamı	% Pay
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	1.234.458.000	39,55
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	670.475.000	21,48
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	627.643.000	20,11
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	155.586.000	4,99
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	93.119.000	2,98
Türkiye İş Bankası A.Ş.	89.136.000	2,86
Şekerbank T.A.Ş.	64.750.000	2,07
Burgan Bank A.Ş.	50.738.000	1,63
Odea Bank A.Ş.	47.617.000	1,53
Akbank T.A.Ş.	43.995.000	1,41
Anadolubank A.Ş.	34.934.000	1,12
Fibabanka A.Ş.	4.540.000	0,15
HSBC Bank A.Ş.	2.503.000	0,08
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	740.000	0,02
ING Bank A.Ş.	660.000	0,02
Arap Türk Bankası A.Ş.	6.000	0,00
Toplam	3.120.900.000	100,00

Kaynak: TBB, 2017.

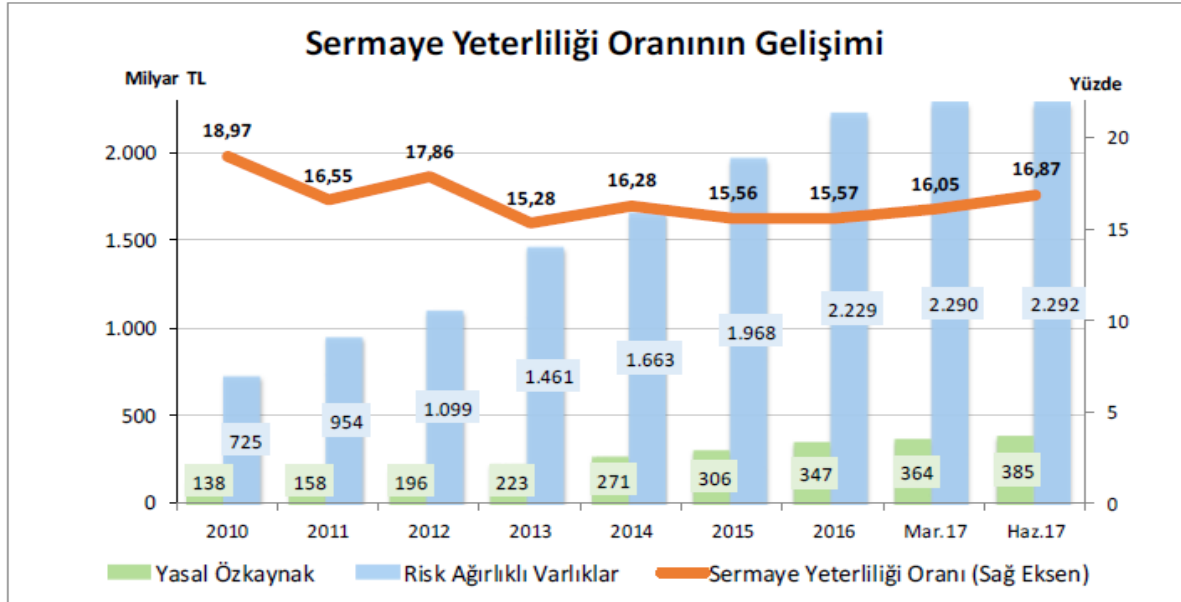
Tablo 4'ten görüleceği üzere, en yüksek paya sahip olan Vakıflar Bankası'nın payı ise %39,55'tir. Ayrıca toplam tutarın 1.862.841.000 TL'si yani %59,69'u kamu bankalarının aktifinde yer almaktadır. Yönetmelik'teki sınırlamanın kaldırılması ile birlikte özkaynaklarda en fazla artış sırası ile Vakıflar Bankası, Garanti Bankası ve Ziraat Bankası'nda, sonra diğer bankalarda yaşanacaktır.

2017 Mart itibari ile aktiflerinde gayrimenkul bulunan 16 mevduat bankasının, değişiklik sonrası sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) yeniden hesaplanmış olup banka bazlı dağılıma Ek Tablo 2'de yer verilmiştir. Ek Tablo 2'den görüleceği üzere, değişikliğin etkileri

edinilen gayrimenkul tutarı yüksek olan bankalarda daha fazla olurken, edinilen gayrimenkul tutarı düşük olan bankalarda sifıra yakın olmaktadır. Sonuç olarak Yönetmelik değişikliğinden Vakıflar Bankası, Garanti Bankası ve Ziraat Bankası en fazla olumlu etkilenen bankalar olarak öne çıkmaktadır.

Yönetmelik'te yapılan değişikliğin ikinci etkisi, bankaların özkaynaklarındaki artışa paralel olarak bankaların ve sektörün sermaye yeterlilik rasyosunda değişimdir. Bankaların özkaynaklarındaki artışa paralel olarak aktiflerin gayrimenkul bulunduran bankaların sermaye yeterlilik rasyosunda artış yaşanacaktır. Vakıflar Bankası, Garanti Bankası ve Ziraat Bankası'nın aktiflerindeki gayrimenkul yüksek olduğu için da bulunduğu için bu bankaların sermaye yeterlilik rasyosundaki artış daha yüksek, diğer bankaların sermaye yeterlilik rasyosundaki artış ise daha sınırlı olacaktır.

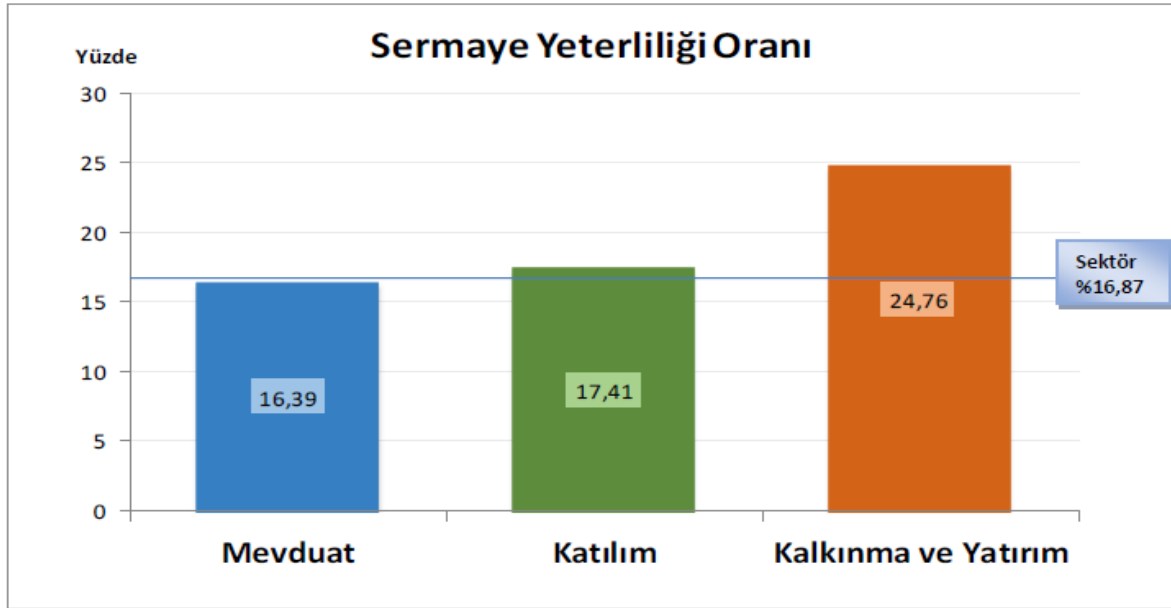
TBS'nin sermaye yeterliliği rasyosunun gelişimine Şekil 1'de yer verilmiştir.

Şekil 1: Türk Bankacılık Sektörünün Sermaye Yeterliliği Rasyosu Gelişimi

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Haziran 2017.

Şekil 1'den görüleceği üzere 2017 Haziran itibari ile TBS'nin özkaynak toplamı 385 milyar TL, risk ağırlıklı varlık (RAV) toplamı 2.292 milyar TL ve sermaye yeterliliği rasyosu %16,87 olarak gerçekleşmiştir (BDDK, 2017a, s. 21). TBS'nin banka grupları bazında sermaye yeterliliği rasyosuna ise Şekil 2'de yer verilmiştir.

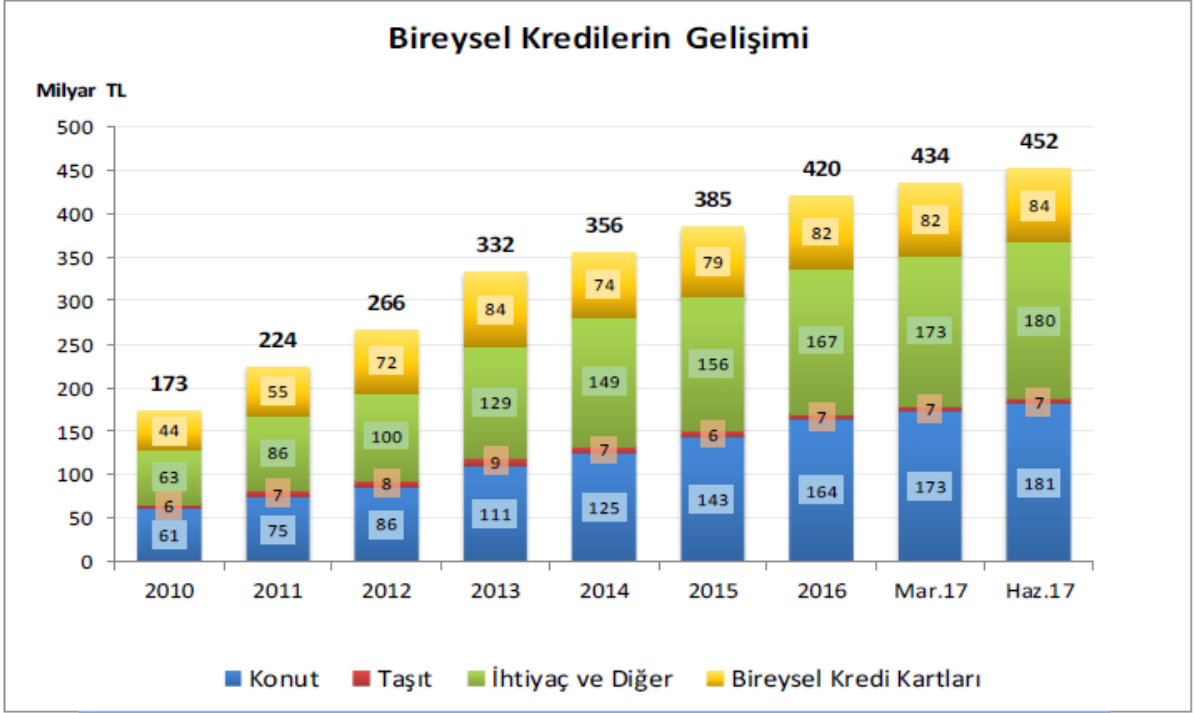

Şekil 2: Türk Bankacılık Sektörünün 2017/6 Dönemi Banka Grupları Bazında Sermaye Yeterliliği Rasyosu

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Haziran 2017.

Şekil 2’den görüleceği üzere, banka grupları bazında sermaye yeterliliği rasyosu en düşük olan grup mevduat bankalarıdır. Kalkınma ve yatırım bankalarının aktiflerinde yüksek tutarda edinilen gayrimenkul bulunmadığı dikkate alındığında, Yönetmelik’te yapılan değişikliğin sermaye yeterliliği açısından olumlu etkisi mevduat bankaları grubunda görülecektir. Ek Tablo 2’den görüleceği üzere, Yönetmelik’te yapılan değişiklikle birlikte mevduat bankalarının sermaye yeterlilik rasyosu ise toplamda %0,17 puan artış gösterecektir. Dolayısı ile değişiklik sonrası mevduat bankaları grubunun sermaye yeterlilik rasyosu sektör ortalamasına oldukça yaklaşacaktır.

Yönetmelik’te yapılan değişikliğin üçüncü etkisi, başta konut kredisi olmak üzere bankaların kredi kullandırımında yaşanacak değişimdir. TBS’nin kredi büyüklüğü 2017 Haziran itibari ile 1,91 trilyon TL’ye, konut kredileri ise 181 milyar TL’ye ulaşmıştır (BDDK, 2017a, s. 10). Yıllar itibari ile konut kredilerinin gelişimine Şekil 3’te yer verilmiştir.

Şekil 3: Türk Bankacılık Sektöründe Bireysel Kredilerin Gelişimi

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Haziran 2017.

Şekil 3'ten görüleceği üzere, 2017 Haziran itibari ile 452 milyar TL'lik bireysel krediler içinde 181 milyar TL tutarında konut kredisi bulunmaktadır. Böylece konut kredilerinin bireysel krediler içindeki payı %40 olarak gerçekleşmiştir. Yönetmelik'te yapılan değişiklik ile birlikte bankaların özkaynaklarındaki artış sonrasında sermaye yeterlilik rasyolarında artış yaşanacaktır. Bu artış ile birlikte bankalar daha fazla konut kredisi verebileceklerdir. Diğer taraftan bankaların sermaye yeterlilik rasyolarındaki artışla birlikte bankalar konut kredilerinin yanı sıra daha fazla tutarda ticari ve kurumsal kredi kullandırma imkânına da erişmiş olacaklardır.

Genel olarak ele alındığında Yönetmelik'te yapılan değişikliğin bankalar ve sektör açısından özkaynak artışı, sermaye yeterlilik rasyosunun yükselmesi ve daha fazla kredi verilmesi gibi olumlu etkilere neden olması beklenmektedir. Bununla birlikte söz konusu değişikliğin bankalar ve sektör üzerinde olumsuz etkiler doğurması da ihtimal dâhilindedir. Yönetmelik'te yapılan değişikliğin ilk olumsuz etkisi bankaların aktiflerinde yer alan gayrimenkul tutarının artabilecek olmasıdır. Sınırlamanın kaldırılmasından önce, bankalar alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkulleri sermayeden indirdikleri için söz konusu gayrimenkulleri 3 yıl içinde elden çıkarmak için oldukça yoğun bir çaba sarf etmekteydiler. Hatta bazı bankalarda bu konuda şubelerin hedef kartlarına hedefler konulduğu da bilinmektedir. Ancak söz konusu sınırlamanın kaldırılmış olması, bankaları bu konuda daha

rahat hareket etmeye itebilecek, bu durumda ise bankaların aktiflerinde yer alacak edinilen gayrimenkul tutarları artabilecektir.

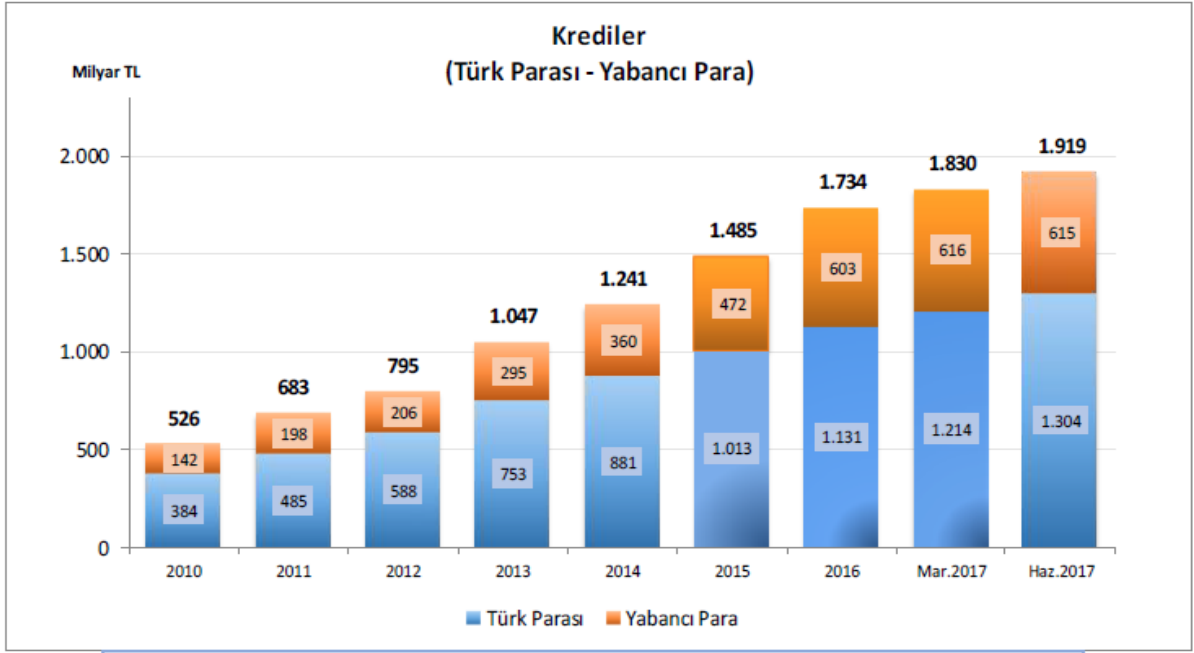
Yönetmelik'te yapılan değişikliğin ikinci olumsuz etkisi ise bankaların daha fazla kredi verebilmesine imkân sağlanması nedeni ile bankaların aktif kalitesinde bozulma meydana gelebilecek olmasıdır. Bankalar daha fazla kredi verme, kredi hacimlerini büyütme ve daha yüksek kar tutarlarına erişebilme adına kredi tahsis süreçlerinde bazı kuralları ihmale yönelebilecek ve bu durumda ise bankaların aktif kaliteleri bozulabilecektir. Ayrıca sınırlamanın kaldırılmış olması nedeni ile bankaların aktif toplamı içinde edinilen gayrimenkullerin payı artabilecektir.

Yönetmelik'te yapılan değişikliğin üçüncü olumsuz etkisi ise bankaların daha fazla gayrimenkule sahip olması durumunda itibar riskinin meydana gelebilecek olmasıdır. Bankaların ellerinde daha fazla gayrimenkul bulunması halinde, bankalarla sorun yaşıyan ve bunun sonucunda gayrimenkullerini kaybeden kişiler bankalara olumsuz gözle bakabilecek, art niyetle suçlayabilecek ve toplum nezdinde bankaların itibarında sarsılma yaşanabilecektir. Ayrıca artan gayrimenkul stoku bankaları asıl faaliyet alanı olan bankacılığın dışına çıkarabilecek, bankaları aynı zamanda bir emlakçı haline getirebilecek ve başta uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları ve kreditorler olmak üzere bankaların paydaşları nezdinde olumsuz değerlendirme ve sonuçlara yol açabilecektir.

3.2. Değişikliğin Türk Ekonomisine Etkileri

Bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkul sınırlamasının kaldırılması doğrudan bankacılık sektörüne yönelik yapılmış bir düzenlemedir. Buna karşın bankacılığın Türk ekonomisini fonlayan temel kaynak nedeni ile düzenlemenin ekonomi üzerinde de etkileri olacaktır. Bu etkilerin başında konut kredileri dolayısı ile konut fiyatlarında, cari açıkta, enflasyon ve faiz oranlarında yaşanacak muhtemel değişimler gelmektedir.

Sektörün kredi büyüklüğü 2017 Haziran itibari ile 1,919 trilyon TL'ye ulaşmıştır (BDDK, 2017a, s. 10). Sektördeki kredi büyümesi düzenli olarak artmaya devam etmekte olup yıllar itibari ile gelişimine Şekil 4'te yer verilmiştir.

Şekil 4: Türk Bankacılık Sektöründe Kredilerin Gelişimi

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Haziran 2017.

Şekil 4'ten görüleceği üzere, sektörün kredi büyüklüğü ciddi bir düzeye ulaşmıştır. Yönetmelik'te yapılan değişiklik söz konusu büyüme hızına katkı sağlayacak ve kredi hacminin daha yukarı seviyelere ulaşmasına katkı sağlayacaktır. Bu durum Türk Bankacılık Sektörünün büyümesi açısından olumlu bir etki oluşturacaktır.

Bankaların başta konut kredileri olmak üzere daha fazla kredi kullandırmaları kredi genişlemesine neden olacaktır. Kredi genişlemesi ile birlikte başta konut kredisi kullanacaklar olmak üzere yatırımcılar ihtiyaç duydukları finansmana daha rahat erişim imkânına kavuşacaklardır. Bankaların daha fazla kredi verebilmesi, bankalar arasında rekabeti artıracak ve böylece finansal aracılık maliyetlerinin düşmesine katkı sağlayacaktır.

Bankaların daha fazla kredi kullandıracak olması olumlu etkiler yanında olumsuz etkiler de oluşturabilecektir. Bankaların kredi genişlemesine ilişkin ekonomi yönetimi tarafından konjoktüre bağlı olarak %15-25 gibi sınırlar belirlenmektedir. Aşırı kredi genişlemesi finansal istikrar açısından bir tehdit olarak görüldüğü için belirlenen sınırın aşılması istenmemektedir. Yönetmelik'te yapılan değişiklikle birlikte bankaların kredi verme kapasitesinde genişleme olacağından kredi büyümesinde ekonomi yönetimi tarafından belirlenen sınırın aşılmasına diğer faktörlerle birlikte neden olabilecektir.

Kredilerde artış ile birlikte konut talebi ve satışlarında artış yaşanması olasıdır. Böyle bir durumda konut fiyatlarında artış yaşanması kaçınılmazdır. Böyle bir riskin önlenmesi için konut talebindeki artışa paralel olarak konut arzında da artışın sağlanmasına yönelik tedbirlerin alınması gerekmektedir. Diğer taraftan konut fiyatlarının aşırı yükselmesi emlak fiyatlarında

balon oluşması riskini de beraberinde getirmektedir. Bu husus hem TBS hem de Türk ekonomisi açısından düzenleyici ve denetleyici otoriteler tarafından yakından izlenmesi gereken bir risktir.

Konut fiyatlarındaki artış kira fiyatlarında artışlara neden olacaktır. Kiranın enflasyon sepetinde bir bileşen olduğu dikkate alındığında konut talebinde ve dolayısı ile kiralarda artış dolaylı olarak enflasyonda artışa neden olabilecektir. Enflasyonda artış yaşanması halinde doğal olarak faiz oranlarının artması kaçınılmazdır. Faizlerdeki artış ise yatırımların azalmasına ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır.

Bankaların daha fazla kredi açması sonucunda kredi kullanan taraflarda daha fazla tüketim eğilimi oluşmaktadır. Kredi maliyetlerinin göreceli düşük olduğu durumlarda özellikle ithal ürünlerde tüketimde ciddi artışlar yaşanmaktadır. Bu durumda ise ülkenin cari açığında ciddi artışlar yaşanmaktadır. Dolayısı faiz oranlarının ve ücret-komisyonların uygun seviyelerde olduğu durumlarda, kredi genişlemesi yaşandığında cari açık üzerinde olumsuz etkiler oluşmaktadır.

Sonuç

Ekonomik büyümenin ve bankacılık sektörünün desteklenmesi için son dönemde ekonomi yönetimi ve düzenleyici-denetleyici kurumlar tarafından birçok aksiyon alınmıştır. Bu aksiyonlardan biri de bankaların alacaklarından dolayı edindikleri gayrimenkullere ilişkin sermayeden indirilen değer uygulamasının kaldırılmasıdır.

Bu çalışmada Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik'te yapılan değişikliğin etkilerinin ele alınması amaçlanmıştır. Söz konusu sınırlamanın kaldırılması doğrudan bankacılık sektörüne yönelik yapılan bir düzenleme olup Türk Bankacılık Sektörü ve Türk ekonomisi üzerinde olumlu ve olumsuz birçok etki oluşturabilecektir. Bu nedenle konu Türk Bankacılık Sektörüne ve Türk ekonomisine etkileri bağlamında ele alınmıştır.

Bankalar ve Türk Bankacılık Sektörü açısından Yönetmelik'te yapılan değişiklik özkaynak artışı, sermaye yeterliliği rasyosu artışı ve bunlara bağlı olarak kredi verme kapasitesinde artışa neden olacaktır. Bu gelişmeler olumlu etkiler olarak görülmektedir. Diğer taraftan yapılan değişiklik, bankaların aktiflerinde yer alan gayrimenkullerin artmasına ve böylece aktif kalitesinde bozulmaya neden olabilecektir. Ayrıca bankaların kredi verme kapasitesinin artması nedeni ile tahsis süreçlerinde olumsuz yaklaşımlar benimseyebilecek olmaları ve bankaların aktiflerinde yer alan gayrimenkul tutarlarının artması bankaların itibar riskine maruz kalmalarına neden olabilecektir.

Türk ekonomisi açısından Yönetmelik'te yapılan değişiklik, başta konut olmak üzere kredilerde artışa, dolayısı ile talep yönlü enflasyonda ve faiz oranlarında artışa neden

olabilecektir. Ayrıca kredi hacmi genişlemesine paralel olarak ithal malların talep ve tüketimindeki artış nedeni ile cari açığa olumsuz gelişmeler olabilecektir. Diğer taraftan kredi büyümesinde ekonomi yönetiminin belirlediği sınırların aşılması da söz konusu olabilecektir.

Sonuç olarak gayrimenkul sınırlamasının kaldırılmasının Türk Bankacılık Sektörü ve Türk ekonomisi üzerinde olumlu ve olumsuz gelişmelere neden olacağı ortadadır. Olumlu gelişmelerin desteklenmesi ve olumsuz gelişmelerin önlenmesi için başta Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu olmak üzere düzenleyici ve denetleyici otoriteler tarafından değişikliğin etkileri sıkı bir şekilde takip edilmelidir. Olumsuzlukların görülmesi halinde kaldırılan sınırlama geri getirilmelidir.

Değişikliğin üzerinden belirli bir süre geçmesi ve verilerin oluşması ile birlikte ilerleyen süreçte ampirik çalışmalar yapılarak literatür zenginleştirilebilecektir. Yapılacak ampirik çalışmalarda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından 2016 Mayıs itibarı ile tutulmaya başlanan konut fiyatları endeksinin de kullanılması, Yönetmelik'te yapılan değişikliğin özellikle konut fiyatları ve enflasyon cephesindeki etkilerinin net olarak belirlenebilmesine imkân ve katkı sağlayacaktır.

Ekler

EK Tablo 1: Türkiye'deki Mevduat Bankaları

Banka Adı	Banka Türü
Adabank A.Ş.	Özel-TMSF'ye Devir
Akbank T.A.Ş.	Özel
Alternatifbank A.Ş.	Yabancı
Anadolubank A.Ş.	Özel
Arap Türk Bankası A.Ş.	Yabancı
Bank Mellat	Yabancı-Şube
Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ Turkey A.Ş.	Yabancı
Birleşik Fon Bankası A.Ş.	Özel-TMSF'ye Devir
Burgan Bank A.Ş.	Yabancı
Citibank A.Ş.	Yabancı
Denizbank A.Ş.	Yabancı
Deutsche Bank A.Ş.	Yabancı
Fibabanka A.Ş.	Özel
Finans Bank A.Ş.	Yabancı
Habib Bank Limited	Yabancı-Şube
HSBC Bank A.Ş.	Yabancı
ICBC Turkey Bank A.Ş.	Yabancı
ING Bank A.Ş.	Yabancı
Intesa Sanpaolo S.p.A.	Yabancı-Şube
JPMorgan Chase Bank N.A.	Yabancı-Şube
Odea Bank A.Ş.	Yabancı
Rabobank A.Ş.	Yabancı
Société Générale (SA)	Yabancı-Şube
Şekerbank T.A.Ş.	Özel
Turkish Bank A.Ş.	Özel
Turkland Bank A.Ş.	Yabancı
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	Özel
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	Kamu
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	Yabancı
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	Kamu
Türkiye İş Bankası A.Ş.	Özel
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	Kamu
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	Özel

EK Tablo 2. Aktiflerinde Gayrimenkul Bulunan Mevduat Bankalarının 2017/3 Dönemi Verilerine Göre SYR Hesaplaması (1.000 TL)

Banka	Özkaynaklar	Edinilen Gayrimenkul Toplamı	Değişiklik Sonrası Özkaynaklar	Risk Ağırlık Varlıklar	SYR	Yeni SYR	SYR Artışı
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	25.440.761	1.234.458	26.675.219	164.667.242	15,45	16,20	0,75
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	38.535.621	670.475	39.206.096	242.047.310	15,92	16,20	0,28
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	43.933.316	627.643	44.560.959	295.799.047	14,85	15,06	0,21
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	34.049.996	155.586	34.205.582	236.428.126	14,40	14,47	0,07
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	10.105.217	93.119	10.198.336	65.445.892	15,44	15,58	0,14
Türkiye İş Bankası A.Ş.	42.138.000	89.136	42.227.136	282.138.000	14,94	14,97	0,03
Şekerbank T.A.Ş.	2.476.100	64.750	2.540.850	18.124.201	13,66	14,02	0,36
Burgan Bank A.Ş.	2.220.238	50.738	2.270.976	12.973.302	17,11	17,50	0,39
Odea Bank A.Ş.	4.219.569	47.617	4.267.186	27.510.363	15,34	15,51	0,17
Akbank T.A.Ş.	38.180.216	43.995	38.224.211	243.141.528	15,70	15,72	0,02
Anadolubank A.Ş.	1.707.236	34.934	1.742.170	11.841.683	14,42	14,71	0,30
Fibabanka A.Ş.	1.833.267	4.540	1.837.807	13.125.548	13,97	14,00	0,03
HSBC Bank A.Ş.	3.885.681	2.503	3.888.184	19.390.828	20,04	20,05	0,01
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	24.471.088	740	24.471.828	180.507.024	13,56	13,56	0,00
ING Bank A.Ş.	8.261.167	660	8.261.827	46.793.259	17,65	17,66	0,00
Arap Türk Bankası A.Ş.	767.438	6	767.444	3.631.440	21,13	21,13	0,00
Toplam	277.460.150	3.120.900	280.581.050	1.698.897.551	15,14	15,31	0,17

Kaynak: Akbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 23; Anadolubank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 23; A&Tbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 25; Burganbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 31; Fibabanka, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 23; Garanti Bankası, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 35; Halkbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 32; HSBC, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 27; INGbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 28; İş Bankası, 2017 Mart Yatırımcı Sunumu, s. 17; Odeabank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 23; Şekerbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 27; Vakıfbank, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 29; Yapı ve Kredi Bankası, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 27; Ziraat Bankası, 2017 Mart Finansal Tabloları, s. 27.

Kaynakça

- Akbank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
http://www.akbank.com/tr-tr/Documents/31032017_Akbank_Konsolide_Olmayan_Finansal_Tablolar_ve_Dipnotlar.pdf.
- Anadolubank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<http://www.anadolubank.com.tr/images/uploads/files/anadolubank-solo-31032017.pdf>.
- A&Tbank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<https://www.atbank.com.tr/documents/ATBANK0317SOLOTR.PDF>.
- BDDK. (2006). Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik, 01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete.
- BDDK. (2013). Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelik, 05.09.2013 tarih ve 28756 sayılı Resmi Gazete.
- BDDK. (2017a). *Türk bankacılık sektörü temel göstergeleri 2017 Haziran*. Erişim tarihi: 12.08.2017,
http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/TBSGG/16208tbs_temel_gostergeler_raporu_haziran_2017.pdf.
- BDDK. (2017b). *Türkiye'deki bankalar listesi*. Erişim tarihi: 12.08.2017.
<http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Kuruluslar/Bankalar/Bankalar.aspx>.
- BDDK. (2017c). Bankaların Özkaynaklarına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 11.07.2017 tarih ve 30121 sayılı Resmi Gazete.
- BK. (2005). 5411 sayılı Bankacılık Kanunu, 01.11.2005 tarih ve 25983 sayılı Resmi Gazete.
- Burganbank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
https://www.burgan.com.tr/tr/Documents/BURGAN_BANK_31_03_2017_BDDK_SOLO.pdf.
- Fibabanka. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
https://www.fibabanka.com.tr/Upload/Document/document_Fibabanka-BDDK_Dipnotlar%2031032017.pdf.
- Garanti Bankası. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
https://www.garantiinvestorrelations.com/tr/images/pdf/BDDK_Konsolide_Olmayan_Finansal_tablo_dipnotlar_1C17.pdf.
- Halkbank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<https://www.halkbank.com.tr/yatirimci->

- iliskileri/images/channels/finansal_tablo_bagimsiz_rapor/2017/T%C3%BCrkiye_Halk_Bankas%C4%B1_Konsolide_Olmayan_Rapor_31032017.pdf.
- HSBC. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<https://www.hsbc.com.tr/HSBCHakkında/HSBCGrup/BagimizSinirliDenetimRaporu31032017.pdf>.
- Hürriyet. (2017). *İlk üç ayın büyüme oranları açıklandı*. Erişim tarihi: 06.08.2017.
<http://www.hurriyet.com.tr/ilk-uc-ayin-buyume-oranlari-aciklandi-40487030>.
- INGBank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
https://www.ingbank.com.tr/F/Documents/ING_Bank-Konsolide_Olmayan_Finansal_Tablo_ve_Dipnotlar-31_Mart_2017.pdf.
- İş Bankası. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<http://www.isbank.com.tr/TR/hakkimizda/yatirimci-iliskileri/yatirimci-sunumu/Documents/YatirimciSunumu31032017.pdf>.
- Kredi Garanti Fonu. (2017). *Kredi hacmi*. Erişim tarihi: 06.08.2017.
<http://www.kgf.com.tr/index.php/tr>.
- Odeabank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<https://www.odeabank.com.tr/tr-TR/Hakkimizda/raporlar/ReportsOfIndependentAuditors/SinirliBagimsiz201703.PDF>.
- Şekerbank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<http://www.sekerbank.com.tr/docs/default-source/finansal-bilgiler/sekerbank-31-03-2017-konsolide-olmayan-dipnotlar.pdf?sfvrsn=2>.
- Türk Ekonomi Bankası. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
https://www.teb.com.tr/upload/PDF/bagimsiz_denetim_raporu/TEBNK%2031%2003%202017_FINAL.pdf.
- TBB. (2017). *Veri sorgulama sistemi*. Erişim tarihi: 14.08.2017.
<https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/veri-sorgulama-sistemi/mali-tablolar/71>.
- Vakıfbank. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
https://www.vakifbank.com.tr/documents/yiliski/solo_rapor_mart2017.zip.
- Yapı ve Kredi Bankası. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<https://www.yapikredi.com.tr/yatirimci-iliskileri/finansal-raporlar>.
- Ziraat Bankası. (2017). *2017 Mart finansal tabloları*. Erişim tarihi: 05.08.2017.
<http://www.ziraat.com.tr/tr/Bankamiz/YatirimciIliskileri/Documents/DenetimRaporuMaliTablolar/mali-tablolar-denetim-raporu.pdf>.

Anılarda 12 Mart Muhtırası: “Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem”*

Önder BOZKURT**

Geliş Tarihi (Received): 08.08.2017– Kabul Tarihi (Accepted): 04.01.2018

Öz

12 Mart 1971 muhtırasını farklı açılardan ele almayı amaçlayan bu çalışmada öncelikle, Türkiye'nin demokratik gelişimini sekteye uğratan ve etkisi yaklaşık iki buçuk yıl süren askeri muhtıra sürecinden söz edilecektir. Bu kapsamda ilk olarak, muhtıra öncesi Türkiye'de meydana gelen iç ve dış dinamikler üzerinde durulacak ve ardından, çalışmanın asıl amacı olan “anılarda 12 Mart’ın izlerini ortaya çıkarma” konusunda, iki anı kitabı üzerinde durulacaktır. Bu anı kitaplarından ilki, 12 Mart döneminde Başbakan Yardımcısı olarak kabinde görev alan Sadi Koçuş’un anıdır. İkincisi ise, muhtıranın verilmesini müteakip iş başına gelen ve kurulan iki hükümete de başkanlık eden Nihat Erim’in anıdır. Türkiye'nin demokrasi yolunda yakın bir geçmişte pahalı bir bedel ödeyerek atlattığı 12 Mart hadisesinin, o dönemde sorumluluk makamında bulunan bu iki önemli ismin anı kitaplarıyla açıklanmaya çalışılmasının, günümüz olaylarına da ışık tutabileceği düşünülmektedir. Demokrasi ve toplumsal konulara merak duyanlar için dikkate değer bir çalışma olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Muhtıra, İstifa, Vesayet, Ordu, Demokrasi.

* “Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem” ifadesini, iktidar olup muktedir olamamayı ifade etmek için Sadi Koçuş kullanmıştır. Bu tanımlama, 12 Mart sonrası kurulan hükümetlerin içinde bulunduğu durumu anlatması bakımından oldukça dikkate değer bir ifadedir. Koçuş, S. (1978), *12 Mart Anıları*, Cem-May Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, s 207

** Gazi Üniversitesi, Sosyoloji Anabilimdalı Doktora Öğrencisi, bbozkurtonder@gmail.com

12 March Memorandum in Memories – “The Time That Everybody is in Power but us”

Abstract

Considering the March 12 Memorandum in different aspects, this paper focuses primarily on the internal and external dynamics preceding the military memorandum process which affected Turkey’s democratic development for nearly two years. To do this, the study aims to “uncover the traces of March 12th.” with the help of two books of memories providing insight on that period. One of these memoirs belongs to Sadi Koçaş, who was in charge as Deputy Prime Minister in the cabinet during 12 March. The second one is the memoirs of Nihat Erim, who took the office after the military memorandum was issued and presided over two governments. It is evaluated that the effort to explain 12 March Event, for which Turkey paid the price to recover from in the recent past on the way to ensure democracy, with these memoirs by two significant names who had roles in responsible authorities back then can shed light on today’s developments. This study especially addresses to those interested in democracy studies and social issues.

Keywords: *Memorandum, Resignation, Guardianship, Military, Democracy.*

Giriş

12 Mart 1971 muhtırası, Türk demokrasi tarihinde darbeler dönemi içinde 27 Mayıs 1960'tan 12 Eylül 1980'e giden süreçte, bir ara dönem olarak hafızalardaki yerini almıştır. Muhtıralarla darbeler tam olarak aynı şeyleri ifade etmeseler de ortaya koyduğu sonuçlar itibariyle değerlendirildiğinde, benzerliklerinin farklı yanlarına galip geldiği görülecektir. Her ikisinin de, hem hükümetin demokratik olmayan bir yöntemle değiştirilmesi sonucunu doğurmaları hem de ekonomik, sosyal, psikolojik ve uluslararası boyutları ihtiva ederek, toplumun geneli yanında tek tek fertler üzerinde de derin izler bırakması, darbe ve muhtıraların ikiz kardeşler olarak ele alınmasına neden olmuştur.

Ancak muhtıra döneminin ilk iki hükümetine Başbakanlık eden ve bu çalışmada adından sıkça söz edilecek olan Nihat Erim, 12 Mart'ı, 27 Mayıs biçimi bir "ihtilal" ya da bir "devrim" olarak değerlendirmez. Ona göre 12 Mart muhtırası, politikacılara yönelik bir "ihtar", bir "tebih" mahiyetindedir (Erim, 2007: 8). Nusret Kirişcioğlu[†] ise, 12 Mart'ı 27 Mayıs'a benzetme gayretlerinin her bakımdan karşısında olduğunu belirterek, bu iki askeri girişimin arasındaki farkları şöyle özetlemiştir:

"27 Mayıs, ordu komuta zincirinin çoğunluğunun bilgisi dışında gizli hücre ve komite faaliyetleri ile hazırlanmıştır. Buna mukabil 12 Mart muhtırası, ordu üst kademesi tarafından hazırlanmış ve verilmiştir. İkinci olarak, 12 Mart muhtırası Anayasa değişikliğini mümkün kılacak partiler arasında görüş birliğinin sağlanmasının imkânsız olduğunun anlaşılmasından sonra verilmiştir. Hâlbuki 27 Mayıs hazırlıkları, 1954 senesinde yani sonradan darbeye bahane olarak gösterilen sebeplerin hiçbiri ortada yokken başlamıştır. Üçüncüsü, 12 Mart muhtırası, 27 Mayıs darbesinden farklı olarak, askeri müdahaleyi fiilen tahakkuk ettiren bir el koyma olarak tecelli etmemiş ve demokrasiyi kurtarma ihtimali açık bırakılmıştır" (Kirişcioğlu, 1973: 31-36).

12 Mart'ı bir ara dönem olarak değerlendirme yoluna giden Bülent Tanör'e kulak verildiğinde ise Tanör, yarı-askeri ya da askeri rejimlerin ortaya çıkışını, istikrarsızlık ve sivilleşememenin hem göstergeleri hem de sonuçları olarak görmüş ve bunlardan birincisine, "12 Mart rejimi ara dönemi" adını vermiştir (Tanör, 2016: 407).

[†] Nusret Kirişcioğlu, Demokrat Parti zamanında 3 dönem milletvekilliği yapmış, 27 Mayıs Darbesinin ardından kurulan Yüksek Adalet Divanındaki yargılamalarda idamı istenen 15 kişi içerisinde yer almıştır. Bu kişiler; Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Emin Kalafat, Nedim Koraltan, Agâh Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Baha Akşit, Bahadır Dülger, Osman Kavrakoğlu, Rüştü Erdelhun, Nusret Kirişcioğlu, Hami Sancar, Zeki Erataman'dır. 16 Eylül 1961'de Resmi Gazetede yayımlanan karara göre, Bayar, Menderes, Zorlu ve Polatkan oybirliğiyle, diğer 11 sanık oyçokluğuyla idama mahkûm olmuştur. Milli Birlik Komitesi, oybirliğiyle idam kararı verilenlerin asılmasına, oyçokluğuyla idam kararı verilenlerin müebbet hapse mahkûm olmasına karar vermiştir (Tarım, 2013: 25-26).

Türk siyasetinin çok önemli bir figürü olan ve kendisi hükümette iken bu muhtıraya maruz kalıp hükümeti sona erdirmek durumunda kalan Demirel, yapılan bir röportajda 12 Mart'ı şu şekilde değerlendirmiştir:

“...12 Mart bir nevi darbedir. Demokratik rejim içinde darbe. Bunu meşru sebeplere bağlamaya kalkma zorlamadan ibarettir. 12 Mart'ta millet iradesi aşılmıştır. Millet iradesi aşılmış ise, rejim kopmuştur. Böyle bir muhtıraya muhatap olan, hükümetten ziyade rejimdir...” (Gürkan, 1986: 138).

Demirel'in bu ifadesi, 12 Mart ile ilgili çok net belirlemeler yapmaktadır. Buna göre 12 Mart; ilk olarak demokratik rejime karşı bir darbedir ve milletin iradesine karşı yapılmıştır. İkinci olarak, darbenin muhatapı hükümet değil rejimdir. Yani, Türkiye'nin yerleşik siyasi rejimi, genel anlamda Cumhuriyet ve özelde ise ülkenin demokratik birikimleri askeri bir darbeye ortadan kaldırılmak istenmiştir.

12 Mart muhtırası hakkında yazılmış kitaplara, konuya ilişkin yayımlanmış makale ve çalışmalara göz atıldığında; muhtıraya yol açtığı düşünülen birçok iç ve dış faktörlerden söz edildiği görülmektedir. Bu çalışmada, muhtıranın verilmesi öncesinde Türkiye'de yaşanan iç ve dış gelişmelere kısaca değinilmiştir. Bundan maksat, çalışmanın asıl amacı olan anılarda 12 Mart'ın izlerini ortaya çıkarma konusunda makalenin bütünlüğü açısından yarar sağlayacağı düşüncesidir.

Muhtıranın anı kitaplarında nasıl yer bulduğu hakkındaki açıklamalar konusunda ise, iki anı kitabından faydalanılmıştır. İlki, 12 Mart döneminde kurulan 1. Erim Hükümeti'nde Başbakan Yardımcısı olarak kabinede görev alan CHP Konya milletvekili Sadi Koçaş'ın 1978 tarihinde yayımlanan anıdır. İkincisi, muhtıranın verilmesini müteakip iş başına gelen, 33. ve 34. Cumhuriyet Hükümetleri 'ne iki dönem başkanlık eden CHP Kocaeli Senatörü Nihat Erim'in anıdır.

Türkiye'nin demokrasi yolunda önemli bir dönemecini teşkil eden ve yakın bir geçmişte pahalı bir şekilde tecrübe ettiği 12 Mart hadisesinin, o dönemde sorumluluk makamında bulunan bu iki önemli ismin anı kitaplarıyla açıklanmaya çalışılmasının, günümüz siyasi hayatının anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Her iki anı kitabı, 12 Mart'ın genel havasını yansıtması bakımından değişik açılardan ele alınmıştır. Anı kitaplarının her ne kadar objektifliği tartışma konusu yapılırsa da olayların gerçekleştiği zamanlarda meydana gelen gelişmelerin, televizyon, kitap, gazete ve dergi gibi farklı kaynaklarca da desteklenmesi bu eserlerin doğruluğuna olan güveni arttırmaktadır.

12 Mart döneminin siyasi atmosferini hissetme, zamanın ruhunu yakalama adına tam da siyasetin ortasında yer alan bu iki ismin anılarından yola çıkmak, Türkiye'nin o dönemde

karşılaştığı ağır sorunlarına çözümler üretme noktasında, geçmişe yeniden bakmayı ve bir nebze de olsa Türk siyasetinin normalleşmesi ve demokrasinin gelişmesine katkı sunmak anlamında söz konusu eserlerden ders çıkarmanın kaçınılmazlığını göstermektedir.

Kemal Karpat'ın (2014: 21-22) dediği gibi, siyasi düşüncelerimizin ve devlet kavramının tarihçesini dile getirmenin ana nedeni, bugünü daha iyi anlamamız için geçmişimizi bilmenin kaçınılmaz bir şart olduğu düşüncesidir. Bugün tartışılan, elitlerin devlete hâkimiyeti ve devlet-halk ilişkilerinin kökenleri sorunu, bin yıldan beri uygulanan bir felsefe ve gelenekten anlaşılabilir.

1. Türkiye’de 12 Mart Öncesi Yaşananlar

Türkiye’de demokrasinin emekleme ve ardından gelişim süreçlerine bakıldığı vakit, askeri kurumların hem nicel hem de nitel ağırlığından bahsedilebilir. Bu duruma, yazı ve beyanatlarıyla orduya destek veren aydınların göz ardı edilemeyecek tutumlarını da eklemek gerekir. 12 Mart öncesi günlerde de ordunun toplumsal gelişmeyi hızlandıracağı düşüncesi ile Türkiye’de öteden beri var olan orduyu göreve davet etme eğilimi, aydın kamuoyunda hâkim olmaya başlamıştır (Kayalı, 2015: 169).

Silahlı bir gücün darbelerle, muhtıralarla ya da çeşitli tarihlerde örnekleri görüldüğü üzere medya ve aydınlar aracılığıyla şu veya bu şekilde sivil yönetimlerin işine karışması, dünyanın hangi ülkesinde olursa olsun demokrasi ve hukukun sağlıklı gelişimi için çeşitli tehlikeleri bünyesinde barındırmaktadır. Türkiye’de ise, genellikle askeri vesayet kültürü olarak adlandırılan bu realitenin arkasında yer alan kültürel ve sosyolojik dinamiklerin tespiti, geçmişten bu zamana demokrasinin gelişim evrelerini anlama noktasında ortaya çarpıcı sonuçlar çıkaracaktır.

Walter Weiker’in *1960 Türk İhtilali* adlı kitabında sözünü ettiği ve 1966 yılında Fransa’daki Dijon Üniversitesinin düzenlediği, sosyal birliği gerçekleştirmemiş memleketlerde ordunun askerlik görevi dışındaki rolü ve etkileri isimli açık oturum, hem Türk demokrasi tarihinde hem de dünyanın diğer benzer ülkelerinde zaman zaman görülen askeri müdahaleleri farklı bir açıdan değerlendirmeye tabi tutmuştur. Her ne kadar görüşlerine katılmasak da, sözü edilen bu açık oturum esnasında şöyle bir değerlendirmede bulunulmuştur:

“Türkiye sosyal birlik bakımından yetersiz bir memlekettir ve ordu işe karışmadan politik ve sosyal gelişmesini gerçekleştiremeyeceğe benzemektedir” (Weiker, 1967: 201-203). Bu bakış açısının oryantalist bir bakışı ihtiva ettiği açıktır. Acaba Türkiye’deki sosyal durum

bu şekilde midir? Bu sorunun yanıtı, İttihat ve Terakki[‡] zamanlarından günümüze kadar uzanan bir tarih kesitine göz atılmasını gerekli kılmaktadır. Hatta somut olarak ifade edilecek olursa, 1876'dan 2016'ya kadar aradan geçen 140 yıl, yukarıda sözü edilen askeri müdahalelerin arkasındaki kültürel ve sosyolojik dinamiklerin tüm boyutlarıyla incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'de darbe ve müdahaleler zincirinin birbirine yakın halkalarını teşkil eden 27 Mayıs darbesi ve sonrasında vukuu bulan 12 Mart muhtırasına göz atıldığında; Türk demokrasi tarihinde, 1960 ve 1970 arasındaki bu 10 yılda gerek idari ve gerekse siyasi gelişmeler nasıl bir seyir izlemiştir ki, 60 darbesinin yaraları henüz sağaltılmamışken, demokratik anlayış ve kurumlara ikinci bir neşter vurulmak istenmiş sorusu akla gelmektedir.

Aslında 27 Mayıs darbesinin ardından yürürlüğe giren 1961 Anayasası'nın, bu yaralara iyi bir merhem olacağı düşünölmüştü. Genel hatlarıyla hatırlanacak olunursa, bu Anayasa ile yıllardır özlemi duyulduğu düşünölen fikir özgürlüğü, demokratik katılım, işçi ve çalışma hakları gibi sosyal ve ekonomik düzenlemeler, geniş bir yelpazede ülkenin temel fay hatlarında yapısal dönüşümler öngörölmüştü. Ancak daha ilk beş yıl geçmeden nazariyatın fiiliyata uymadığı ya da uydurulamadığı bir durumla karşı karşıya kalınmıştır. Kurtuluş Kayalı'nın (2015: 139) ifadesiyle, 1965 sonrası Türk siyasal hayatı, tıpkı İttihatçı-İtilafçı çatışmasına benzer mücadelenin oluştuğu bir ortamın hikâyesi olmuştur.

Nihat Erim'e göre, 12 Mart muhtırası bir başka noktaya daha parmak basmaktadır. Ona göre, 1961 Anayasasının öngördüğü reformlar aradan 10 yıl geçmesine rağmen, ciddi olarak ele alınmamıştır. Yurttaki sosyal ve ekonomik bunalımın nedenlerinden biri de buydu (Erim, 2007: 10).

12 Mart'a giden süreçte, sol aydınlar da Erim gibi düşünmekte ve 27 Mayıs'ın amacına ulaşamadığı görüşünü savunmaktadırlar. Bu dönemlerde yayın yapan ve Doğan Avcıoğlu'nun başyazarlığını yaptığı Yön dergisinde, halkın bilinçlenmesi ve belli bir seviyeye gelmesi gerektiği, halkın kırsalda toprak ağaları ve muhafazakâr çevrelerin baskısı altında olduğu fikirleri ortaya atılarak, Türk ordusunun Osmanlı'dan bu yana yenikliklerin en başında yer aldığı ve reformların savunucusu olduğu ifade edilmiştir. Bu dergiye göre, günümüzde de (12 Mart öncesi zamanlar) ordunun bu görevi üstlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Doğan Avcıoğlu, ordu, üniversite, bürokrasi içerisindeki bazı dinamik unsurların topluma yön vermesi

[‡] Abdülhamid yönetimine karşı ordu içinde örgütlenen aydınlar meşrutiyet yönetimini getirmek istemiş, 31 Mart ayaklanmasını örgütledikleri harekât ordusu ile bastırarak, Babı ali baskını ile hükümeti ele geçirmeyi başarmışlardır. Genç yaşlarında koskoca imparatorluğu yönetmeye talip olan bu isimlerin başındakiler, Enver, Cemal ve Talat Paşalardır. Arkalarında o dönemin genç aydınları ve subayları bulunmaktadır (Gürkan, 1986: 8).

gerektiğini düşünmektedir. Bu unsurlara o dönemde “zinde kuvvetler”, bu fikri savunulara ise, “tepeden inmece” denilmektedir (Tarım, 2013: 82).

Türkiye’yi 12 Mart’a götüren sebeplerin neler olduğu sorusuna, buraya kadar anlatılan genel açıklamalar ile hemen yanıt vermek çok kolay olmasa gerektir. Ancak, ülke içinde ve dışında önemli denebilecek birtakım gelişmelerin 12 Mart öncesinde yaşandığını veya yaşatıldığını söylemek mümkündür. Aslında ülkenin kendi iç meselesi denemeyecek boyutlara ulaşan bu iç dinamikler, o dönemde çok yüksek yoğunlukta sosyal huzursuzlukların yaşanmasına sebep olmuştur.

1.1. Gençlik Hareketleri ve İşçi Olayları

12 Mart döneminde, üniversite gençliğinin siyaseti etkileme ve yönlendirmede ön planda yer aldığı ya da ön plana çıkartıldığı görülecektir. Bu dönemin sembol olaylarından birisi, 1969 yılında ODTÜ’de yaşanan ve ABD Büyükelçisinin arabasının yakılmasıyla sonuçlanan eylemdir. Kayalı’ya (2015: 182) göre, bu dönemde gençlik kullanılmak istenmiştir. Öğrenci gençliğinin büyük çoğunluğuna hâkim olan grubun temel sloganlarından biri, “Ordu-Gençlik Elele, Milli Cephe” olmuştur.

12 Mart öncesinde Demirel’in meşhur, “yollar yürümekle aşınmaz” sözü, bu dönemde söylenmiştir. Bu sözün Türk siyasi kültüründe ne anlama geldiği konusunda her ne kadar polemikler sürüp gitse de o dönemin koşulları içinde bu sözün, “siz istediğiniz gibi hareket edin ama sonuç değişmeyecektir” anlamı taşıdığı çok açıktır.

Weiker’e (1967: 261) göre, üniversite olayları, işçi hareketleri gibi meydanların hareketli olduğu ve genel anlamıyla sosyal huzursuzlukların yaşandığı bu dönem, aslında çok yeni gelişmeler de değildi. Daha on yıl öncesine kadar 27 Mayıs darbesi öncesinde de benzer eylemlere rastlanmaktaydı. Örneğin 27-28 Nisan 1960 günlerinde üniversiteliler “yaşasın hürriyet” diye Beyazıt meydanına doğru yürüyüş yapmış ve yaşanan olaylarda ölen ve yaralananlar olmuştu.

12 Mart öncesinde, sağda solda garip şekilde peş peşe bombaların patladığı ve yükselen sol gerillacılık söyleminin etkisiyle şehir gerillaları olarak tanımlanan ancak gerçekte terör eylemleri olarak görülecek; banka soyma ve adam kaçırma gibi alışılmadık eylemlerin gerçekleştiğine şahit olunmaktaydı. Örneğin 4 Mart’ta Başkent’te, liderinin Deniz Gezmiş olduğu Türk Halk Kurtuluş Ordusu isimli illegal bir yapılanma, Balgat’taki hava üssünden 4 Amerikalı havacıyı kaçırma eylemini üstlenmişlerdi (Birand, vd. 1994: 191).

Yukarıda kısaca sözü edilen ve özellikle üniversite gençliğinin başını çektiği bu sokak olaylarının yanı sıra, 1971 Muhtırasına giden süreçte ikinci önemli bir gelişme de, işçi

eylemleridir. 15-16 Haziran 1970 tarihinde meydana gelen ve iki gün boyunca ülke gündemini meşgul eden işçi olayları, Sendikalar Kanunu'ndaki bir değişiklik üzerine patlak vermiştir. Bu olaylara Türk-İş ve DİSK'ten işçiler katılmış ve böylece 12 Mart öncesinin en büyük kitle eylemi meydana gelmiştir. Olayı “ihtilal provası” şeklinde değerlendiren dönemin Adalet Partisi iktidarı, sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmıştır (Kayalı, 2015: 176-177).

İşçi eylemleri sermaye çevreleri üzerinde şok etkisi yaratmış ve bu eylemlerin “Ekim İhtilali” şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Sermaye çevreleri 16 Haziran'ı izleyen günlerde yakın ve mutlak bir tehlike karşısında olduklarını ve hemen etkili bir şekilde bu duruma son verilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu çevreler, Demirel yönetiminin yumuşak ve tedbirsiz bir duruş sergilediğini düşünerek, olayların büyük sorumluluğunu hükümette gördüklerini ileri sürmüşlerdir (Cem, 1977: 93).

1.2. Ekonomik Durum

12 Mart öncesinde yaşanan anarşik faaliyetlerin yanında ülkenin ekonomik durumundan söz edilecek olunursa, o dönem için paranın aşırı bir değer kaybına uğradığını, daha doğru bir ifadeyle enflasyonun etkisini iyice hissettirdiği söylemek mümkündür. Bu duruma, 12 Mart öncesi aylarda, 9 Ağustos 1970 tarihinde, Türkiye'de 1958'den sonraki ilk devalüasyonun yapıldığını ve 1 doların karşılığının 9 TL yerine 15 TL'ye yükselmesi örnek olarak verilebilir (Akıncı, 2010: 5-6).

Zürcher, (2016: 382-384) bu yıllara ilişkin ekonomik durum hakkında, 1965'lerden itibaren uygulamaya konulan sanayileşme yoluyla ithal ikameci politikaların, içe kapalılığın ve ithalat sınırlamalarının belli bir süre ekonomiyi ayakta tutsa da uzun vadede dış ticaret dengesinde açıklara neden olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kamu iktisadi teşebbüslerindeki istihdam fazlalığı ile verim düşüklüğünün de ekonomiye olumsuz etkilerinin bulunduğunu ifade etmiştir.

Dönemin Başbakanı Demirel'in, muhtıradan dört ay önce, siyasal iktidarın hangi yollardan yıkılabileceği konusundaki şu tespitinden de söz etmek yerinde olacaktır: “...memleket batıyor, çatlıyoruz, çatırdıyoruz, buhran var, bunalım var, sokaklarda talebeler birbirini öldürüyor deyip, memleketi ihtilale sürükleyerek AP iktidarını devirmeyi düşünmek...” (Cem, 1977: 79). Aslında Demirel'in bu beyanatları, Muhtıra öncesinde medya aracılığıyla kamuoyunda oluşturulmaya çalışılan söylemlerin bir nevi analizidir. Demirel, Muhtıranın dört ay öncesinden, hükümetleri üzerinde dolaşan dedikodulardan haberdar olduğu gibi bir ülkede iktidarın nasıl yıpratılabileceği hususunda da yorum ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

1.3. Dış Politika

Peki, herhangi bir ülkede sivil yönetime karşı bir askeri müdahalede bulunulduğunda bu sadece, o ülkenin iç sorun ve tartışmalarının mı bir sonucudur yoksa ulus ötesi bir takım etkenler de bu süreçte rol oynamış mıdır? Bu soruyu cevaplarken Türkiye’yi 12 Mart’a götüren süreçte, sadece iç faktörlerin rol oynamadığını aynı zamanda en az iç faktörler kadar etkili olan dış gelişmelerin de oldukça faal bir durum arz ettiğini ifade etmek gerekir.

İsmail Cem’e (1977: 11-72) göre 12 Mart, Türkiye’nin dış siyasetini şu ya da bu nedenle alışılmış çizgisinden oynatan bir iktidara karşı yapılmıştır ve hatta bir hükümet devrilmesinde yahut darbesinde, dış etkenin görülebileceği ve izlenebileceği en açık örneklerden biri 12 Mart’tır. Hakikaten de dönemin genel havasının, bu değerlendirmeleri haklı çıkardığını söylemek mümkündür. 12 Mart öncesinde, dünya ölçeğinde etkileri hissedilen ve 68 öğrenci hareketleri olarak adlandırılan olaylardan başlayarak, Türkiye’nin Ortadoğu siyasetinde Arap coğrafyasıyla kurduğu yakın diyaloglara, ABD ile yaşanan haşhaş ekim krizine kadar yaşanan bir dizi gelişmeler, bu süreçte etkin bir rol oynamıştır.

1969 seçimlerinden sonra da iktidar görevine devam eden Demirel Hükümeti’nin izlediği Ortadoğu politikası, Türkiye’nin Ortadoğu coğrafyasında daha aktif bir rolle buluşmasını sağlamıştır. 1967 yılındaki Arap-İsrail Savaşı’nda, Sovyetler Birliği’nin Arapları desteklemesi, Türkiye’nin Sovyet savaş gemilerine boğazlardan geçiş izni vermesi ve doğrudan olmasa bile Türkiye’nin de Arapların yanında yer alması, Türkiye ile ABD’nin aralarının açılmasına yol açmıştır (Köse, 2010: 104).

Adalet Partisi’nin iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye-Sovyetler Birliği arasında birtakım temaslar kurulmuş, ikili ilişkilerde olumlu gelişmeler cereyan etmiştir. Tabii kurulan bu temas ve sağlanan müspet gelişmeler, o dönem için soğuk savaşın etkilerinin henüz azalmamasından dolayı ABD başta olmak üzere Batı’nın tepkisini çekmekte gecikmemiştir. Bilindiği üzere soğuk savaş, 1990’lara kadar etkilerini farklı yoğunluklarda sürdürmüştür.

Yine bu yıllarda ABD ile yaşanan haşhaş ekim krizi de bir diğer dış faktör unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ABD medyasında, haşhaşın Türkiye’den temin edildiği yönünde yaygın bir kanaat oluşmuştur. Üstelik bunun iç politikaya olan etkileri de yoğun bir şekilde hissedilmiştir. O dönem için genel olarak Batı kamuoyunda Türkiye aleyhine yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür.

Dönemin Amerikan Başkanı Nixon, daha 1968 yılında, “...Amerika’ya giren afyonu üretmekte olan ülkelere sert tedbirler uygulanmasını...” istemiştir. Yine Amerikan Adalet Bakanı’nın, 1970 yılında yaptığı çeşitli konuşmalarında, ülkelere kaçak gelen eroinin yüzde

80'inin Türkiye'den geldiğini söylemesi ilginç bir gelişme olmuş ve adı geçen bu bakan, daha da ileri giderek Türkiye'nin cezalandırılmasını savunmuştur (Cem, 1977: 44-45).

Dönemin Dışişleri Bakanı Çağlayangil'e göre, 12 Mart'ın en önemli nedeni, üslerin kullanımı sorunu ile afyondur. Kendi sözleriyle, "...12 Mart'ta CIA vardır, büyük ölçüde vardır; 12 Mart'ta haşhaş vardır..." (Cem, 1977: 47).

Çağlayangil'in üslerin kullanımı sorunu dediği konu ise, U-2 uçak krizi olayına dayanmaktadır. 27 Mayıs'ta askerî darbe ile devrilen Menderes hükümetinin son günlerinde yaşanan U-2 uçak krizi olayı, Türkiye'deki İncirlik üssünden bilimsel keşif adı altında kalkan bir U-2 casus uçağının, Sovyet topraklarında düşürülmesi hadisesidir (Gülmez ve Tahancı, 2014: 245). 12 Mart'a giden süreçte ise, Amerika'nın incirlik üssünden havalanan ve ilmi keşifler yaptığını iddia eden bu uçaklarına Türkiye'nin getirdiği çeşitli sınırlamalar ve uçuşların içeriği hakkında bilgiler istenmesi (Cem, 1977: 54), ABD'nin menfaatleriyle uyuşmamıştır. Dolayısıyla üslerin kullanımı konusunun da, Muhtıraya giden süreçte önemli bir role sahip olduğu söylenebilir.

Genel olarak bakıldığı vakit, Demirel'in iktidarı döneminde, yeni dış politikalar üretilmiş, üçüncü dünya ülkeleriyle yakınlık kurulmuş ve ABD'ye bağımlılığın azaldığı bir dönem yaşanmıştır, denilebilir. Bu olumlu süreç, bir şekilde sonlandırılarak, bölgesinde önemli bir güç haline gelmekte olan Türkiye'nin siyasi çalkantılarla önünün kesilmesiyle sonuçlanmıştır (Tarım, 2013: 67).

12 Mart öncesi yaşanan bu dış baskılar uluslararası basında da farklı yorumlara neden olmuş ve hatta dönemin hükümetine yönelik tavsiye ve telkinlere kadar varan açıklamalarda bulunulmuştur. Örneğin 20 Aralık 1970 tarihli Cumhuriyet gazetesinin birinci sayfasında Paris'te çıkan "Le Monde" gazetesinden aktarılan "Türkiye'nin Çıkmazı" başlıklı bir yazıda:

"...Türkiye'de sosyal demokrasi derneklerinin ve çeşitli sol örgütlerinin kapatılmaları kararı Türk otoritelerinin ne denli sinirli olduğunu göstermektedir. Durum her alanda çöküntüye doğru gittiğinden, ülkede bir rejim buhranından bile söz edilebilir. Başbakan karışıklıkları önlemek için baskıyı arttırırsa, geniş çapta halk patlamaları ve ordunun müdahalesiyle karşılaşabilir..."

Yine 14 Ocak tarihli Cumhuriyet gazetesinin birinci sayfasında "The Economist" adlı İngiliz dergisinden naklen alınan bir yazı da, Türkiye'nin o günkü tablosunu göstermesi bakımından ilgi çekici niteliktedir:

"...Türkiye'deki durum son haftalarda adamakıllı bozulmuştur. Ve Demirel hükümetinin nasıl iktidarda kalacağını tahmin etmek çok güçtür. Birçok gözlemciye göre önemli sorun

ordunun, duruma müdahale edip etmeyeceği değil, bu müdahaleyi ne zaman yapacağıdır...”
(Erim, 2007: 28-41).

1.4. 12 Mart’a Giden Süreç

12 Mart’a giden süreçte bir husustan daha söz etmek gerekir ki, bu konu tarihte “9 Martçılar” olayı olarak yerini almıştır. Amaçları, seçilmiş hükümete karşı bir kalkışma olan bu girişimin “9 Martçılar” şeklinde anılmasının nedeni, 9 Mart akşamı Hava Kuvvetleri Karargâhında yapılan bir toplantıdan dolaydır. Ülkede yaşanan siyasi gerilim ve huzursuzlukların bir yansıması olarak değerlendirilebileceği söylenen 9 Mart toplantısının uygulamaya geçemeyen kararları, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç’ın girişimleriyle önlenmiştir.

9 Martçıların önemli isimlerinden olan Celil Gürkan anılarında, Demirel’in kendileri hakkında, sivil iradeyi ele geçirmek için Meclisi kapatmayı kafalarına koymuş şahinler olarak, buna karşılık Parlatmentonun açık kalacağı nispeten güdümlü demokratik bir yönetimin taraftarı olan 12 Martçıları ise, güvercinler gibi garip bir teşhis ve ayırım ile nitelendirdiğini anlatmaktadır (Gürkan, 1986: 142).

Aslında 9 Martçılar hadisesinin, orduda birkaç yıldır devam eden bir cunta hareketi olduğunu söylemek mümkündür. Üstelik bu durumdan Genelkurmay Başkanı Tağmaç’ın da haberinin olduğu görülmektedir. Şöyle ki, 24 Nisan 1970 tarihinde toplanan Milli Güvenlik Kurulu’nda Tağmaç; yapılması muhtemel bir darbenin sol bir darbe olacağını ve genç subayların bunu desteklediğini belirterek yaklaşan tehlikeye karşı ilgililerin dikkatini çekmiştir. Tağmaç’ın söz konusu toplantıda beyan ettiği düşünceleri şu şekildedir:

“...(S)olcu gençlik, orduya karşı cephe almış vaziyettedir. Bu ortam içinde ‘Silahlı Kuvvetler bir ihtilal yapmaz’ diye kimse garanti veremez. Bu seferki ihtilal 27 Mayıs’a benzemez, 1917 Rus İhtilaline benzer...” (Köse, 2010: 122).

Tağmaç’ın, 10 Mart günü “Genişletilmiş Komite Konseyi” toplantısı yapmayı planlaması üzerine, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler[§] de cunta içindeki muhataralı durumunu göz önünde tutarak, 9 Mart girişiminin 24 saat ertelenmesini istemiştir. Ardından gelişen olaylar, yüksek komuta heyetinin Tağmaç’ın yanında olmasına yol açmış ve böylelikle 9 Martçıları dışarıda bırakan ve bir anlamda onları tasfiye eden bir durum yaşanmıştır. Sonucunda, yeni darbenin resmi adı olan “9 Mart girişimi” gerçekleşmemiş ve 12 Mart

[§] Celil Gürkan, *12 Mart’a Beş Kala* isimli anı kitabında, 9 Martçı denilen grubun içinde ve başında hem Orgeneral Gürler’in hem de Batur’un bulduklarını söylemektedir. Yine anı kitabında, Batur’un önderliğinde bir Devrim Anayasası hazırladıklarını da ifade etmektedir (Gürkan, 1986: 143-231).

muhtırasının hemen akabinde, 9 Martçı olarak bilinen general, amiral ve albaylar derhal emekliye sevk edilmişlerdir (Aydın ve Taşkın, 2015: 203).

Emekliye sevk edilenlerin başında yukarıda da ismi geçen Tümgeneral Celil Gürkan gelmektedir. 9 Mart girişiminin en önemli aktörlerinden biri olan Gürkan, anılarını kaleme aldığı kitabında, 12 Mart muhtırasını veren komuta heyeti hakkında şu ifadeleri ileri sürmüştür:

“...imzacı komutanların 4’ü de Anayasal yapıyı doğrudan etkileyen bir cerrahi operasyon yapacak ve bu operasyonun sonuçlarını kabullenecek çapta kişiler değillerdi. O ünlü muhtırayı vermekle koskoca bir devleti ‘demonte’ etmişlerdir...” (Gürkan, 1986: 87).

Bu noktada, şöyle bir soru akla gelmektedir: Madem 9 Mart cuntası deşifre oldu, o zaman neden 12 Mart muhtırası meydana geldi? Bu soruya cevap olarak, toplumun gerilen sınırlarını yumuşatmak ve hem askeriyedeki hem de toplumdaki gerilimlerin havasını almak için 12 Mart muhtırasının verilmesine gerek duyulduğu yorumları yapılmıştır. Böylece muhtıra veren komutanlar, bir nevi kendi elleriyle yaptıkları 1961 Darbe Anayasasını yine kendi elleri ile değiştirmişlerdir (<http://www.yenisafak.com/12-Mart-1971-darbesinin-sebepleri-ve-sonuclari>).

Nihayetinde, ülkede belli bir süredir yaşanan ve yukarıda kısaca sözü edilen tüm bu iç ve dış faktörlerin etkisi ve yönlendirmesiyle, Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç başta olmak üzere, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur’un** ortak imzaladığı bir bildiri ile 12 Mart muhtırası verilmiştir. TRT’de saat 13’te yayınlanan ve toplam 3 maddesiyle çok da uzun sayılmayacak bir içeriğe sahip olan muhtırada;

- 1. Parlamento ve Hükümetin, süregelen tutum, görüş ve icraatlarıyla yurdu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş olduğu, Atatürk’ün hedeflediği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirdiği ve Anayasa’da öngörülen reformları tahakkuk ettiremediği, Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceğinin ağır bir tehlike içine düşürülmüş olduğu,*
- 2. Türk milletinin ve sinesinden çıkan silahlı kuvvetlerinin, bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partiler üstü bir anlayışla meclislerce değerlendirilmesi (61 Anayasası’na göre 2’li bir Meclis yapısı*

** Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, sonradan kendisiyle yapılan bir röportajında, muhtırayı zor bir şekilde imza ettiklerini, büyük bir yük altına girdiklerini, kendiışlerini yapmaları gerekirken istemeyerek başka alanlara çekildiklerini ve bundan bir sevinç duymadıklarını ifade etmiştir. Kendisinin düzene riayetkâr bir adam olduğunu, atanma yazısının altında Başbakan’ın imzasının bulunduğunu ve bu durumların kendisini üzdüğünü ama yine de bu hareketi yapmaya mecbur olduklarını biraz daha gecikmeleri halinde ise, Türkiye’de başka türlü bir hareketle karşılaşabileceklerini belirtmiştir (Birand vd. 1994: 206).

oluşturulmuş idi), anarşik durumu giderecek ve reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak, inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkilinin zaruri görüldüğü,

3. *Bu hususların süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karalı olduğu bildirilmiştir (Birand vd. 1994: 209).*

Muhtırada sözü edilen hususların oldukça net ve emredici bir üslupla hazırlandığı görülmektedir. Bu bildirin, basın ve siyasi çevreler tarafından algılanması, hükümetin istifaya çağrılması ve istifa olmazsa ordunun müdahalede bulunacağı şeklinde olmuştur. MİT Müsteşarı Korg. Fuat Doğu'nun, Cumhurbaşkanı'nın yanından Başbakan'ı arayarak, Cumhurbaşkanı'nın hükümetin istifasını istediğini belirtmesi üzerine de aynı gün, Demirel Hükümeti istifa etmiştir (Aydın ve Taşkın, 2015: 204).

Muhtıranın ilk maddesinden de anlaşılacağı üzere, muhtırada yalnız hükümet değil, Parlamento'nun dahi anarşinin ve kardeş kavgası başlangıcının sorumlusu olarak gösterilmesi (Kirişcioğlu, 1973: 2) üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır. Bu noktadan hareketle askerin, demokrasinin en temel zemini ve aracı olan parlamentoyu yetersiz ve gereksiz gördüğü yorumunda bulunulabilir. Kaldı ki Muhtıracıların kullanmış olduğu; “Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kanunların kendisine vermiş olduğu” şeklindeki bir tanımlama, paradoksal bir şekilde, yetki aldığını söylediği Parlamento'yu dahi, yeri geldiğinde yok sayabileceğini göstermektedir.

Peki, tüm bunlar yaşanırken, Cumhurbaşkanı Sunay nasıl bir tutum izlemiştir. Cumhurbaşkanı'nın asker kimliği dikkate alındığında, bu gerilimli ve bunalımlı döneminde Demirel'e destek vermediği görülmektedir. Aslında geriye doğru bakıldığında, AP hükümetinin iktidarda bulunduğu süre boyunca, ordu ile ilişkilerinde mümkün olduğunca dengeli bir siyaset izlediği, ordunun talep ettiği her türlü teçhizat, silah, eğitim vb. ihtiyaçları imkânlar ölçüsünde karşıladığı söylenebilir. Hatta Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın seçilmesinde de AP'nin büyük fonksiyonu ve desteği söz konusu olmuştur (Bulut, 2009: 83).

Başbakan Demirel kendisiyle yapılan bir röportajda, MİT hakkında 12 Mart dönemine ilişkin şu fikirleri ileri sürmüştür: “...istihbarat teşkilatı aslında büyük meselelerde hükümete en son olacak işi söyleyememiştir. Mesela, Angola'daki 2 kabile birbiriyle çarpışmış, şu kadar Zululu, bu kadar Mululu ölmüş. Onu size her gün sabah verir. Ama Ankara'da sizin altınızı oymuşlar onu vermez...” (Birand vd. 1994: 176). Demirel'in bu yorumları, o dönemlerde MİT başkanının asker kökenli olması karşısında, hükümetin iç ve dış istihbarat konusunda nasıl

bilgilendirildiğini gözler önüne sermekte ve Türkiye’de darbeler ve MİT ilişkisi üzerine çeşitli tartışmaları bünyesinde barındırmaktadır.

12 Mart’a ilişkin olarak bazı yazarlar, bu müdahalenin ciddi bir nitelik değişikliğini de beraberinde getirdiğini ifade etmişlerdir. Bir görüşe göre, 1913 Babı-ali baskını ile başlayan askeri müdahale geleneği, hem 1913 örneğinde hem de 1960 örneğinde ordu alt kademeleri içinde gelişen cuntaların, bağlı oldukları yüksek komuta kademesine rağmen, yönetime el koymaları biçiminde tecelli etmiş iken, 12 Mart bu eğilime son vermiştir.^{††} Bundan sonra ordu, kendi emir-komuta zinciri içinde, disiplin ve hiyerarşisini koruyarak müdahale etme eğilimine girmiştir (Aydın ve Taşkın, 2015: 206).

Muhtıranın verilmesiyle birlikte, 14 Ekim 1973 genel seçimlerine kadar süren bu ara rejimde, parlamento ve ordu destekli hükümetler görev yapmış, parlamento ve siyasal partiler feshedilmemiş olsa da, aslında ülke sıkıyönetimle ve yarı-askeri bir rejimle yönetilmiştir (Tanör, 2016: 407).

19 Mart 1971 günü Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, (askerlerin muhtırada belirttikleri partiler üstü bir hükümetin kurulması şeklindeki fikirlerine uygun olarak) bir gün önce CHP’den istifa eden Kocaeli Senatörü Nihat Erim’i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir (Aydın ve Taşkın, 2015: 220).

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında ele anılacak olan konu ise, iki hatıradan yola çıkılarak dönemin ruhunu verecek bilgilerdir. Bu hatıraların ilki, 12 Mart döneminde kurulan 1. Erim Hükümetinde Başbakan Yardımcılığı görevini ifa eden ve öncesinde CHP milletvekilliği de yapmış, emekli Albay Sadi Koçaş’ın anılarıdır. İkincisi ise, 33. ve 34. Cumhuriyet Hükümetleri ‘ne iki dönem başkanlık eden ve öncesinde CHP’den vekillik, bakanlık ve başbakan yardımcılığı görevlerini ifa etmiş, ayrıca akademik bir kariyere de sahip bulunan Nihat Erim’in anılarıdır.

Her iki anı kitabının ilgili sayfalarında, Nihat Erim hükümetlerinin ülkede devam edegelen ve yukarıda kısaca sözü edilen iç ve dış sorunlar karşısında ne tür tedbirler aldığından ve bunun kamuoyuna yansımalarından ayrıntılı bir şekilde söz edilmiştir. Bu minvalde, aynı kabinede görev alan her iki anı yazarının hatıralarında öne çıkardıkları hususlara ve zaman zaman birbirleriyle ters düştükleri konulara ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir.

^{††} Nusret Kirişcioğlu’nun konuya ilişkin benzer görüşleri için bkz. Giriş-s 2

2. Sadi Koçaş'ın Anıları

12 Mart döneminde kurulan 1. Erim Hükümetinde Başbakan Yardımcılığı görevini yürüten ve öncesinde CHP milletvekilliği de yapmış olan emekli Albay Sadi Koçaş, Türkiye'yi 12 Mart'a götüren gelişmelerin sorumlusu olarak, dönemin hükümetini daha doğrusu Başbakan Demirel'i sorumlu tutmaktadır. Üstelik aydınların, sendikaların ve kitlenin büyük kısmının Demirel hükümetini desteklemediğini anılarında açıkça dile getirmektedir. Ona göre Demirel, ettiklerini biçiyordu.

Koçaş anılarında, muhtıranın hemen ardından ilk bildirin Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nca (DİSK) yayımlanmış olması ve sonrasında, Türk-İş'in ve Dev-Genç'in de muhtırayı kayıtsız desteklemelerini bu duruma örnek olarak göstermiştir ((1978) s. 32-34). Dev-Genç, DİSK ve Türk-İş'in dışında, Türk Hukuk Kurumu, Türkiye Öğretmenler Sendikası gibi çoğunlukla sol eğilimli örgütler^{††} müdahaleye alkış tutmuşlardır (Birand, vd. 1994, ss. 215). Yine Zürcher (2016) de muhtırayı soldaki birçok kişinin umutla karşıladığını ve sağcı bir hükümete karşı 1960 tipi bir darbe gibi yorumlar yaptıklarını belirtmektedir (s. 374). İlerleyen sayfalarda Erim'in anılarında da benzer ifadeler bulunmakta olup konuya ilişkin değerlendirme o bölüm bahsinde yapılacaktır.

2.1. Muhtıranın Ardından Kurulan İlk Hükümet

Yukarıda kısaca zikredilen ifadelerinden ve çalışmanın ileriki bölümlerinde ayrıca sözü edilecek olan beyanlarından da anlaşılacağı üzere Koçaş, muhtıraya açıktan destek vermiştir. Fakat muhtıraya destek vermesine rağmen, Parlamento'nun kesinlikle kapatılmamasından yana bir tutum izlediğini belirtmiştir.

Aslında yukarıda değinilen üç maddelik muhtıra metninde de görüleceği gibi askeri kanat, partiler üstü bir anlayışla meclislerin değerlendirmesi sonucu, anarşik durumu giderecek kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkilini arzu etmektedir. Yani askerlerin de isteği, meclislerin açık kalmasından yanadır. Koçaş (1978: 57), parlamentonun açık kalmasıyla ilgili olarak şu görüşleri ileri sürmüştür:

^{††} 12 Mart muhtırasından radikal sol kesim büyük bir memnuniyet duymuş, gazete ve dergilerinde bu muhtıra açık bir şekilde desteklenmiştir. Fakat zamanla muhtıranın mahiyetinin farklı olduğunu gören sol aydınlar, desteklerini çekmişlerdir. Çünkü muhtıranın ardından getirilen sıkıyönetim uygulamalarıyla özellikle radikal sol örgütlere karşı sert önlemler alınmış, sendikaların toplantıları ve gençlik örgütleri yasaklanmış, Akşam ve Cumhuriyet gazeteleri on gün süreyle yasaklanmıştır. Bu gazete ve dergilerin önde gelen isimleri olan İlhan Selçuk, İlhami Soysal, Çetin Altan, Mümtaz Soysal tutuklanmışlardır. Yani, aşırı sol gruplar askeri darbeye kışkırttıkları halde ortaya çıkan sonuçlardan büyük hayal kırıklığı yaşamışlardır (Akıncı, 2014: 68).

“...(P)arlamento bugün veya bir süre sonra kapatılacaksa endişe ederim. Açıklık ve hukukun üstünlüğü prensibinin rahatça çalışacağı en kötü bir demokratik parlamenter düzeni, mevcut rejimlerin hepsine tercih ederim. Hiç olmazsa yollarını sapıttıkları zaman mücadele etme olanağımız vardır...”^{§§}

Koçaş, 12 Mart döneminde kurulan ilk hükümette çok aktif bir rol oynamıştır. Koçaş, hem askeri kanat ile olan yakın diyalogu hem de Başbakan’la eskiye dayanan dostlukları sayesinde, Bakanlar Kurulu’nun aday listesinin oluşturulmasında aktif bir pozisyon üstlenmiştir.

Erim anılarında, Koçaş’ın üstleneceğini düşündüğü görev için şu görüşleri ileri sürmüştür: “...(H)ükümet, programındaki reformları belli bir süre içinde hazırlayacağını ilan etmiş ve bu hazırlığı yapacak örgütün başına da vaktiyle Sosyalist Kültür Derneği kurucuları arasında yer almış, pırıl pırıl, ileriye dönük, bilgili, zekâlı bir genç başbakan yardımcısı getirilmişti...” (Erim, 2007: 9).

Yalnız Koçaş’ın kendi açıklamalarına bakıldığında, en başından itibaren kurulacak hükümette görev almamayı yeğlediğini ancak bu fikrine rağmen, Nihat Erim’in kendisini ısrarla Dışişleri Bakanlığı görevine önerdiğini, Erim’in kendisine hükümeti beraber kuracaklarını belirtmesine karşılık, belli bir süre bu tekliflere direndiğini ifade ettiği görülmektedir. Koçaş anılarında (1978: 60), bu durum hakkında Erim’le aralarında geçen diyalogdan şu şekilde söz etmektedir:

“...(E)rim’in hükümeti beraber kuracağız, daha doğrusu ben temaslarımı yaparken hükümeti sen tespit edeceksin, seni yanımda görünce daha çok güvenim artıyor. Senin Dışişleri Bakanı olmanı rica ediyorum deyince şaşırılmışım. Bir iki dakika düşündükten sonra,

“...(T)eşekkür ederim güveninize ve ilginize dedim. Ama bunu kabul edemeyeceğim, biliyorsunuz ben ayrılıyorum politikadan. Zaten sizin görevinizin de uzun süreceğini sanmam. Bu yüzden kararımı değiştirmeyeceğim, dedim...”

Bu noktada şu hususu belirtmek gerekir ki Koçaş, hükümette görev alma konusunda hem kendisi için hem de diğer hükümet üyeleri için bazı şartlar ileri sürmüştür. Bunlardan biri, kabinede 27 Mayıs darbesinde bulunanlara da görev verilmesi konusudur. Anılarında Koçaş bu durumu (1978: 78-79), önce Başbakan Erim’e ardından Cumhurbaşkanı Sunay’a hitaben şu şekilde açıkladığını belirtmektedir:

“...(B)en 27 Mayısçıyım Sayın Erim. Bu kabinede 27 Mayıs’ı yapanların yeri yoksa benim de olamaz...(Cumhurbaşkanına hitaben) Kişileri bırakın paşam dedim. Ben 27

^{§§} Aksi belirtilmediği sürece bu bölümde kaynak olarak Koçaş’ın eserinden yararlanılmıştır.

Mayısçıları kastediyorum. Bunlar o devrim hareketinin fedailerini ve temsilcileridir. Böyle bir hükümette bulunmaları şarttır...”

12 Mart muhtırasının ardından hükümeti kurma çalışmaları hiç de kolay olmamıştır. Hem Sadi Koçaş hem de Nihat Erim arkalarında askerlerin desteğini yakinen bilmelerine rağmen, kurulacak hükümette kimlerin yer alacağı konusunda çok zor bir dönemden geçmişlerdir. Örneğin dönemin en aktif işçi sendikaları kendi görüşlerine yakın bir adayın da kabinede görev almasını arzu ederken, basın muhtemel adaylar hakkında her gün farklı haberler yayınlamaktadır. Tabii bu durum Koçaş’ın (1978: 81) anılarında söz ettiği gibi, muhtemel adaylara yönelik ne ölçüde doğru oldukları bilinmeyen ihbarlar ya da baskılar sonucu kabine dışı kalan kişilerin olmasına yol açmıştır.

Koçaş, hem hükümette ve hem de önemli kamu kurumu yöneticiliklerinde (TRT gibi) asker kökenli kişilerin görev almasını istemektedir. Koçaş’ın asker emeklisi olması ve yukarıda sözü edildiği gibi 27 Mayısçı da olduğu göz önünde tutulursa, bu şekilde bir hareket tarzı izlemesi kendisine normal gelmektedir. Ancak Genelkurmay’ın, bu hususta farklı düşündüğü görülmektedir. Bu duruma, Koçaş’ın (1978: 85) anılarında bahsettiği bir olay, örnek olarak verilebilir:

“...24 Mart günü Genelkurmay Başkanı telefon ederek hükümet durumunu sordu. Kısaca belirterek 3-4 bakanlık dışında anlaşmaya vardığımızı söyleyince, Başbakanla birlikte bir görüşsek son durumu demişti. Bu görüşmede, Genelkurmay Başkanı Tağmaç, hem Cumhurbaşkanı’nın hem de kendilerinin asker bakana taraftar olmadıklarını ifade etmişti...”

Tüm bu tartışmaların sonucunda, Koçaş’ın Başbakan Yardımcılığı görevini kabulüyle birlikte hükümet kurulmuş ve ilk toplantısını 26 Mart 1971 günü gerçekleştirmiştir. Ardından Hükümet Programı, 2 Nisan’da Meclis’e sunulmuş ve 1. Erim Hükümeti, 7 Nisan 1971 günü oylamaya katılan 370 üyeden 321’inin oyuyla (46 ret, 3 çekimser) güvenoyu^{***} olarak göreve başlamıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 3455).

Koçaş anılarında, hükümet programı içinde yer alan iki konudan özellikle bahsetmesi gerektiğini ifade etmektedir. Birisi, haşhaş ekimi yasağı ve ikincisi ise, televizyon konusudur. Hatırlanacağı üzere, 12 Mart’a giden süreçte dış baskılar konusunda ABD’nin haşhaş ekimine karşı dönemin hükümeti ile yaşadığı krizden söz edilmişti.

^{***} Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, parlamentodaki partilere tek tek mektup yazarak hükümete güvenoyu verilmesini istemiştir. Bu hem milli iradeye doğrudan bir müdahale hem de “ara rejimin” başladığı anlamına gelmekteydi. Bu durum, parlamentoya direktif verilmesi ve adeta aba altından sopa gösterilmesi anlamı taşımaktaydı (Aydın ve Taşkın, 2015: 220).

Koçaş'a göre, haşhaş ekiminin o döneme kadar sadece yedi ilde sürdürülmesine rağmen, Başbakan Nihat Erim'in en başından sürdürdüğü inanç ve ısrarları sonucu, kalan bu yedi ilde de haşhaş ekimi yasaklanmıştır. Erim, yasağın olduğu illere sanayi tesisleri kurdurarak, köylülerin hayat standardını arttıracaklarını ifade etmesine rağmen, bu fikir hayata geçirilememiş ve 1974'lerde hükümet bu yasağı kaldırmıştır. Dolayısıyla, Koçaş'ın (1978: 148) anılarında iddia ettiği üzere, haşhaş yasağının uygulanması bazı çevrelerin söylediği gibi ABD ya da CIA'in baskısı sonucu olmamış, üstelik o dönemde Erim hiçbir yabancı ile bu konuya ilişkin temasta bulunmamıştır.

Yukarıda sözü edilen televizyon meselesine de kısaca değinilecek olursa, Koçaş'a göre, Başbakan Erim bu konuda başarılı olmuştur. Koçaş anılarında bu hususa ilişkin bir itirafta bulunmaktadır. Koçaş (1978: 149), Erim'in "köylere kadar televizyonu yayacağız" şeklindeki vaadini, hükümet programına koydurduğu zaman bunu önce inandırıcı bulmadığını belirtmiştir. Bu konu anılarında şu şekilde yer almaktadır:

"...(K)öylere kadar yayacağız Koçaş, demişti Sayın Erim. Sonra da "...(B)una inanmıyor musun..." diye sormuştu... Koçaş: Temenni ederim. Ama itiraf edeyim ki, mali konular kadar teknik açıdan da yeteneklerimizi bilmiyorum. AP de vadedmişti. Ama başaramadı. Kolay olsa, hatta mümkün olsa yapmazlar mıydı?" Koçaş'ın bu değerlendirmeleri isabetli olmamış ve Nihat Erim'in anılarından öğrendiğimize göre, hükümetin ilk döneminde vadedildiği üzere, ülkenin çoğu kırsal bölgesinin televizyon yayınına kavuşturulması için yoğun bir çaba ve zaman harcanmıştır.

2.2. Anayasa Değişikliği

Koçaş anılarında, hükümet ettikleri dönemde yapmış olan Anayasa değişikliklerinden genişçe söz etmiştir. 12 Mart'tan sonra Anayasa değişikliği teklifini ilk kez MİT Müsteşarından duyduğunu ifade eden Koçaş, bu dönemde yapılmış olan Anayasa değişikliklerinin ülkenin içinden geçmiş olduğu anarşi ve terör olayları ile yakından ilişkilendirilmesine rağmen^{††}, övgüyle bahsettiği 1961 Anayasası'nın korunmasından yana bir tutum izlemiştir.

Ona göre, siyasi iktidarların 27 Mayıs'tan ders almamış oldukları son on yıldaki gelişmelerden anlaşılmakta olup, tek teminat hukuka tam yetki tanıyan 61 Anayasası'dır. Bu Anayasa'dan taviz verilmesini kabul etmemeleri gerektiğini belirtmiştir (Koçaş, 1978: 154-155).

^{†††} 1. Erim Hükümeti'nde, 26 Nisan 1971'den itibaren 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Sıkıyönetim ilan edilen iller, Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Eskişehir, Sakarya, Adana, Diyarbakır, Hatay, Siirt, Zonguldak'tır (Aydın ve Taşkın, 2015: 229).

Anılarında, Anayasa değişikliğine çok direnç gösterdiğini vurgulayan Koçaş, devreye İnönü'nün girmesini istemiş ve bir nevi kendisinden yardım talep etmiştir. İnönü ile bu konu hakkında yaptıkları sohbet de kendisine eğer “...*(B)u Anayasa'yı temelinden kaldır, 2 yıl ülkeyi bildiğin gibi yönet...*” deseler, kendisinin aynen bu Anayasa'yı uygulayacağını belirtmiştir. İnönü ise, Koçaş'ın (1978: 160-162) Anayasa konusundaki fikirlerine destek vererek, değişiklik tekliflerinin çeşitli sıkıntılara yol açabileceğini belirttikten sonra, gerekirse Ankara'ya gelebileceğini ifade etmiştir.

Tanör'ün belirttiği üzere, 1970 yılında askeri cihette Anayasacılığa ilgi üst düzeydeydi ve askerlerin görüşü, 1961 Anayasasının toplumun bünyesine uymadığı ve fazla hürriyetçi olduğu şeklindeydi. 61 Anayasası, 1969-1974 tarihleri arasında yedi defa değişiklik geçirmiş, asıl önemli olanları ise, 12 Mart rejimi koşulları altında 1971 ve 1973 yıllarında yapılanlar olmuştur. Bu değişiklikler genel hatlarıyla, devlet iktidarının yeniden düzenlenişi ile temel hak ve özgürlükler rejimini kapsamıştır (Tanör, 2016: 412-413).

12 Mart ara döneminde gerçekleştirilen bu kapsamlı Anayasa değişiklikleri, askeri kanadın lehine önemli birtakım sonuçlar doğurmuştur. Askerler bu dönemde de tıpkı daha önce olduğu gibi, kendi ayrıcalık ve özerkliklerini arttırmıştır denilebilir. Örneğin bu ayrıcalıklardan bir tanesi, askerlerin idari eylem ve işlemleriyle alakalı yargısal konuların yeni kurulan Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'ne verilmesidir. İkinci bir örnek ise, silahlı kuvvetlerin elindeki devlet mallarının sivil yönetimce denetlenmesi usulünden vazgeçilerek, Sayıştay denetimine getirilen muafiyettir. Sadece bu iki örnek bile, demokratik bir devlet yapılanmasında olmaması gereken durumlardır (Akıncı, 2014: 67).

Bu anti demokratik pratikler bununla da sınırlı kalmamıştır. Genel anlamda 12 Mart döneminde yapılan bu Anayasa değişiklikleri ile 1961 Anayasası'nın özgürlükçü ve demokrat öz taşıyan maddelerinde büyük yaralar açılmıştır. Esasında kişi özgürlükleri aleyhine ve vesayet kurumlarının lehine, üstelik bu yapıları güçlendirici nitelikte değişiklikler ikame edilmiştir (Aydın, Taşkın, 2015: 206).

2.3. MİT'te Yaşanan Sorunlar

Koçaş'ın anılarında (1978: 233) en fazla değindiği konu, hükümetin MİT ile olan ilişkileridir. Koçaş, hükümet ettikleri dönemde, MİT ile krizlere varan birçok badire atlattıklarını belirtir. Ona göre, MİT Müsteşarı, Başbakan Yardımcısına karşı sırtını Çankaya'ya dayayarak, ferman dinlemeyen bir tutum ve davranış içinde bulunuyordu.

Birinci Erim hükümeti zamanında MİT ile yaşanan sıkıntılar o dereceye ulaşmıştır ki, bu konuda Koçaş, Başbakan Erim'in de desteğini alarak dönemin MİT Müsteşarının istifasını

talep etmiştir. Bu hususu Milli Güvenlik Kurulu'nda dile getiren Koçaş, (1978: 245) toplantıda yaptığı sunumda MİT hakkında şu görüşleri ortaya koymuştur:

“...MİT'in bir kanunu vardır. Görevleri ayrıntılı olarak o kanunla saptanmıştır. Bu görevlerin başında stratejik istihbarat gelir. Siyasi işler peşinde koşmak, tertipler almak, siyasi akıl hocalığı yapmak görevi yoktur. Hâlbuki MİT, sadece demeyeyim ama büyük çoğunlukla bunları yapmakta ve idareyi müşkül ve kanunsuz durumlara düşürmektedir. Bu suçtur. Ve biz bu suçun işlenmesine daha fazla göz yumamayız. Yani ortak olamayız...”

Milli Güvenlik Kurulu'nda yaşanan bu hadiseyi^{***} Dışişleri Bakanı, “MİT Meydan Savaşı” olarak değerlendirmiştir. Ve Koçaş'a göre, o gün bu savaşı vermiş ve kazanmışlardı. Ancak Koçaş (1978: 252) anılarında, Erim'in tutumunu eleştirmiştir. Şöyle ki;

“...(A)ma asıl önemli olan, o kadar zeki ve tecrübeli Erim, o gün Milli Güvenlik Kurulu'ndaki havadan, kendisinin ve hükümetinin yasal ve gerçek gücünü gereği kadar anlayamadı, uzun vadeli olarak değerlendiremedi...”

Koçaş anılarında (1978: 222), MİT'in valilere bile emirler verdiğini ifade etmiş ve MİT Müsteşarından emir alan valilerle çalışamayacaklarını dile getirmiştir. Hatta Koçaş'a göre valiler, suçlarının vahametini dahi idrak edememekte, MİT Müsteşarını hükümet olarak gören tavır ve yaklaşımlar içinde bulunmaktaydılar.

Koçaş, MİT ile yaşanan krizde MİT Müsteşarının asker bir kişi olmasının etkili olduğunu, MİT'in hükümete yeteri kadar istihbari bilgileri ulaştırmadığını, daha çok Genelkurmay Başkanı ve Cumhurbaşkanı ile yakınlık kurduğunu, anılarının çeşitli bölümlerinde dile getirmiştir.

2.4. Ara Hükümet ve Asker İlişkisi

Koçaş, hükümette oldukları sekiz aylık dönemde askeri kanat ile ve özellikle de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ile fikir çatışmaları yaşadıklarını belirtmiştir. Bu minvalde Tağmaç'ın kendisinin anlam veremediği bir takım olaylar yüzünden kaprisli bir yaklaşım içine girdiğini anlatmış ve çok önceleri iyi seyreden diyaloglarının Koçaş'ın istifasını sunduğu zamanlara doğru gittikçe kötü bir hale büründüğünü ifade etmiştir (Koçaş, 1978: 535). Ancak Koçaş'ın anılarından öğrenildiği kadarıyla, Genelkurmay Başkanı Tağmaç da kendisinin

^{***} Bülent Tanör'e göre, 27 Mayıs ile Anayasallaştırılan Milli Güvenlik Kurulunun asker üyeleri, bu sayede sivil rejim ve kurumlar üzerinde zamanla artan bir denetim olanağı elde etmişler ve bu kurul asker üyeler için adeta bir “siyaset okulu”, sistemin kendisi içinde bir “zaman ayarlayıcı patlayıcı” işlevi görmüştür. Hatta 12 Mart muhtırasını veren yüksek komutanların bu belgeyi “ Milli Güvenlik Kurulu üyesi” sıfatıyla da imzalamaları, 12 Eylül 1980 müdahalesinin de yine MGK'nın asker kanadı tarafından gerçekleştirilmiş olması anlamlıdır (Tanör, 2016: 411).

istifasını istemiştir. Koçaş'ın anılarında yer alan bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla, asker 12 Mart'ı yapmakla kalmamış ve bir nevi bu işin sonuna kadar takipçisi de olmuştur. Görüldüğü üzere, askerlerin kurdurduğu hükümette, daha altıncı ayını tamamlamadan karşılıklı restleşmeler yaşanmıştır.

Bu durum Karpat'ın ifade ettiği gibi, Türkiye'de ordu, rejimin ve ulusal egemenliğin koruyucusu olarak, partiler dışında ve hükümetin üstünde devletin sözcüsü olmak iddiasındadır. Ordunun devlet bekçiliğini bu şekilde kendi kararıyla, kendisinin koyduğu ölçütlerde yüklenmek istemesi, bu kurumu demokrasiyle çelişen bir konuma sokmaktadır (Karpat, 2014: 55-56).

Koçaş anılarında, Başbakan Erim'i çeşitli olaylar karşısında takındığı tavırları nedeniyle eleştirmiştir. Sıkıyönetim uygulamalarının yoğunlaştığı, profesörlere varıncaya kadar birçok tutuklamaların olduğu ve aynı zamanda hükümete yakın gazetelerin de kapatıldığı bir ortamda, Başbakan'ın sıkıyönetim komutanlarına karşı, yapmış oldukları uygulamalarında daha dikkatli olmalarını söylediğinde, bir sıkıyönetim komutanının "...bize güveniniz yoksa istifa edeyim..." demesi karşısında, Erim'in mukavemetinin azalmasını şu şekilde eleştirmiştir:

"...(D)evlet idaresinin bir usulü ve zorunluluğu vardır. İsteyen istifa eder ama o usuller değişmez. Aksi halde herkesten evvel bizim de istifa edebileceğimizi belirtmek isterim, diyebilseydi; yani sorumlu olduğu sıkıyönetim icraatını eline alabilse, özellikle, perde arkasından istediğini yaptıran MİT'in ve Tağmaç'ın etkisinden kendini kurtarabilseydi işlerin şekli değişirdi. Yapamadık. Profesörler serbest bıraktırdı. Ama Erim'e de bir ad takıldı: Profesör değil, profesörcü Erim..." (Koçaş, 1978: 188).

Koçaş'ın anlattıklarına göre, hükümetin sıkıyönetimle olan ilişkilerinde özellikle İstanbul bölgesi sıkıyönetim komutanlığı ile olan ilişkiler bakımından tahammül edilemez bir boyut almıştı. Hatta yaşanan bir olay Koçaş ve on arkadaşının (11'ler olayı olarak bilinen) istifalarını hızlandırmıştır.^{§§§} Koçaş'ın anılarında bahsi geçen ve yaşananlara yeterli bir delil niteliğinde olan olay, Maltepe Cezaevinden 5 tutuklunun kaçması hadisesidir. Koçaş, tutukluların kaçtıklarından 2-3 gün sonra haberdar olduklarını hatta bu haberi gazetecilerden öğrendiğini belirtmiş ve Başbakanı dahi kendisinin bilgilendirdiğini söylemiştir (Koçaş, 1978: 495).

Yaşanan tüm bu olayların ardından Koçaş ve arkadaşları istifa kararı almışlardır. Koçaş ve on bakanın 3 Aralık 1971 günü Başbakan'a hitaben sunmuş oldukları uzun sayılabilecek istifa dilekçelerinde özetle şu ifadeler yer almaktadır:

^{§§§} Koçaş görev yaptığı 8 aylık dönem boyunca 4 defa istifa girişiminde bulunmuştur (1978: 546).

“...12 Mart müdahalesinin sona erdirmek istediği siyasal ve ekonomik bunalım, bugün biçim ve görünüş değiştirerek devam etmektedir. Sıkıyönetimin ilanından sonra Hükümet ile Sıkıyönetim arasındaki çalışma ve yürütme ilkelerinin iyi saptanamaması sonucunda ortaya çıkan bir kısım uygulamalar gerek dünya kamuoyunda gerekse Türkiye’deki aydınlar arasında kaygılar oluşturmuştur. Tüm bunların sonucu olarak, kolektif bir sorumsuzluk havasının daha uzun sürmeden etkili ve ciddi bir değerlendirme yapılması gereğine inanarak, hükümetteki görevlerimizden ayrılmaya karar verdik...” (Koçaş, 1978: 517).

Hükümetten on bir bakanın ve bunlara sonradan eklenen iki bakanın (Gençlik ve Spor Bakanı Sezai Ergun ve Bayındırlık Bakanı Cahit Karakaş) daha istifa etmesi Başbakan Nihat Erim’i çok zor bir durumda bırakmıştır.

Erim’e göre, on bir bakanın istifa etmelerinin bir sebebi de reformlar konusunda umutlarının kırılmış olmasıydı. Erim ayrıca, istifa eden bakanlardan hiçbirisine kızılgınlığı olmadığını belirterek, o ağır bunalım ortamında ezici bir yükün altına seve seve girerek sorumluluk kabul ettikleri için istifa eden bakanların her birine ayrı ayrı teşekkür borçlu olduğunu ifade etmiştir (Erim, 2007: 6-15).

Nusret Kirişcioğlu, Erim hükümetinin beyin kabinesini oluşturan on bir bakanının istifa etmesi olayını; memleketin en buhranlı günlerinde, tıpkı boykot yapar gibi, toptan ve tantana ile hükümetten ayrıldılar şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Üstelik vatandaşların da on birlerin istifası üzerine ister istemez, bu istifacıların hükümete girmesine kimlerin amil olduğunu düşünmek mevkiinde kaldığını ve de huzursuzluğun arttığını belirtmiştir. (Kirişcioğlu, 1973: IV). Bu şartlar altında artık Başbakan’a da hükümetin istifasını sunmaktan başka bir çare kalmamıştır. Nitekim Erim de aynı gün istifasını Cumhurbaşkanına sunmuştur (Aydın ve Taşkın, 2015: 233).

Koçaş’ın başını çektiği on birlerin istifasıyla birlikte, 12 Mart’ın ardından kurulan ilk hükümet böylelikle tarih sayfalarına karışmış olmaktadır. Görüldüğü üzere, hükümet edilmeye çalışılan bu kısa süre içinde, kabine var olan enerjisini biriken sorunların çözümünden ziyade, artan kişisel çekişmelere ve istikrarsızlıklara harcamıştır. Askerlerin özellikle MİT ve sıkıyönetimle ilişkiler konusunda, sergiledikleri müdahaleci ve çelişkili tutumları ile bu sürecin esas belirleyici aktörü olduklarını söylemek mümkündür.

3. Nihat Erim'in Anıları

Nihat Erim'in 12 Mart'a ilişkin anılarına geçmeden önce, ailesinin anıların derlendiği kitaba yazdıkları sunuş yazısından anlaşıldığı kadarıyla Erim****, ortanın solunda bir akademisyen, insan hakları savunucusu ve olası Türkiye Cumhurbaşkanı adayı olan ve ailesinde asker dahi bulunmamasına rağmen, silahlı kuvvetlerin çok yakınında bulunmuş bir isim olduğu görülmektedir. Yine Erim ailesinin 12 Mart muhtırası hakkındaki fikirleri de sunuş yazısından öğrenildiği kadarıyla şu şekildedir:

"...(A)nti demokratik olsa da, bazı çevrelerce cunta olarak nitelendirilse de, Türk Ordusu demokrasiye inancını her üç müdahaleden sonra yönetimden hızla çekilerek göstermiştir..." (2007: XIV).††††

Erim'in 626 sayfa tutan anılarının üçte bire yakını, 12 Mart öncesi ve sonrasında gazetelere yansıyan haber, manşet ve yorumlardan oluşmaktadır. Erim'e göre yoğun bir arşiv çalışmasına dayanan anıları, o yıllarda yaşanan sosyal gelişmeleri açıklama noktasında, dönemi objektif bir biçimde incelemek, inanılır sonuçlar koymak ve isteyeceklere belge niteliğinde bilgiler sunmaktadır.

12 Mart muhtırası hakkında Erim'in yapmış olduğu değerlendirmelere göre, muhtıraya şu ya da bu gerekçe ile o günün Cumhurbaşkanı, hükümeti, millet meclisi, siyasi partileri, tek tek milletvekilleri ve Cumhuriyet Senatosu üyeleri uymuşlardır. Eğer bahsi geçen bu kurum ve kişiler Muhtıraya karşı dursalardı, buna ne dört komutanın, ne de hatta silahlı kuvvetlerin moral gücü dayanabilirdi (Erim, 2007: 1-2).

Erim, o döneme ilişkin anılarında hükümetin başındaki isim olan Demirel hakkında şu görüşleri ileri sürmüştür: *"...Demirel ülkede yaşanan durum hakkında meclise bilgi verdikten sonra, muhalefetin desteğini isteyecek ve eğer bu desteği almaz ise, gidip istifasını Cumhurbaşkanına verecekti. Bunu yapmamak Demirel'in başlıca hatası olmuştur..."*

Erim, Demirel'in istifasını vermesi gerektiğini söylemesine rağmen, şu itirafta da bulunmaktadır: *"...Hükümet değişikliği olsa bile eylemler durmayacaktı. Kanaatime göre, bu eylemler yurt içinden değil, yurt dışından yönetilen bir örgüt tarafından el altından*

**** Nihat Erim, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 8 Mart 1943 yılında başlayan VII. Dönem ara seçimlerinde bağımsız olarak Kocaeli Milletvekilliğine seçilmiş ve böylece siyasete ilk adımını atmıştır. 21 Temmuz 1946'daki VIII. Dönem seçimlerinde tekrar Kocaeli'nden seçilmek suretiyle, Meclis'teki yerini 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar korumuştur. Siyasetin içinde kırk yıla yakın bir süre bulunan ve suikastla öldürülen tek Türk Başbakanı olan Nihat Erim, siyasetçi kimliğinin yanı sıra gazetecilik yönüyle de dikkatleri üzerine çekmiştir (Unat, 2008: 14).

†††† Aksi belirtilmediği sürece bu bölümde kaynak olarak Erim'in eserinden yararlanılmıştır.

düzenleniyor ve sevk ediliyordu. Başbakan olduktan sonra haber alma örgütünün bana verdiği bilgileri gördükten sonra bu bende bir inanç halini aldı...” (Erim, 2007: 168-169).

Erim’e göre, 12 Mart muhtırası olağanüstü veya olağandışı bir gelişmedir. Erim anılarında, silahlı kuvvetlerin başındakileri böyle bir muhtıra vermeye iten ya da o davranışa zorlayan tehlikeleri iyi değerlendirmek gerektiğini belirtmiş, her şey doğal yolunda giderken muhtıra vermenin hiçbir komutanın göze alabileceği bir girişim olmadığını ifade etmiştir. Ona göre, bunlar okunduktan ve üzerlerinde düşündükten sonra 12 Mart döneminde ne ağır, ne güç koşulların altından kalkılmaya çalışıldığı daha insafli değerlendirilecektir (Erim, 2007: 3).

3.1. Hükümetin Kurulma Süreci

Nihat Erim, hükümeti kurma görevini nasıl kabul ettiğini anılarında şöyle dile getirmiştir:

“Muhtıra verilmiş, vazo kırılmış, parçaları ortada, beni çağırıyorlar, ‘al bu vazoyu tamir et’ diyorlardı. O durumda memleketin sivil bir hükümetle idaresinin devamı çok önemliydi. Asker parlamento da kapatarak devlete el koyduğunda yeniden demokrasiye geçmek çok güç bir iş olurdu. Parlamento mutlaka yaşamalıydı...” (Erim, 2007: 177-178).

Erim’in anılarında (2007: 128) yer alan ve 20 Mart tarihli Milliyet’te Abdi İpekçi’nin kaleme aldığı *“Erim’in karşılaşacağı güçlükler”* başlıklı yazıda; Nihat Erim’in, devlet adamlığı niteliğini uluslararası tecrübesiyle zenginleştirmiş, saygı ve güven oluşturmuş bir siyaset adamı olduğu ve kişiliği açısından bakılınca görevin ona verilmesinde isabet bulunduğu tespiti yapılmıştır. Ancak sonrasında, Erim’in CHP ve hiç değilse AP yöneticileriyle birleşme yolunu bulamazsa, yeni hükümetin kısa sürede kurulmasının mümkün olamayacağı değerlendirilmiştir.

Erim, hükümeti kurma konusunda meclisteki siyasal partilerden de temsilci buldurmak istemiştir. 26 Mart günü onaylanan ve 7 Nisan günü güvenoyu alan Erim kabinesinde, Adalet Partisinden beş, Cumhuriyet Halk Partisinden üç, Milli Güven Partisinden bir, tabii üyelerden bir olmak üzere toplam 24 üyeden oluşan bir kabine teşkil edilmiştir. Kabinede meclis üyesi olmayan 15 teknokrat kimlikli üye de yer almıştır. Başbakan tarafından “beyin takımı” olarak adlandırılan bu kişiler, hükümetin “reformcu” kanadını temsil etmekteydiler (<http://www.hurriyet.com.tr/teknokrata-politikaci-celmesi-694>).

Erim hükümeti kurarken “üçlü denge” diye adını verdiği bir ortamdan bahsetmektedir. Başta Cumhurbaşkanı, bir tarafta meclis ve parti örgütleri ve öbür yanda da silahlı kuvvetler. Erim bu durumu anılarında (2007: 190) şöyle açıklamaktadır: *“...bu üçlü dengeyi daima göz önünde tutmam gerekiyordu, eğer bir iş görecekti idi isem... Onun için daha ilk adımda,*

hükümete almak istediğim şahıslar hakkında, askeri kanaldan kesin itiraz gelince üzülerek, fakat çaresiz buna boyun eğdim. Bu çok üzücü bir durumdu. Onlara karşı hala bir eziklik duyuyorum...”

Erim anılarında, kurulan ilk iki hükümetin başındaki insan olarak, muhtırada sözü edilen ve askerlerin huzursuzluğuna sebep olan konulara öncelik verdiğini, Anayasa ve yasalara karşı gelenlere, ulusun ve ülkenin bütünlüğüne kast edenlere karşı mücadele ettiklerini ve kumandanların istediği reformlara da büyük önem verdiklerini belirtmiştir. Anılarında (2007: 201) ön planda yapabileceklerine inandığı ve yapmaya kararlı oldukları reformları şu şekilde açıklamaktadır: “...toprak reformu, milli eğitim reformu, mali reformlar, hukuk ve adalet reformu, devlet kesiminin yeniden düzenlenmesi, enerji ve tabii kaynaklarla ilgili reformlar...”

Erim’in anılarında, reform hükümeti dediği ve programında CHP’nin 1940’lı yıllardan beri gündeme getirdiği toprak reformu, devlet kesiminin yeniden düzenlenmesi gibi esas meselelerde, nasıl bir yöntem izleneceğine dair ya da bu konuya yönelik geliştirilecek politikaların ayrıntısı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Erim (2007: 4-5), görevde buldukları zaman içinde, hükümet olarak hiçbir hukuk dışı, yasa dışı karar almadıklarını Anayasa Mahkemesi ve Danıştay’ın yetkilerini tam kullandıklarını, yargıçların bağımsızlıkları ile her türlü güvencelerinin sağlam tutulduğundan ve bunları zedeleyecek hiç bir yasanın parlamentoya gönderilmediğinden söz etmiştir

Koçuş’un yukarıda sözünü ettiği haşhaş ekim konusunun Erim’in anılarında geniş bir şekilde ele alındığı söylenebilir. Erim, haşhaşın son kalan dört ilde yasaklanmasının ABD’nin baskısı ile olmadığını, bunun bir yandan insanlık duyguları, öte yandan haşhaş ekicisi çiftçilerin uzun süreli çıkarlarının göz önüne alınarak alınan bir karar olduğunu ileri sürmüştür. O dönem için medyada, bu yasaklama kararının ABD ile anlaşarak yapıldığı yönünde haberlere ilişkin olarak Erim, haşhaş ekimini tek taraflı bir kararla, kendi kararlarıyla yasakladıklarını dile getirmiştir, ona göre, gerçek durum budur. Erim, Hürriyet gazetesinde yayımlanan bir demecinde bu olaydan şöyle söz eder:

“Amerikalılarla biz görüşmeler yaptık, ama bu görüşmelerde biz kendi tek taraflı irademizle haşhaşı yasakladığımız takdirde, Amerika’nın buna katkısı, bundan doğacak maddi zararları telafi etmek için katkısı ne olacaktı? Amerikalılar bize bunu anlatmışlardır. Yoksa biz Amerika’yla oturup ben haşhaşı yasaklayacağım, sen de bana ne vereceksin bunun karşılığında gibi, bir milletlerarası anlaşmaya gitmedik” (Erim, 2007: 258).

3.2. Nihat Erim ve Anayasa Tartışmaları

Nihat Erim'in Başbakanlığı döneminde en yoğun tartışmalar, sıkıyönetim ve Anayasa değişikliği konularına odaklanmıştır. Hatırlanacağı üzere, Koçuş'un da anılarında en çok değindiğı konuların başında, Anayasa değişiklikleri ve sıkıyönetim uygulamaları vardı. Koçuş, her ne kadar Anayasa değişikliklerinden yana bir tavır takınmasa da, Erim farklı bir görüş içinde olmuştur. Aslında Erim'in kendisi de göreve başladığında, Anayasayı uygulamak için geldiğini ifade etmesine karşılık, sonradan yaşanan gelişmelerin bu fikir değişikliğinde önemli bir rol oynadığını belirtmiştir.

Anılarında (2007: 176) geçen; *"...fakat sonradan gördüm ki, eylemleri, anarşik olayları karşılayabilmek için, Anayasa'da mutlaka bazı değişiklikler yapmak gerekmektedir. Bunu görebilmem için Başbakan olarak devletin her türlü haber alma kaynaklarıyla temasa geçmem gerekmişti..."*

Anayasa değişikliği konusuna çok önem veren Erim, konu hakkında parti liderlerinin görüşünü aldığını, birçok profesör ve yazarla görüşmeler yaptığını ve sonrasında radyo ve televizyon aracılığıyla fikirlerini kamuoyuna açıkladığını belirtmiştir.

1961 Anayasası, Erim'e göre (2007: 219-279), çok liberal ve hatta Türkiye şartlarında lüks bir Anayasadır. Alman, İtalyan ve İngiliz Anayasalarından daha ileridedir. Ancak Anayasa'da yapılacak değişiklikler ve çıkarılacak yeni kanunlar, Türkiye'de ana hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasını ve modern Batı demokrasilerinden daha geri bir durumun yaratılmasını asla öngörmemektedir

Anayasa değişiklikleri konusunda gazetede yer alan bir demecinde Erim (2007: 329) şu fikirleri ileri sürmüştür:

"...değişiklikler 1961 Anayasası'nın bünyesini hiçbir surette değiştirmemiştir. 1961 Anayasası bütün bünyesiyle, bütün varlıklarıyla yaşamaktadır, yaşayacaktır. Bütün müeyyideleriyle yaşayacaktır. Anayasa Mahkemesi ve adalet müesseseleri, bunların hepsi yaşayacaktır."

5 Eylül 1971 günü, Anayasa değişikliklerinin Meclis'te görüşmelerinin sona erdiği günde, Meclis kürsüsüne gelen Erim (2007: 407) şunları söylemiştir:

"Arkadaşlar, Anayasalar kaskatı donmuş cisimler değildir. Gerçekten bu Anayasa değişikliklerine lüzum ve zaruret vardı. Bugün yurdumuzun 11 vilayeti sıkıyönetim altındadır. Elbette bunun bir sebebi vardır. Yurdumuz içten ve dıştan büyük bir suikast karşısında idi ve o suikast bugün de ortadan kalkmış değildir. Bu Anayasa değişikliklerinin Türkiye'de demokrasiyi kuvvetlendirmiş olduğuna içten inanıyorum."

3.3. Sıkıyönetim ve Denge Sanatı Olarak Siyaset

Yine o dönemde çok yoğun tartışmalara konu olan sıkıyönetim uygulamalarının Erim'in anılarında geniş yer bulduğunu söylemek mümkündür. Erim, sıkıyönetim ilanını Genelkurmay Başkanı ve MİT'in kendisine tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Ancak sıkıyönetim ilanından yaklaşık bir ay sonra İsrail Başkonsolosu'nun kaçırılması^{****} olayı hükümeti zor durumda bırakmıştır. Bu durum hükümetin tutumunun sertleşmesine ve sonucunda da öğrencilere yönelik çok sayıda tutuklamalara neden olmuştur (Aydemir, 2014: 49).

Erim anılarında (2007: 225), sıkıyönetim komutanlarının yapmış olduğu uygulamalar hakkında özellikle gözaltına alınan tanınmış aydınların ve seçkin yazar sayılarının yükselmesi karşısında, bu durumu Cumhurbaşkanı Sunay'a yansıttığını belirtmektedir. Erim'in bu görüşlerinden anlaşıldığı üzere, kendisinin de yukarıda sözünü ettiği üçlü dengenin muhafaza edilmesine gayret ettiği görülmektedir. Erim'in Genelkurmay ve Cumhurbaşkanı arasında korumaya çalıştığı bu denge halinin, ilerleyen kısımlarda da değinileceği üzere, pamuk ipliğine bağlı olduğu görülecektir.

Erim'in anılarında (2007: 280), sıkıyönetim konusunda gazetelere yansıyan şu değerlendirmesi de konuya bakışını yansıtmaya açısından önemlidir:

“Ancak Türkiye devamlı olarak sıkıyönetim altında yaşayamaz, yaşamamalıdır. Ordunun asıl görevi bu değil. Ordunun asıl görevi yurdun savunmasını hazırlamak. Ona çalışmak. Şu halde Anayasamızdan başlayarak, kanunlarımızı o hale getirelim ki, bir ucu dışarıda olan ve üç istikamette gelen tehlikeleri önleyebilelim.”

Erim bu beyanları ile ordunun esas fonksiyonunun yurt savunmasına hazırlık olduğunu ifade etmesine rağmen, bir başka açıklamasında ise, ordunun görev ve fonksiyonları hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Adı geçen bu değerlendirmesinde (2007: 329); ordunun memleket çaresiz bir bunalım içinde bulunduğu kanaati milletçe benimsendiği zaman, bir vazife şuuruyla harekete geçmekte olduğunu ifade etmiştir. Erim'e göre, memlekette bunalım herkesin huzurunu bozacak bir nitelik aldığı zaman, her vatandaş gibi, her zümre gibi, her topluluk gibi ordunun bundan müteessir olmaması mümkün değildir.

Erim bu ifadelerini daha da ileriye götürerek, siyasetçiler olarak kendi vazifelerini yapmakta dikkatli olurlarsa, demokratik hayatın bu gelişme ve tekâmül etme devirlerini atlatabileceklerini de vurgulamaktadır. Sözü edilen bu her iki beyanatından anlaşıldığı

^{****} 17 Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'un Mahir Çayan'ın liderliğini yaptığı yasadışı THKP-C tarafından kaçırılması, hükümet tarafından ülke genelinde büyük bir tutuklama operasyonunun başlatılmasına yol açmış ve 19 ilde 427 kişi gözaltına alınmıştır (Aydemir, 2014: 50).

kadarıyla, Erim için ordunun tek bir fonksiyonu bulunmamaktadır. Ona göre, memlekette sıkıntı baş gösterir ve siyasiler vazifelerini iyi yapmazlar ise, ordunun da her vatandaş gibi bu durumdan şikâyet etmeye hatta müdahalede bulunmaya hakkı vardır. Bu düşünceleriyle Erim, askerin görev ve fonksiyonunun göreceli bir durum arz edebileceğini ifade etmekte (dolayısıyla darbe ve muhtıraların belirli koşulların varlığı halinde olabileceğini söylemekte) ve kendisinin deyimiyle üçlü dengeyi gözetmeye devam etmektedir.

3.4. Siyasi Bunalım ve Erim'in Tutumu

Erim hükümet ettikleri dönemde, Koçuş ve arkadaşlarının istifaları öncesinde Ekim 1971'de bunalımlı bir dönemden geçtiklerinden söz eder. Bu bunalımlı dönem^{§§§§}, 5 Ekim 1971 günü Adalet Partili bakanların hükümetten çekilme kararı almalarıdır. Asıl bunalım ise, bu çekilme kararı sonrası, Erim'in Cumhurbaşkanı Sunay'a istifasını sunmasıdır.

İlk olarak, AP'li bakanların istifasından söz edilecek olursa, Demirel bu istifa gerekçesini şöyle açıklamaktadır: “...*(H)ükümet partiler üstü ve tarafsız bir konumda değildir. Reformlarda kendi felsefemize uygun olanları destekleyeceğiz*” (Erim, 2007: 428). Cumhurbaşkanı Sunay'a göre, bu girişimin hedefi hükümet olamazdı. O hükümeti işbaşına getiren kuvvetlerdi. Demirel'in bu çıkışı karşısında Sunay, devlet başkanı olarak AP'li üyelerin hükümetten çekilmesini uygun bulmadığını belirtmiştir. Sonucunda söz konusu bunalım, Cumhurbaşkanı'nın müdahalesiyle atlatılmaya çalışılmıştır. Ancak atlatılmış gibi görünse de, Erim anılarında (2007: 421-422) bu durumu, “*bunalımı dondurduk, buzdolabına koyduk, orada duruyor*” şeklinde yorumlamıştır.

Bu gelişmeler cereyan ederken asıl bunalımın Erim tarafından gündeme getirildiği görülecektir. Şöyle ki, Erim, AP Genel Başkanı olan Demirel'i kastederek, bazı çevrelerin bu tarihi olaydan (12 Mart) gerekli dersi hala çıkaramadıklarını dile getirerek, aşağıdaki görüşleri ileri sürmüştür:

“...*AP Genel Başkanı hakkında, Başbakan iken kardeşleri için devlet bankalarından büyük ölçüde krediler sağlanmıştır. Yani Başbakanın kardeşlerini kayırma iddiaları bulunmaktadır ve bu iddialar ile ilgili soruşturma işlemi aylardır parlamentomuzda uykudadır. İnsafla düşünölsün, bu hali gören vatandaşlarda, politika usullerimize ve politikada faziletin hâkim olduğuna inanç ve güvenç kalır mı? 12 Mart'ı oluşturan olaylarla bizdeki bu ters tutumun etkisi nasıl inkâr edilebilir...*” (Erim, 2007: 429-430).

^{§§§§} Demokratik Parti Genel Başkan Yardımcısı ve Konya milletvekili Faruk Sükan, *1971 yılı sonbahar siyasi buhranının icmali* başlıklı layihasında, Türkiye'nin 12 Mart'tan sonra ikinci bir siyasi buhranı 71 yılının Eylül, Ekim ve Kasım aylarında geçirdiğinden söz etmektedir (2007, s. 437).

Erim, sonbahar bunalımı olarak adlandırılan dönemde, yani Eylül ayından Kasım ayına kadar geçen olaylara, Maltepe Askeri Cezaevinden Mahir Çayan ve arkadaşlarının kaçmaları olayı da eklenince, hükümetin içinde ve parlamentoda huzursuzluğun, sinirlilik ve alınganlığın arttığını belirtmiştir. Hatta bu gergin ruh halinin, Kasım ayı sonunda sıkıyönetimin uzatılması konusunun Meclis'te tartışılması esnasında, ortaya konulan görüş ve eleştirilere de yansıdığını dile getirmiştir.

Erim'e göre, hükümette buldukları sekiz aylık zaman diliminde bazı gerçekler belirmişti. Erim bu gerçekleri (2007: 479), ilk olarak parlamentoda en az bir partinin sorumluluğunu candan benimsemediği bir yürütme organının, güvenceden yoksun kalacağını belirterek ortaya koymuştur. Ardından reformlar konusunda, partileri bir araya getirmenin imkânsız sayılacak kadar güç olduğunu ifade etmiştir. Erim, 12 Mart'ın etkisinin birkaç ay sürdüğünü ve gün geçtikçe gücünün azaldığını ve Hükümeti, AP'nin istemeyerek tuttuğunu vurgulamıştır. Mecliste yer alan muhalefet partilerinden CHP'nin ise, içinden bölünmüş olduğunu, Ecevit ve arkadaşlarının baştan beri 12 Mart'a ve Erim hükümetine karşı çıktıklarını belirtmiştir. Erim bu görüş ve değerlendirmeleri sonrasında, 12 Mart döneminin belki de genel resmini çizecek olan şu soruyu sormaktadır: *“İşte tüm bu durumlar karşısında biz kime dayanarak, kimin desteği ile reform kanunlarını meclislerden geçirebilecektik?”*

Sözünü etmiş olduğumuz bu sancılı ve sıkıntılı siyasi atmosferin ardından, Başbakan Yardımcısı Sadi Koçuş'un ve 10 hükümet üyesinin istifalarını sunmaları, bardağı taşıran son damla olmuş ve artık Erim'in istifasını vermekten başka seçeneği kalmamıştır. Nihayetinde, 3 Aralık günü Cumhurbaşkanı'na aşağıdaki istifa dilekçesinin arzıyla 1. Erim hükümetinin görevi sona ermiştir.

“26 Mart 1971 günü yüksek tensipleri ile kurulan hükümetin 11 üyesi bugün (3 Aralık) istifalarını sunmuşlardır. Bu durumda 11 bakanın istifalarını kabul ederek göreve devam etmek yerine, hükümetin tüm olarak istifasını sunmayı uygun buldum...” (Erim, 2007: 483).

Erim'in istifayı uygun buldum şeklinde ortaya koyduğu irade beyanı, uzun sürmemiştir. Sadece bir günlük aranın ardından, 4 Aralık günü, Cumhurbaşkanı ile görüşmesi sonrasında hükümeti tekrar kurma görevini üstlendiğini kamuoyuna ilan etmiştir. Erim, bu karara (2007: 486), 4 Aralık günü Çankaya'da Cumhurbaşkanı nezdinde, Genelkurmay Başkanı ve üç kuvvet komutanıyla toplanmaları sonucunda 12 Mart muhtırasının 3. maddesini uygulama tartışmalarının yaşanması sonrasında vardığını açıklamıştır. Erim, Cumhurbaşkanı'nın kendisine yeni hükümeti kurma görevini teklif ve rica etmesi üzerine, tekrar sorumluluk aldığını ifade etmiştir.

Erim anılarında (2007: 488), 11 Aralık günü parlamentodan 14 ve parlamento dışından 11 teknisyenin görev aldığı yeni hükümeti***** kurmayı başardığını ve bu hükümetin de bundan önceki Bakanlar Kurulu gibi, Anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir zihniyetle gerçekleştirmeye üstün önem vereceğini ve de reformları hızlandıracaklarını ifade etmiştir.

12 Mart sonrası kurulan bu ikinci Erim hükümetinin de, bir önceki gibi askerlerin tavsiye ve bir anlamda telkinleriyle hatta tabiri caizse, talimatlarıyla kurulmuş olduğunu ve her ne kadar Erim'in iradesiyle şekillenmiş görülen bu hükümetin aslında askerlerce belli bir şablonda oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Fakat Erim'in açıklamalarına bakıldığında şu cümleler dikkat çekmektedir: “...(B)en hiçbir zaman “hükümeti ordu getirdi” demedim. Denmesine de müsaade etmedim. Hükümet içinde de izin vermedim. Hükümet tamamen Anayasanın çizdiği sınırlar ve usuller içinde kurulmuştur...” (Erim, 2007: 497).

Muhtıranın ardından kurulan bu ikinci hükümet, ilkinin yarısı kadar bir süre zarfında ülkeyi idare etmeye çalışmıştır. İkinci Erim hükümetinin istifasına giden süreç ile Birinci Erim Hükümeti'nin istifası arasında benzer nedenler olduğunu söylemek mümkündür. Yine sıkıyönetim komutanları ile sıkıyönetim mahkemelerinin yaptıkları uygulamalar, özellikle idam cezaları konusunda alınan kararlar, bu süreçte önemli bir rol oynamıştır.

Erim'e göre, hükümetin istifası öncesinde yaşanan ikinci bir olay da, Genelkurmay Başkanı Tağmaç ile CHP lideri İnönü arasındaki sıkıyönetim ve idam kararları konusunda yaşanan gerginliklerdir. Erim anılarında (2007: 552-554), İnönü'nün sıkıyönetimin uzatılmaması ve siyasi suçlar için idam cezasının uygulanmaması şeklindeki görüşlerinin, Tağmaç'ı gücendirdiğini belirtmiştir. Üstelik hem kuvvet komutanlarının hem de hiyerarşinin bir kademe altında yer alan sıkıyönetim komutanlarının siyasi partilerle, liderlerle çekişmeye başlamasının hükümetin yaşamasını zorlaştırdığını ve bu nedenle kendisinin çekilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Erim'in bu beyanları karşısında, Sadi Koçuş'ın Erim hakkında söylediklerine hak verilebileceği görülmektedir, ancak bu defa durum farklıdır. Yani Erim, hükümette olaylara hâkim olmak inisiyatifini kaybettiğini hissettiğinde, istifa kararını vermekte tereddüt etmemiştir. İdamlara, karşı bir duruş sergileyen Erim'in bu tavrına, her ne kadar CHP'den destek gelse de, diğer partiler tarafından kendisine yoğun bir eleştiri yapılmıştır. Erim'in Meclis'te destek bulamadığım için istifayı düşündüm demesi, bu sebeple olsa gerektir. 25 Mart'ta yapılan sıkıyönetimin uzatılması hakkındaki Meclis görüşmelerinde, Demokrat Parti

***** Yukarıdaki kısımlardan hatırlanacağı üzere, birinci Erim hükümetinde Kabinede meclis üyesi olmayan 15 teknokrat görev almıştı.

grubu adına konuşan Faruk Sükan'ın, hem Erim hükümetine hem de CHP'ye yönelik yoğun eleştirilerinden şu şekilde bahsedilir:

"...Erim hükümetleri, siyasi ve sosyal huzuru yerleştirmek gibi iddialı hedefler bir yana, devletin bir günlük asayiş hizmetlerini dahi sıhhatle yürütecek bir icraatı gerçekleştirememiştir. Bugün milletlerarası komünizmin gündeminde birinci sırayı, Türkiye'deki idamların önlenmesi konusunun teşkil ettiği de yetkili makamlarca beyan edilmektedir. Oyun bu derece meydanda olduğu halde, iktidar ortağı bir siyasi partinin (CHP) bir süreden beri devam eden bu yaklaşımına esef etmemek mümkün değildir..." (Erim, 2007: 561-563).

Erim tüm bu gelişmeler sonrasında, kararını vermiş ve 27 Mart'ta istifa mektubunu Cumhurbaşkanı'na sunmuştur. Artık Erim, hükümetten çekilme konusunda kararlıdır. Erim anılarında (2007: 626), istifa kararında kesin bir tutum içinde olduğunu Genelkurmay Başkanı Tağmaç'a da aktardığını belirtmektedir. Anılarında Tağmaç'la aralarında geçen diyalogdan şöyle söz etmektedir:

"...Org. Tağmaç, 'acaba çekilmeniz için bizim bilmediğimiz bir neden mi var' diye sordu. Kendisinin de birlikte yaşadığı, gelişmesini birlikte gördüğümüz 'son ayların olaylarından başka sebebe ihtiyaç yoktu ki' diye yanıtladım. Bu defa artık geri dönmek niyetinde olmadığımı belirttim."

Nihayetinde, 17 Nisan günü Erim'in istifası kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanı Sunay, Erim'in istifasının kabul edildiğini ve yeni hükümet kuruluncaya kadar da Ferit Melen'in Başbakanlığa vekâlet edeceğini, Başbakanlığa, Millet Meclisi Başkanlığı'na ve Senato Başkanlığı'na bildirmiştir. Erim'in anılarında (2007: 626) yayınladığı istifa mektubu ve Cumhurbaşkanı'ndan gelen cevap yazısından anlaşılacağı üzere, kendisinin bundan sonra Cumhuriyet Senatosu üyeliğine atandığı bildirilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

12 Mart döneminin, Türkiye'de demokrasinin gelişimi açısından ele alındığında, bünyesinde çeşitli dersleri barındıran bir dönem olduğu aşikârdır. Ancak her zaman olduğu üzere, genel anlamda geçmiş tecrübelerden sonuçlar çıkarılmadığı gibi, özelde 12 Mart döneminden de gerekli derslerin alınmadığı bir gerçektir.

Şöyle ki, her iki anı kitabında da görüleceği üzere, askerin gölgesinde, tırnak içinde zorlamayla oluşturulan hükümetler, hiç bir zaman uzun ömürlü olamamıştır, olamayacaktır da. Her iki Erim hükümeti ve ardından kurulan Melen ve Talu hükümetlerinin görev süreleri bunun delilini oluşturmaktadır. Muhtıranın ardından Cumhurbaşkanı'nın, Erim'i hükümeti kurmakla görevlendirmesi sonrasında, 1. Erim Hükümeti 26 Mart 1971 ile 3 Aralık 1971 (Koçuş ve

arkadaşlarının istifalarını sundukları) tarihleri arasında dokuz aya yakın bir zaman diliminde, yerine gelen 2. Erim Hükümeti ise, 17 Nisan'a kadar dört ay süreyle iktidarda (!) bulunmuştur. 1973 seçimlerine kadar yaklaşık 2,5 yıl süren 12 Mart ara döneminin, yarıya yakın bir zamanında Erim ve kabinesi yönetim vazifesini üstlenmiştir. Tabii ne dereceye kadar yönetimde veya iktidarda bulduklarını kestirmek zor olmasa gerektir.

12 Mart'ın ardından ilan edilen sıkıyönetim, MİT'in ve Genelkurmay'ın kontrol ve gözetiminde sürdürülmüştür. Anı kitaplarından hatırlanacağı üzere, sıkıyönetim uygulamaları hem Birinci hem de İkinci Erim Hükümetlerinin en çok sıkıntı yaşadığı konuların başında gelmiştir. Bunda, sıkıyönetim komutanlarının hükümete oranla Genelkurmay'la olan yakın çalışma ve münasebetleri yanında, MİT'in sıkıyönetim komutanlarına gönderdiği çoğu asılsız ve aşırı uygulamaları içeren dosyaları ve sözde istihbaratları etkili olmuştur denebilir.

Anılarda yaşandığını öğrendiğimiz tüm bu olaylar neticesinde ve Koçuş'un (1978: 207) da vurguladığı üzere, "kendilerinden başka herkesin iktidarda olduğu o dönemde", hükümetin görev yapma imkân ve kabiliyeti kalmamıştır. Hatta bu durumun aynı hükümette, aynı dünya görüşlerine sahip insanların bile birbirlerine ters düşmelerine neden olduğunu söylemek mümkündür. Hatırlanacağı üzere Koçuş, (1978: 188) sıkıyönetimin sınırları zorlayan uygulamaları karşısında, takındığı tavır nedeniyle Nihat Erim'i eleştirmiş ve Erim'in, perde arkasından istediğini yaptıran MİT'in ve Tağmaç'ın etkisinden kendini kurtarabilmesi durumunda işlerin şeklinin değişeceğini ifade etmişti.

Aslında bu durum, yani sıkıyönetim adı altında iç güvenliğin silahlı güçlere bırakılması, Bülent Tanör'ün sözünü ettiği üzere, ister istemez askerlerin siyasallaşması sürecini de hızlandırmaktadır. 1961 Anayasası'nın anarşi ve terör olayları karşısında tek çare olarak sıkıyönetimi öngörmüş olması, askeri güç-sivil otorite ilişkileri açısından bir eksiklik meydana getirmiş ve bunun neticesinde de askeri müdahalelerin sıkıyönetimli bir ülkeden doğmaları sonucunu meydana getirmiştir (Tanör, 2016: 411).

12 Mart muhtırası verildikten sonra, anılarından öğrenildiği kadarıyla hem Koçuş hem de Erim, muhtıranın destekçisi ve taraftarı olmuşlar ve her ikisi de dönemin Adalet Partisi iktidarını yaşanan olayların sorumlusu ilan etmişlerdir. Üstelik bu görüşlerini kamuoyuna mal edip, toplumdaki genel kanaatin bu yönde tezahür ettiğini söylemişlerdir. Ancak, bu konuya ilişkin kesin bir tanımlamada bulunmak güçtür. Hele hele yaşanan olaylara günümüz penceresinden bakıldığında, o dönemki kamuoyunu kimlerin ve hangi güçlerin yönlendirdiği sorusu sorulacak olursa, üstelik kitle iletişim araçlarının bu kadar yoğun ve yaygın olmadığı da göz önüne alındığında, kamuoyunun nasıl bir tepki vereceğini peşinen kestirmek zor olsa gerektir.

Dolayısıyla Erim'in anılarında (2007: 2) sözünü ettiği, "...12 Mart günlerinde, Cumhuriyet gazetesi, muhtırayı 'milli iradenin manevi tezahürü' olarak selamlamaktaydı. Birçok kuruluş muhtırayı alkışlamada birbirleriyle yarışa girmişti..." sözlerinin sağlıklı bir tahlile ihtiyacı vardır. Kaldı ki Erim'in bu tahlilinin peşin bir hüküm olduğu, yine kendisinin anılarında geçen şu sözlerinden anlaşılmalıdır: "...(T)arih yazmak için henüz yeterli zaman geçmedi. Bu bakımdan beş, altı yıl çok kısadır. En az elli yıl geçmeden bir dönemin tarihi yazılamaz derler. Bu söz çeşitli yönlerden doğrudur..."

12 Mart'a ilişkin her iki anı yazarının da görüşü; ordunun tek bir fonksiyonunun bulunmadığı, memlekette sıkıntı baş gösterir ve siyasiler vazifelerini iyi yapmazlar ise, ordunun da her vatandaş gibi bu durumdan şikâyet etmeye hatta müdahalede bulunmaya hakkının olduğu şeklindedir. Bu düşünceleriyle hem Erim hem de Koçaş, askerinin görev ve fonksiyonunun göreceli bir durum arz edebileceğini savunmakta ve bu görüşleriyle askeri yönetimlerden, darbe ve muhtıralardan yana bir tutum sergilemektedirler. Kendilerinin ortaya attıkları bu görüşe göre, 9 Martçılara da hak vermek gerekecekti. Hatırlanacağı üzere 9 Martçılar da, memleketteki sıkıntılardan şikâyet etmekle kalmamış ve yönetime müdahale etme cüretini göstermişlerdi.

Anayasa gereği oluşturulan kurum ve kurullarda üye olarak yer alan, dolayısıyla hükümetle çok yakın bir mesai içerisinde bulunan ordunun, memlekette eğer bir bunalım söz konusu ise, bunu muhtıra vererek ya da darbe yaparak gidermeye çalışması ve her müdahaleden sonra Anayasa değişikliklerinin gündeme getirilmesi, asıl sorgulanması gereken noktalardır. Ordunun, devlet organlarını yöneten hükümete kanunlar çerçevesinde yardımcı olmak yerine, işleri belli şablonlarla idare etmeye kalkması, demokrasinin ruhuna uygun bir hal tarzı olmadığı gibi ülkenin sosyal bütünlüğünde derin yaralar açmakta ve yapılan hareketi her açıdan sorgulanır duruma getirmektedir.

Kaynakça

- Akıncı. A. (2014). Türkiye'nin darbe geleneği: 1960 ve 1971 müdahaleleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*. Nisan 9 (1). s. 55- 72
- Akıncı. T. (2010). *Birinci milliyetçi cephe hükümeti ve İzmir basını*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. İzmir
- Aydın. S. Taşkın. Y. (2015). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul. İletişim Yayınları.

- Aydemir. S. S. (2014). *12 Mart 1971 askeri muhtırasına giden süreçte üniversite olayları*. Erişim tarihi: 02.01.2017. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/155092>.
- Birand. M.A., Dündar. C., Çaplı. B. (1994). *12 Mart-ihtilalin pençesinde demokrasi*. Ankara. İmge Kitabevi.
- Bulut. S. (2009). 27 Mayıs 1960'tan günümüze paylaşılamayan demokrat parti mirası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 19. s.73-90, Erişim tarihi: 02.11.2016. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/sufesosbil/article/view>.
- Cem. İ. (1977). *Tarih açısından 12 Mart-tarihteki yeri ve sonuçları*. İstanbul. Cem Yayınevi.
- Erim. N. (2007). *12 Mart anıları*. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Gülmez. N. Tahancı. B. (2014). Soğuk savaş dönemi çekişmelerinden bir örnek: U-2 uçak krizi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. XIV/28. s. 225-252.
- Gürkan. C. (1986). *12 Mart'a beş kala*. Ankara. Tekin Yayınevi.
- Kalkan. E. (2001). *Teknokrata politikacı çelmesi*. Erişim tarihi: 31.12.2016. <http://www.hurriyet.com.tr/teknokrata-politikaci-celmesi-6946>.
- Karpat. K. (2014). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul. Timaş Yayınları.
- Kayalı. K. (2015). *Ordu ve siyaset 27 Mayıs-12 Mart*. İstanbul. İletişim Yayınları.
- Kocabaş. S. (2015). *12 Mart 1971 Darbesi'nin sebepleri ve sonuçları*. Erişim tarihi: 02.01.2017. <http://www.yenisafak.com/hayat/12-mart-1971-darbesinin-sebepleri-ve-sonuclari-2095322>.
- Koçaş. S. (1978). *12 Mart anıları*. İstanbul. Cem-May Yayınevi.
- Koçak. C. (2016). *Darbeler tarihi, 27 Mayıs, 22 Şubat, 21 Mayıs ve 12 Mart*. İstanbul. Timaş Yayınları.
- Köse. S. (2010). *Türk demokrasi hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Afyonkarahisar.
- Kökden. U. (2009). *12 Mart günleri (1971-1974)- karşı günlük anı*. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Kirişcioğlu. N. (1973). *12 Mart, İnönü-Ecevit ve tahkikat encümeni raporum*. İstanbul. Baha Matbaası.
- Neziroğlu. İ. Yılmaz. T. (2013). *Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri, Cilt 5, (26 Mart 1971, 17 Kasım 1974)*. Ankara. TBMM Başkanlığı Yayınları.

- Tarım. O. (2013). *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Adalet Partisi ve Türkiye*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Tanör. B. (2016). *Osmanlı- Türk Anayasal gelişmeleri*. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Unat. K. (2008). *Ulus, Yeni Ulus ve Halkçı gazeteleri ışığında Nihat Erim'in siyasi kişiliği ve gazeteciliği (1945 – 1955)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara.
- Weiker. W. F. (1967). *1960 Türk ihtilali*. Çev. Mete Ergin. İstanbul. Cem Yayınevi.
- Zürcher. E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul. İletişim Yayınları.